

ઉપોદ્ધાત

મુંબઈના સ્વર્ગવાસી શેઠ મુળજી ખડાઉના વિધવા બાઈ મીંઠાંબાઈએ તેમની સ્વર્ગવાસી બાઈ મેંધીબાઈના સ્મારક માટે સન ૧૯૦૧ ની સાલમાં મુંબઈ પોર્ટ ટ્રસ્ટનાં બોર્ડ રૂ. ૨૦૦૦) જે હજારની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી હસ્તક સોંપ્યા છે. તેના બ્યાનમાંથી ઇનામ આપીને સ્ત્રી કેળવણી તથા હિંદુસંસાર મુદ્ધારાના વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે “બાઈ મેંધીબાઈ રામજી ઇંગ્લેન્ડ અન્યથાગા ફંડ”ના નામથી બ્યાન મુદ્ધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો રચાવી સોસાયટીએ જાપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે:—

૧ ગર્ભપોષણ અને સુવાવક	૦—૬—૦
૨ સ્ત્રી પોઝર	૦—૪—૦
૩ સદગુણી સ્ત્રીઓ	૦—૪—૦
૪ મોટી ઉંમરની હિંદુ સ્ત્રીઓની કેળવણી	૦—૮—૦
૫ સખીને પત્રો	૦—૪—૦
૬ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યવાદ	૦—૧૨—૦
૭ રમાબાઈ રાનડે ચરિત્ર	૦—૬—૦

અમદાવાદ
ગુ. વ. સોસાયટી
તા. ૬-૭-૧૯૩૩

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ,
આસિ. સેક્રેટરી.

અનુક્રમણિકા

વિષય.

પૃષ્ઠ.

મી કાશીબાઈ કાનિટકરની યાદગીરીઓ.	૧
૧ બાળપણ.	૧
૨ વિવાહ.	૬
૩ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે.	૧૧
૪ શિક્ષણમા અડચણો	૧૭
૫ માર્ચન્ટનિક કાર્યની તપશ્રધ્ધા.	૨૪
૬ સંસારમાનો આનન્દ.	૪૦
૭ વદવૃક્ષ નમ્રો.	૫૩
૮ મુળાઈના આઠ વર્ષ.	૬૬
૯ અડાત પાસ.	૮૨
૧૦ સદૃશ્યન્યાગિણી.	૯૨
૧૧ સમાજસેવા.	૧૦૬
૧૨ મરાઠી વાઙ્મયની કામગીરી.	૧૧૪
૧૩ રવબાઈની રચના.	૧૨૧
૧૪ મરાઠે પત્રિકાવિરૂપે ઉભાવે.	૧૨૮

ખુલાસો

શ્રીયુત ઉમાકાંતકૃત 'કૈ. શ્રી રમાબાઈ રાનડે' એ નામના મરાઠી પુસ્તકનો આ તરજુમો છે. અનુવાદક જ્ઞેન તેમની પ્રસ્તાવનામાં એ વાતનો ઉલ્લેખ કરશે એવી માન્યતા હતી. પણ તે પ્રસ્તાવના મળી નહિ અને અન્ય કામના દબાણમાં તેમ પુસ્તક બહાર પાડવાની ઉતાવળમાં ઉપરની હકીકત નજર બહાર રહી જવા પામી. તે માટે અમે દિલગીર છીએ અને મૂળ મરાઠી લેખકની અમારી આ ગંભીર ક્ષતિ માટે ક્ષમા યાચીએ છીએ.

શુ. વ. સોનાયદી,
અમદાવાદ
તા. ૩૧-૧૦-૧૯૨૨

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
આમિ. મેકેટરી.

શ્રી કાશીબાઈ કાનિટકરનો યાદગીરીઓ

શ્રીમતી દેવાસવાસી રમાબાઈ સાથે મારી સારી ઓળખાણ પડિત. રમાબાઈ પુને આવ્યા ત્યારે ચર્ચ તે પહેલા મે એમનું નામ માત્ર સાંભળ્યું હતું તેઓ ત્યારે મુખ્યાર્થ ગ્રહેતા હતા ત્યારે જે કે હું મુખ્યાર્થ જ રહેતી હતી છતાં આપા લોકોમાં ભળી ગઈ તેમ નહતું. કારણ કે તેઓ કર્તાદત્તા પુરની પત્ની હતા અને હું વિદ્યાર્થી દશાના માણસની શ્રદ્ધાળી — માસુ, સમરા, વડમાસુ, વડમરા, દિયેરા, નથુદે, વિગેરેના ધર્મી હું વડુ હતી. એટલે એમની સાથે મારે ઓળખાણ કરી શકજ નહતી પડિતા રમાબાઈ અહિં આવ્યા તે પહેલાંજ તેમની વિદ્વાની અને વકતૃત્વની કીર્તિ અહિં છાપાઓમાં આવી હતી તે વખતે સ્ત્રીઓનું વકતૃત્વ એટલે એક અનૈદિક વસ્તુ હતી બાઈમાણસ જોમે છ મુ તે જોવાની દરેક પુરુષને ઉત્કંઠા થતી હતી જેની રીતે યુરોપિયન વિદ્વાન સ્ત્રીઓના લાપણુ આપણને — પુરુષોને એકલાને જ સાંભળના મળે છે તેની રીતે પડિતા રમાબાઈના લાપણુ પણ આપણને એકલાને જ સાંભળવા મળશે. પડિતા બાઈ દેવા ડુશગી 'તેમને પુરુષોના આ દાવની પૂર્ણ માહિતી' પડિતા બાઈના વ્યાખ્યાનો, પુરાણો વિગેરે જે કાઈ થાય તેની નિમંત્રણ પત્રિકાઓમાં એક શબ્દ હમેશ નાખેલી હોય તે એ કે 'જે કોઈ પુરુષ વ્યાખ્યાન સાંભળના આવે તેણે પોતાની પત્ની, છોકરી, વડુ, બહેન, ભાભી, એવાઓ પૈકી ખુદ પોતાની ધરતી સ્ત્રી, સાથે લાવ્યા વિના તેમને હારમાં એમવા દેવામાં આવશે નહિ.' આ તેમની શરતને લીધે અને મારા સસરા સાથે પડિતાબાઈને અને એજ પ્રસંગે રમાબાઈને જોવાનો મોકો મળ્યો. આ પછી હું ત્યારે પૂને જતી ત્યારે 'વહિનીબાઈ'ની મુલાકાત થતી વિશેષ કરીને જે હું ચૈત્ર મહિનામાં ત્યાં હોઈ તો તેમની મુલાકાત હમેશ થતી. હું મુખ્યબાઈના

પ્રાર્થનાસમગ્રની મુખ્ય નિગાળખાની સમામા જતી હતી તે વખતે ‘વહિનીબાઈ’ ગનડે ત્યાં નહતા. તે વખતે મલામા નિયમિત રીતે આવનાનઓમા ડૉક્ટર લાડારકરના ધરના, કૈલાસવાસી વા. મ. વાગળેને ત્યાંના, શ્રી ઉપાબાઈ પડિત, કૈલામવાસી સ. પા. કેળકરને ત્યાંના માણુઓ, પ્રથમ જ પુનર્વિવાદ કરેલા રખમાબાઈ, અને બીજા કેટલાક મમાલોટોની સ્ત્રીઓ, કૈલામવાસી લાગર હરી અને રામ-રામ શાસ્ત્રી ભાગવત, રખમાબાઈ મોડક વિગેરે કોઈ કોઈ દિવસ આવતા તે વખતની મુબાઈની સુસીસ સ્ત્રીઓ અમારામા લગતી નહિ, અને એમની દૃષ્ટિએ અમે અણુમમણુ અને અણાની લાગતા હોઈશું.

માઝ રહેવું પુનામા જેમ વધારે થવા લાગ્યું તેમ તેમ મારો અને શ્રી. રમાબાઈનો એક થવા લાગ્યો. ખરી રીતે ધન, માન, અને વિદ્યા એ ત્રણ પૈકી એકાદનું તો મગખાપણું હોવું જોઈએ પણ અમારી બન્ને વચ્ચે જમીન આગમાનનું અનર હતું એમ કહીએ તો અતિશયોકિત નહિ ગણાય. ધન, માન, અને વિદ્યામા પણ મારી, તેમની માથે ગણના થાય નહિ પરંતુ તેમનો ગ્વભાવ માદો અને સારો હોવાથી અમારો એક બધાથો.

કૈલાસરામી ગવસાહેબ ગનડે એશીયન જજ થવા પડી મારો અને ‘વહિનીબાઈ’નો મેળાપ વગસમા એકવાર મે મહિના પહેલાં પણ થયો. તાતુકાને ગામ તેમની સ્વારી આવે એટલે ત્રણ ચાર દિવસ તો ખાત્રીથી તેમનો મુકામ ત્યાં થાય જ. નેસનથ કોબેમનો જન્મ થયો તે વગેરે નાતાથ પહેલા તેમની સ્વારી નગર છ’નામાં નેવામે તાતુકામા હતી. કોબેમની ધટના હજી આઘ્યાવગ્યામા હોવાને અંગે બહુ માણુઓ આઘ્યા નહતા તો સ્ત્રીઓ તો રાત્રી જ હોય ? ગવસાહેબને જરૂર તો જરૂર જ હતું, કારણ કે સર્વ અગવજના તેઓ સુધારા હતા. બીજા મધા માણુઓએ વેડગની ગુણોએ નેસ જવાનો

વિચાર કર્યો. રાવસાહેબે મુંબઈ જવું અને રાનડે કુટુંબ અને અમારે
વેરળ તરફ જવું એમ અમારો અને 'વહિનીનાથ' નો વિચાર નક્કી
કર્યો. રત્નઓ શરૂ થતા જ અમે તે અમથમા મક્રી દીધો. એથી
પગિચા દડ થયો અને એમના અવભાવની ઓળખાણ પડી. એમનો
અભાવ ખરું જ પ્રેમાળ હતો. આપણુ અને પારકુ એ ભાવના
તેમનામા બહુ જ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમા હતી, એટલે અમારને જરૂરી
જેટલી જ એ ભાવના એમનામા હતી. એટલી હોતી એ મનુષ્ય
સ્વભાવ જ છે. માનવહેતુમા ક્યેવા દરેક જીવાત્માને એ એટલી
આવશ્યક જ છે. અર્વાચીન પગિચાગી કરેવડાવનાગએને પણ મારો
લોટો, મારી મરી, મારી કદની. એમ કહેવું પડે છે, તો પછી
હુનિવાદાને તો એટલો હોય જ.

તેમની સાથે તેમના બે દિયે દેશમવાસી નીચકડંગવ ઉર્
આખા માહેળ, તેમના પત્ની ગમાનાઈ, નાના દિયે ડોકટ
મીપતંગવ ઉર્ આખામાહેળ અને 'વહિનીનાથ' એ મુખ્ય માણસો
હતા. તે મિવાય મિપાક, ઝોખો, ગાદીવળા વિગેરે અને એમના
આદિમના દેટલાં માણસો હતા. ખંડા લુદે લુદે રેકાણેથી મળેલા હતા
પણ 'વહિનીનાથ'ના નાગ્ન્યથી હમે દશમગીને ગેતા. તેમણે ગવ-
માહેળને ડેરી પત્ની છાત્રે તેનો ગિનાઝ પોતાના હૃદયમા મેરી મુક્યો
હતો અને તેમના સૂક્ષ્મ પ્રમાણે પોતે વર્તનુ એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો
હતો કહોઝ ગન્દ તેમના મ્હોમાથી ઝાઈ દિવમ નીકળતો જ નહિ. તેમના
ગન્દ કરના તેમનુ અત કટખ વધારે મુદ્દુ હતુ. એ મુદ્દુ અન કરણના
એક બે દાખવા આપીએ તો વાચકને તેની ઓળખાણ પડે

કાપગાવ, હોકે, અને પ્રવરામગમ એવા ત્રણ ગામ શ્રી ગોદા-
વરી અને પ્રવગના મંગમ પામે છે ત્યા પ્રવગ મગમે અને મુકામ
કર્યો, અને દોઢે ગામ નેવા ગયા. હોકે ત્યા પ્રવગ એળગતી પડે
છે. પ્રવગમા પાણી કાઢે બહુ નહોતુ, મધ્યાગ્ન દિયણ મુધી હતુ.
'વહિનીનાથ'ના દિયે આખા માહેળ બહુજ બીકણુ અભાવના

હતા, એ 'વહિનીનાઈ' જાણના હતા. એમણે પહેલેથી જ બે મિત્રાઈ-એને બે જાણુ એમના હાથ પકડી ચાલવા કહ્યું હતું. પાણી થોડુંક ઢીંચણથી ઉઠું માવગ પડતા જ અને પ્રવરામા જગ તાણુ વધારે લાગનાની માથે આખા માહેજ "ભાભી ભાભી" કરી ખુમે પાડવા લાગ્યા, અમે અધા તેમના બીકણપણાને દમવા લાગ્યા. પણ 'વહિનીનાઈ' ખરેખર જ ગણગયા. એમને તણાઈ જવાનો કર લાગ્યો નહિ પણ આખા માહેજ બીકથી ગભરાઈ જશે એવી તેમને ડીકર થયેલી તેઓ તેમનું સમાધાન કરવા અને દિંમત આપવા તેમની પામ દાડી ગયા આ બીકણપણા માટે પણ અમે 'વહિની-નાઈ'ના ઉપદાન કયા પર તુ તેમનો અભાવજ એવો હોવાથી તેઓ અમાગ ઉપર ખુમે થયા નહિ. બીજાને પ્રમંગ ઓગાનાદ હતા ત્યારે આવ્યો ગવમાહેમ પહેલી કોઝેમ માટે મુખાઈ ગયા હતા. તે વખતે મુખાઈના છાપાઓમા મુખાઈમા કોવેન શરૂ થયાની વાનો પ્રગટ થવા લાગી. આથી 'વહિનીનાઈ'ને ખોટી કલ્પનાઓએ હેગન કરી મૂક્યા. તેમને ગત્રે ઉંચ ન આવે, દિવસે ગડવા વિના બીજા કાઈ સુઠ ન પડે અને લાણે જેમે ત્યારે જન્મવાનું થે ન ગમે. એ ક'પનાઓએ તેમની એની ગિયતિ કરી મૂકી. અમે બધાઓએ અમારાથી જનતુ બધુ કરું. બહુ ધીરજની વાનો કહી, પણ એ વખતની એમની મન ગિયતિને તે ગમી નહિ જ્યારે મુખાઈથી ખુગાલીના સમાચાર આવ્યા ત્યારેજ એમનું મન શાન થયું

એમણે પોતાનો ક્રોધ કમળે ગમ્મવાનું મન લીધું હતું. જૂન દયા તો એ પોતેજ મૃતિમંત હતા

પુને એમને ઘેર ઘણા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા. એક ગવિનારે જન્મવાનું મોડું થયું. ઘરમા કાષ્ટક વિશેષ કારણ હતું. એ ગરબડમા આ છોકરાઓને સવારનો નાસ્તો મળ્યો નહોતો. બાપડાઓને બહુજ બૂખ લાગી હતી. એટલામા 'અક્કા' એ એમનામાના એકને મોડા પરના દેઘડામાથી ગોળ કાઢી લાવવા કહ્યું. તેણે ઘરમા જોઈતો હતો

એટલો ગોળ આપી પોતે તેમજ પોતાના સાથીઓએ સોપારી સોપારી
જેટલો ગોળ ખાઈ પાણી પીધું. આ એમના અપરાધ માટે
આજ્ઞા અને માઈ સાહેબ બિચારાઓને ખૂબ લડ્યા. એ સાંભળી
‘વહિનીબાઈ’ને બહુ જ ખોટું લાગ્યું, અને એ છોકરાઓનું ઉપરાણું લઈ
તેમણે સામુજી અને નણંદની ઝાટકણી કાઢી. એમણે કહ્યું કે તમે
એમના ઉપર જે ચોરીનો આરોપ મૂકો છો તે ફોક્ડ છે. તમે પોતેજ
ગોળ કાઢી લાવવા કહેલું. જૂનને વખતે મોપારી જેટલો ગોળ મ્હોળા
મૂક્યો તેથી શું બગડ્યું? એમણે તમારી રમ લેવી લેઈતી હતી,
પરંતુ ગરમડને લીધે રહી ગઈ. એમણે આ ઘર પોતાનુંજ છે—એમાં
પારકાપણું નથી એમજ માની ગોળ ખાધો એમાં એમનો ગુન્હો
થયો એવું મને બીલકુલ લાગતું નથી. ઉલટું નિર્દોષ મનના છોકરાઓ
છે એમ ધારે છે. આ ‘વહિનીબાઈ’ની મધ્યસ્થતાનું બહુ સાફ
પરિણામ થયું એમ જો કે ન કહી શકાય તોપણ ઘરમાની સ્ત્રીઓ
પર તેની ઘોરી ધાતી અમર થવાથી તેમની ભાવાનુ કંટોરપણું અંશતઃ
કમતી થયું એમાં ગડ નથીજ. જો કે એમ હતું છતાં ‘વહિનીબાઈ’ને
પ્રત્યેગાપાન આ માંદ મ્હોળા મારવામાં પાછી પાની ચલી નહોતી.

એમણે કોઈ છતાવાનું તત કેટલાક દિવસથી લીધું હતું. દોષ
પણ તત લીધું કે એમાં આશ્ચર્યો વાગવા આવવાનીજ, એ પ્રમાણે
તેઓ ધનપાલન કરવામાં પોતાનાથી બનતું કરતા. એક વખત પટા-
વાળાએ ટપાલ લાવી, રાવસાહેબની ટપાલ રાવસાહેબને અને ‘વહિની
બાઈ’ની ટપાલ ‘વહિનીબાઈ’ને આપી, પટાવાળો પાછો જતો હતો.
એટલામાંજ રાવસાહેબે તેને પુછ્યું. “આટલી ટપાલનું શું કર્યું ?
આદિં લખ આવ. આ યએયો દુકમ મામળો ન પાછો આવી ટપાલ
મામવા લાગ્યો. તે આપ્યો ત્યાં મુખી ‘વહિનીબાઈ’એ પોતાના પિયે-
રીઆઓનો આતેયો કામજ ફોટી વાચવો ગરૂ કર્યો હતો. ટપાલ પાછી
અંબાન્યાયી ‘વહિનીબાઈ’ને ખોટું લાગ્યું, અને સાથે ઘોઠો કોષ
પણ આપ્યો. તેમણે મુસ્તાબાજ પટાવાળાને કહ્યું કે “જો ટપાલ

એમને આપી, એમણે ફેદી, વાચીને ધરમા આપવા કહ્યા વગર તુ તે અહિં શા માટે લાવ્યો ?” અને ગવસાહેમને ઉદ્દેશ, એ બોલ્યા “માગ પિયરનોજ એ કાગળ હતો તેમા કાંઈપણ કારસ્તાનનો વિચાર કરેલા નહતો. અથવા કોઈને દગો દેવાનો પણ વિચાર નહતો તો, આટલો બધો અવિશ્વાસ શા સાર ?” એમ કહી એ ક્રોધ અને એ પરવગતાની કંપના અમલ થઈ એટલે નેત્ર વાગે એ વિકારેએ પોતાનો માર્ગ કરી લીધો આ બનાવ તેમની યુક્તવારમાની હવેલીમા પાછલી બાલુ કૈવાસવાસી માઈસાગુની આગ્રહીના બારણા પામેજ થયો : એ દિવસે કંઈક કામ માટે એમને ઘેર એ વખતેજ ગઈ હતી તેથી આ બહુ મારી નજરે પડ્યું ગમે એટલો પ્રયાત્ન કર્યો છતાં કોઈને વ્યભ થવા માર્ગ મળે છેજ એ એમના અને મારા ધ્યાનમા આવ્યું અમે બન્ને મેદીએ ગયા પછી આ બાબત વિચાર કરવા લાગ્યા આપણે કરેલો નિશ્ચય ટૂંકે અમે ફળામૂન થાય છે તે જોવા પરમેશ્વર ગુપ્તરૂપે આની આવા બનાવો નિર્માણ કરે છે આપણે માવધ મહેવાનુ તે આવેજ પ્રમતે, એમ મે તેમને કહ્યું. આ માલગી એમનો ગવસાહેમ પગે ગુમો એકદમ જતો ગયો

‘વાદનીમાઈ’ને પોતાના બી વર્ગ માટે અતિશય અભિમાન હતું બી જન તરફથી કાંઈપણ ખરાબ કામ થાય તો એમને ખુબ દુઃખ થતું, અને તેઓ એ ટેકાણે જઈ ખરી જાત સમજી લઈ પ્રતિકાર કરવા જેવું હોય તો તે કન્તા પુનામા પહેલી કોંગ્રેસ થઈ તે વખતની એક વાત મને યાદ આવે છે, તે વખતે પુનામા મુધારક અને પુરાણમત વાદીઓમા સામાજિક પરિપદ મળેલી મનમેદ ઉભા થયો હતો તેમજ રાજકીય સભામા જતી બીઓ પંચતી દીકા પણ સર્વની જાણમાજ છે કોંગ્રેસમા એક દિવસ બદાગામથી આવેલી એક સ્ત્રી કૃષ્ણમા ગમે ત્યાં ગપડતી એમણે જોઈ એનું એ રખડુ સર્વ આ વર્ગને અને સ્ત્રી શિક્ષણને બાધ કરે એવું યરો એમ ‘વાદનીમાઈ’ને લાગ્યું એમણે માદી ઉભી રાખી વોવટીય

પાસે શોધ કરાવી તેને બોલાવી લીધી અને પોતાની ગાડીમાં બેસાડી તેને ઘેર પહોંચતી કરી પાછળથી ખમર મળ્યા કે એ બાર્ધને કાંઈ ચિત્તબ્રમ્ભો વિકાસ હતો પણ નિદા કરનાર રોગે આ બામ્બ શેઠીજી ધ્યાનમાં લેવાના હતા ?

સારું કામ કરતા હોઈ ગમે તે કહે તે સમુદ્ધુ દુર્લભ કરુ એ એમનો મકલ્પ હતો પરિતા રમાબાર્ધએ આર્યમહિલા સમાજ સ્થાપવાનું હરાબ્યુ એ મારેનો દિવ્ય પણ નહીં થયો તે સાહેબ્રીઓ આર્યી બોધએ તેઓ એકની નિમત્રણ પરિકાથી નહિ આવે મારે 'પહિનીબાર્ધ' અને તેમની માથે એ પીછા આગેવાન સ્ત્રી એમ બે જણીઓ આવવા વાચન સ્ત્રીઓને નિમત્રણ કરવા ગયા તેઓ એક આગેવાનને ત્યાં ગયા ત્યાં એ માણસની પત્ની વિરૂદ્ધ મતની છે તે તેઓ જાણના નહતા તેઓ ગયા એટલે તે શ્રદ્ધાળીએ એમને મેમવા સાં દૂર આસન આપ્યા અર્પિતહોતી વાતો કરતા તે બાર્ધના દરેક વામ્બમાં સુધારણા પ્રિય હોમય ટીકાત્મક રાખેદો દતાજ પરંતુ ધરધખી સુધારણા પ્રિય હતો તેથી આ બહુ એમના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ છેવટે એમણે સમાનુ નિમત્રણ કર્યું ત્યારે એ બાર્ધ ગ્રપ્ટ બોલી કે, તમારે સુધારક સ્ત્રીઓએ હવે મોઢે ગગ લગાડી સમાજમાં નાચવાનું એટલુંજ માફી કરુ હ એટલું કરી નાખે એટલે સ્વર્ગે દાસ પહોંચી જશે." આ એમના બોનવાથી 'પહિનીબાર્ધ'ની આખમાં આવ્યું આવી ગયા તેઓ એકદમ હિલા થઈ જઈ જવાને તત્પર થયા પણ સમુદ્ધુ મોઢે મોઢા નહિ સાથે આવેની પીછા સ્ત્રી બહુ જબરી હતી હવે વાત વાર રોકાવાથી કાંઈ છુદોજ પ્રકાર થશે તેથી એમણે તેને મોનવાને અવસર આપ્યો નહિ આ એમના દૂર દર્શિતવની અને રાત્રી અવાજની મધ્યએ વાદ વાદ કરી

એક વખત આપણુ માણુમ કરુ હ જગ પપુ પગભાવ ગમવો નહિએવો એમનો સકલ્પ હતો એવા માણુમથી કઈ

આજણુથી ભૂલ થઈ જાય તો તે મુધાગી લેવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતાં. એના એક દાખલા તરીકે એક નમુનો ગ્લુ કરે છે.

ગવસાહેબને ત્યારે હાઈકોર્ટ જજની જગ્યા મળી ત્યારે ગામડામાં ફરતા માટે તાલુકામાં તેમનો મુકામ પાચ છ દિવસ હતો. માટેથી મોસાપુર જવાને દિવસે મારેના મુનમદે જધાએ એમને ઘેર જમી, ઝેરસને જલુ, એટલે મામાન બાધવો મહેલો પરમે એમ સ્વચ્છ. 'વહિનીમાઈ'ને પણ એ વાત ગમી. આગળે દિવસે 'વહિનીમાઈ'ને જધાતુ નોતરે આપી મુનસફની ગૃહિણી ઘેર આવી અને બીજે દિવસે ફગ વાગે જમરાતુ ગજ્યુ થાળીઓ વિગેરે મુકી માણમ બોલાવવા મોકલે. તે પાછા આવી સદેગો પહેચાડ તે પહેલા જ 'વહિનીમાઈ'ની ચીકી આવી કે "કાસે નમાગ ધરના પુરોએ, પુરોએ નિમત્રણ આપ્યું નથી ઘેરે જ દાગબાત કરી પીરમો એમ કહે છે. હજી પુરોએ નિમત્રવા મોકલો, નહિ તો તમારી મહેનત નકામી જતા તમને ખોટું સામશે." આ ચીકી આપ્યા પછી મુનમદે, ગવસાહેબને ત્યાં નિમત્રવા ગયા. ત્યાં પણ 'વહિનીમાઈ'એ એમનો પક્ષ લીધો. તેમણે કહ્યું, "નાના માણુમોને શરમ આવે છે એક વખત લો નક્કી થયું તો પછી વરીસ માણુમોને આપણા ધમ્મા જેવા ઠેકાણે નિમત્રણ કરવાનું શું પ્રયોજન? વરીયોએ પોતે જ જયું જોઈએ." આ એમના મગ અને આત્મભાવનાના અભિમાનનો એક દાખવો છે. આવો મરગ અને નિમત્રી સ્વભાવ લેવા જઈશું તો હમરોમા પણ બાએ જ જડી આવે.

ગવસાહેબ ગનડેએ નાની ઉમરની છોકરી સાથે વત્સ કર્યું એ માટે હેવટ મુખી લોગે એમના પર દીમ કરતા અને હજી પણ એમની વાત નીકળે કે તરત જ દીકાકોરો તે વાત ઉપાડી લે છે. પણ મારે મન તો એમણે કર્યું એ જ દીક કર્યું છે, કારણ કે 'વહિનીમાઈ' જેવી દોષિયાર, ચાલાક બાધિકાને પગળી તેને પોતાના ઉચ્ચ ધોવાનુમાર પોતાની મદમરી જનાવી શક્યા ચિત્રકાં કે

મૂર્તિદાત્ર જેમ લીલી મારીને પોતાના મન પ્રમાણે આકાર આપી
ચિત્ર બનાવે છે, તેમ રાવમાહેજ ગનડેએ ‘વહિનીનાથ’ રૂપી દીગલીનો
જગતને અને પોતાની કંપનાઓને જેવો જોઈએ તેવો તેમના મનનો
અને વર્તનનો ઘાટ ઘડ્યો. તેમના આ કૌશલ્યને મહાગદ્ય સમાજ દર્શકો
વધાવી જ સેજે. ગવમાહેજ ગનડેએ દેશમાં અનેક ચળવળો શરૂ કરી.
તે દરેકમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ‘વહિનીનાથ’ લાગેલા. તેમને જુદા
જુદા મત ધરાવનાર લોકો સાથે વાતચીત થતી વણાઓને તેમની
અડચણો માન્યતા તે સંબંધમાં પોતાની મક્કાદ આપતા, અનેક
ધંધાવાળા, વહેપારી, ગ્રંથકાર, કવિ, ગજબક્ત, દેગબક્ત, સુધારણા
પ્રિય, સ્ત્રી શિક્ષણેન્દ્રુ, સ્ત્રીશિક્ષણદેષ્ટા, વિગેરે સર્વ જન અને સર્વ
દગ્ગળના માણસો એમના ઘેર આવતા રાવમાહેજ પુને રહેતા ત્યાં
સુધી એમની બેઠકે એસરીપગના હિંચકા પડે હતા. જે હિંચકા
દાગેલા હતા. એક પડ ગવમાહેજ એમના અને બીજા પડ આવેલા
માણસો એસતા. ત્યાં તેમની જે ચાતચીત ચાલતી તે બધી અગર
ધણીખરી ‘વહિનીનાથ’ માન્યતા. આથી બધી જનના મિલણોનો
લાભ તેમને મળતો. ગવમાહેજ પામે જે પુસ્તકો અભિપ્રાય માટે
તેમ જ ‘દક્ષિણ પ્રાર્થક કમિટી’ તરફથી પરીક્ષણ માટે
આવના તે બધા ‘વહિનીનાથ’ને જ વાચી બતાવવા પડતાં,
અને તે પગનો અભિપ્રાય ગવમાહેજના રહેવા પ્રમાણે સખવો પડતો.
આવા કામ ગવમાહેજ તેમની પામે કગવી લેતા એટલે તેઓ અત્યંત
જુન તેમ જ દરેક કામમાં વાકેફ થયા આગળ ઉપર આના ફળરૂપે
પુનાતુ મેવાસદન લોકોના જોવામાં આવ્યું. મેવાસદન જેવી મંથા
નિર્માણ કરવાની કંપના તેને એકી ધ્યાગમ ગીરમવ અને તેમના
પરમ રોહી અટ્ટગમણ મેગ્ધાનન મવગમીની હતી. તોપણ પુનાની
શાખા વધાગવાની, તેને બંધી ગીને મારી કરવાની, તે માટે ધમરો
શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક, ખમવાનું વિકટ કામ ‘વહિની-
નાથ’ જેવા પામે આવ્યું. તેથીજ તેમની કીર્તિ અર્વાચીનમાં ગવાવા

‘વહિનીનાથ’ની મર્તિ મૂકી એ બહુજ આટ કંયું, અને ચરિત્ર પણ નિર્વિકાર મનથી લખ્યું છે. તેમા હદ ઉપરાંતની સ્તુતિ જરાએ નજરે પડતી નથી. મનુષ્ય સ્વભાવમાં કંઈકને કંઈક દોષારપદ હોય છેજ. જેમણે કમર કસીને હુણ્ણા કાઢી નાખવા પ્રયત્નો કરેલા હોય છે એવા ઉચ્ચ કોટીમાના માણસમા પણ ખીમઓને દોષ નજરે પડે છે, તો પછી એ તો મંસારી માણસ હતા. તેમનામા કેટલાક દોષો નજરે પડે તેમા શું નવાઈ? ખરી ગીતે માણસ જન્મતાજ એનામા માગ અને ખગબ ગુણો સાથે આવે છે. સાગને વંશાવાનો અને ખગબને દાખી દેવાનો યત્ન આપણે મધા કરીએ છીએ જેનાથી માગ કયા અને ખરામ કયા તેનો નિર્ણય કરી, સાગ વધારી ખગબ દાખી દેવાનું કાર્ય ખનતુ નથી તેમનેજ આપણે ખરામ માણસો કહીએ છીએ તેમની સાથે જો આપણે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમભર્યું વર્તન ગળીએ તો તેઓ પણ જલ્દી સુધરશે દુનિયામા આપણે હમેશા ભોંઠા આગળ સાડ પ્થેય મુકતા રહેવું જ જોઈએ. દરેકે, તે નજર આગળ ગળી તેવા યસા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તો જ દુનિયા સુધરશે ખનમ થવા મહેનત કરવી પડતી નથી. તેની વૃદ્ધિને વખત લાગતો નથી. જોત જોતામા અનિષ્ટ વસ્તુનો પ્રસાર થાય છે એટલા માટે ગમાનાઇ માહેમ જેવાના ચરિત્રો આપણી તરફ બાળાઓના વાચવામા આવરા જોઈએ. પતિપત્ની અને બાળકો મર્મવીજ એટલું દરેકનું કર્તવ્ય છે અને તે મિત્તાપ ખીજી કશું કર્તવ્ય નથી. બહુ તો પગલોક મુખ પ્રાપ્તિ ખીજી એક કર્તવ્ય અમલ ને અમથી બુદ્ધિને મમે તેનું પુગણુ થવણુ અગર દાનધર્મ કરતું એટલાથી આપણા માનવી હોવાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થતુ નથી. આ વિશ્વના અમંખ્ય હોવામા આપણો પણ અરત લાગ છે તે બધાને એક ખીમ માટે કર્તવ્ય કરતું પડે છે મનુષ્ય પ્રાણી, એ જ્ઞાનવાન હોવાને લીધે તેના ઉપર કર્તવ્યનો બોન્ને વધારે છે. બધા મનુષ્ય પ્રાણીઓમા સૌઓ તરફ કર્તવ્યનો અધાં લાગ આવે છે. નાના

ફૂલે ગામે ગ્દા આ ગામના નામથી તેમની અટક ફૂલેકર થઈ. બાગબટના દિકરાએ લશ્કરમાં નોકરી લીધી અને પુના પેશ્વાઓની પાયગામા માફ નામ મેળુ યુ પેશ્વાઓને ઔધના પત્રપ્રતિનિધિ બેઠે અણુગનાન થયો ત્યારે ઔધકન્ના તાનાનુ દેવગાંડેનુ ચાણુ તેમણે પાનાના કમનમા લીધુ, અને તે ફૂલેકર ભાઈઓના તાનામા મોખુ. આગળ પગ ફૂલેકરની પાયગા પેશ્વાઓએ પટવર્ધનને મોપી પટ વર્ધનની માથે તોગગની ચારીમા ફૂલેકરનું મધ્ય હતુ ચિનામણુગવ અપાગાદમ પટવર્ધને પોતાની બહેન ગ્દાબાઈના વગ દાદા ગણુપતના ભાઈને આપી હતી

ગ્દાબાઈના દાદા માણેચરાવ પગકમી ન નિકળ્યા જે કાઈ ઉપજ હતી તે સાચી ગખી, તેઓ બધો વખત દેવીની પૂજામા ગાગતા તેમનેજ પગતે ગ્દાબાઈના વડિન માધવગવ આત્મા, એમ કહેવામા કાઈ હગ્ગત નથી આથી ગ્દાબાઈનો જન્મ થયો ત્યારે ફૂલેકર ખીજા અદારોની માફક પડતી સ્થિતિમા આવેના હતા. ઔરિક દૃષ્ટિએ બે કે ફૂલેકર ધગની પડતી આવી હતી તોપણ તેમની ખાનદાની કાયમજ હતી ગ્દાબાઈના પિતા, દાદા અને વડદા, ધાર્મિક વૃત્તિના અને એમનિધાનાળા હતા પિતૃકુલબેના આ ગુણુ ગ્દાબાઈમા નાનપણથીજ હતો એમની ગણુપતિ પગ એ વયથીજ બહુ ભક્તિ હતી, અને પોતાના અતઃકુણુની ખાનપણુની વાતો ફક્ત ગણુપતિ પાસેજ કહેના

રમાબાઈના દાદા અને માતા સસાગમા દક્ષ હોવાને લીધે બેઉ જણીઓએ સમારનો વહેવાર સારી રીતે સમેટી લીધો હતો રમાબાઈના મા ઉમાબાઈ જેમ સસાગમા દક્ષ હતા તેમજ પતિનના અને મમતાનુ પણ હતા તેમને વડુ તરીકેની પજવણી ખમરી પડેલી, પણ તેથી તેમનો સ્વભાવ ચીડીયો તેમજ રડકણો બન્યો ન હતો પતિ એ જ સ્ત્રીનો ગુરુ અને દેવ એ ભાવનાએ એમના મનમા પૂરી રીતે પ્રવેશ કર્યો હતો એમણે રમાબાઈના પિતા પાસેથી ગુરુપદેશ લીધો

હતા, અને તે પ્રમાણે પોતાનું આચરણ રાખી પતિનું મન સંતુષ્ટ રાખતાં; રોજ સાંજે તેઓ પોતાનાં બાળકોને લઈ અંગણમાં બેસતાં અને ધાર્મિક વાતો કહેતાં. હમેશ સારાં ખી વાવીએ અને જમીન સારી હોય તો મૂળ હિંડા જશે. કંઈ નહિ તો આપણુ મોઢે ધાર્મિક વાતોનો ઉચ્ચાર થવાથી આપણને પૂણ્ય તો લાગે છેજ, છોકરાઓને વાતો કહેવામાં એવો તેમનો હેતુ હતો. આથી એમની છોકરાઓ માટેની લાગણી તેમજ ધાર્મિક વૃત્તિ દેખાઈ આવે છે. સંસારદક્ષતા સાથેજ માતાની પતિપરાયણતા, ધાર્મિકતા અને છોકરાઓ માટેની લાગણી એ ગુણો રમાબાઈએ અંગીકૃત કર્યા હતા એમ એમના અરિત પરથી જણાઈ આવે છે.

જુનાં બૈરા એટલે હમેશ છોકરાઓનાં, પતિ, અને પરમેશ્વરમાજ ભારાઈ રહેનાર એવી આપણી માન્યતા છે, પણ તે શૂન્યભરેલી છે. રમાબાઈના માતા ગિરજના પ્રસિદ્ધ રાજપૈથ રાધોપંત કરમરકરની પુત્રી હતા; તેઓ વૈદ્યની દીકરી હતા એટલુંજ નહિ પણ તેઓને વૈદ્યકીય જ્ઞાન હતું. તેઓ ગૃહસંસાર સંભાળી ઘેરજ દવાઓ તૈયાર કરી લોકોને આપતા. એટલુંજ નહિ પણ જે દરદીઓ ઘેર આવતાં તેમને રાખી લઈ તેમની દવા, ચરી વિગેરે વ્યવસ્થાની જહેમત તેઓ ખોતેજ ઉઠાવતા. આ પરાપકારના કામમાં તેમને રમાબાઈના પિતાની પૂર્ણ સંમતિ હતી.

એવાં પરાપકારી, હોશિયાર, અને મમતાળુ માતાના હાથ નીચે રમાબાઈનું બાળપણ ગયું. રમાબાઈના પિતા કડક સ્વભાવના હતા. તેમને છોકરાઓએ કરેલું તોફાન જરાએ ગમતું નહોતું. તેથી રમાબાઈને પોતાને ઘેર પોતાની બહેનપણીઓ બોધાવી રમવાના પ્રસંગો બહુ યોગ્ય આવતા. માધવરાવ જે કે કડક સ્વભાવના હતા તોપણ રમાબાઈ એમના માનીતાં હતા. વડિલ માણસોના દેખતા છોકરાઓને તોડવા નહિ, તેમની સાથે વાતચીત કરવી નહિ, એવી જુના કુળમાં શ્રદ્ધિ હતી. દાદીમા મરી ગયાં પછી રમાબાઈનો જન્મ થયો હતો.

તેથી માધવરાવના વ્રાતસત્ય એમનાં તેઓજ પહેલા લાગીદાર થયાં. રમાબાઈની બહેનોનાં લગ્ન તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે પાંચમે અને સાતમે વરસે થયાં હતાં. રમાબાઈ માધવરાવના માનીતા તેથી એમનો વિવાહ મોડો એટલે તેઓ અગિયાર વર્ષનાં થયાં ત્યારે થયો એમ કહેવા હરકત નથી.

નાનપણમા રમાબાઈના મન પર માળાપના આચારવિચારનું સાફ પરિણામ નિપજ્યું હતું, પણ તેમને સાક્ષરતાની ગંધ સરખી નહોતી. રમાબાઈના મા વૈદુ સારી રીતે જાણનાં, તેમને પુરાણમાંની દેવોની કથાઓ આવડતી પણ તેઓ કંઈ સાક્ષર નહોતાં. કુર્કેકરના ઘરમા સાક્ષરપણું બહિષ્કૃત થવાનું એક કારણ બન્યું હતું. રમાબાઈની એક ફાઇ બ્રહ્માવર્તમાં પરણાવી હતી. તેઓ વાંચતા શિખેલાં હતાં. તેઓ વ્યંકટેશ રતોત્ર વાચતા, એટલી હદ મુઠ્ઠી એમની સાક્ષરતા પહોંચી હતી. પણ એમને બાળપણમાંજ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ અશુભ વાતનો સંબંધ વાચના સાથે જોડી દીધો; અને વાંચવા શીખવું એ વૈધવ્યને આમંત્રણ આપવું એવો કુર્કેકર કુળની સ્ત્રીઓનો નક્કી મત બંધાયો.

રમાબાઈને પોતાનો બાઈ વાંચતો તેથી આશ્ચર્ય થતું. એક વખત પોતાના દાદાને કાગળ વાંચી પોતાના મનની છાની વાત સમજાઈ એ તેમને બહુજ નવાઈ જેવું લાગ્યું. એક વખત રમાબાઈના પિતા પૂને જવા નિકળ્યા ત્યારે રમાબાઈએ એમને મોતીની દોંગણીઓ ને સાઠી લાવવા કહેલું. પિતા આ બધું લાવે પછી બધાને આશ્ચર્ય પમાડવું એવું એમણે ઠરાવ્યું હતું. આ એમના મનની છાની વાત એમણે ફક્ત તેમના દેવ ગણપતિને કહી હતી. એ વાતની તેમના પિતાને શી ખબર? તેમણે ઘેર લખેલા કાગળમાં રમાબાઈએ કહેલી દોંગણીઓ અને સાઠી લાવું છું એમ લખ્યું. તેથી દાદાએ પત્ર આવતાં જ રમાબાઈને મીઠો કપડો આપ્યો, "અરે માંદી છોકરી, તો દિવસે ફાઇએ ખૂણું ત્યારે વું, તારી, ગઈ, પણ અરથા સાહેબને

તેં શું કાવ્યા કહ્યું તે મેં જાણ્યું છે.” આ સાંભળી રમાબાઈને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેમણે પોતાના લાઈને વિનવી પૂછ્યું કે મારી છાતી વાતની તમને શી ખબર પડી. “ જાહેન આજે એમનો કામગીર આવ્યો છે તેમા તેમણે લખ્યું છે.” આ લાઈના જવાબથી તેમનું સમાધાન થયું નહિ. તે દિવસ ગમે એટલે જમવાણે લીધે તેઓ એ જૂની ગયા. ઘેર તેમજ પાડોશમા છોકરીઓએ ભણ્યું એ કંપના મનમાં ન મેંડાથી આપણે ભણ્યું જોઈએ એની ઇચ્છામા રમાબાઈને નાનપણમા ન થઈ, એમા કાંઈ નવાઈ નથી. તે વખતની છોકરીઓની હોશ મોતીની હીંગનીઓ લાવી રમત રમવામા અને સાગર ટુંગડા પહેરવામાજ મગામ થતી આ હોશ રમાબાઈમા હતી. ઘર ઘરની રમતથી સંસાર માટે ઉત્પન્ન થતી લેણ ખીજ દિલ્લુ છોકરીઓ માફક રમાબાઈમા ઉત્પન્ન થઈ હતી આનું પરિણામ તેમના ચરિત્રમા ઠેર ઠેર નજરે પડે છે

રમાબાઈના નાનપણમા સુંવાળણ અને સ્ત્રી ગિદ્યણને પવન જ્યાં પુને પહોંચે નહોતો વાતો તો પછી ત્યાં દેવગઢે ગામમા તો કયાથીજ લેખ ? રમાબાઈના જન્મ વખતે દિલ્લમા ગણીતું ગભ્ય મરૂં થયાને આખા આગ પાચ વગસ જ થયા હતા તે વખતે પૂના એ જ મહાગઢેના શિષ્ટાચારનું મુખ્ય સ્થાન હતું જુના આચાર-વિચારનું દમણ પુનાના સમાજપર કાંઈ કમતી ન હતું તો દેવગઢેમા તે પૂર્ણપણે આચારમા હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી. મહાગઢમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સર થયાની અસર દેવગઢેમા દૂર્લેકના કુળમા ખીંચકુચ થઈ ન હતી એમ નથી. અંગ્રેજ થયાને કાંચે દૂર્લેકના લશ્કરી વ્યવસાયનો અન થયો. તેથી ખીજ સર્વે કુળા માફક તેમનો પણ વૈલવ નષ્ટ થયો અને સાપ ગયા પણ લીમોટા રજા એવી એમની રિયતિ થઈ, તોપણ મસારની જુની રીતો છૂટી નહોતી. રમાબાઈનું બાળપણ એના જુના આચારોમા પસાર થયું

: [૨]

વિવાહ

રમાબાઈનો વિવાહ ૧૮૭૩ ની સાલમાં હીસેંબર માસમાં માગધર શુદ્ધ અગીઆરશને દિવસે ગોરજ મુદુતપર થયો.

વિવાહ એ સર્વ સ્ત્રી પુરુષોની જીંદગીનો ખરો મહત્વનો પ્રમંગ છે. વિવાહ પછી મનુષ્યની ખરી જીંદગીની શરૂઆત થાય છે. હિંદુઓ અને તેમાં પણ વિશેષ કરી સ્ત્રીઓની બાળતમા વિવાહને બહુ મહત્વ છે. જનોઈ લીધાથી જેમ આહાર, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય આ ત્રણે વર્ણને દિગ્વિજય એટલે બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિવાહથી હિંદુ સ્ત્રીઓને બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજાય છે. વિવાહ એ સ્ત્રીઓને જનોઈ દેવા બરાબર સમજી જેમ છોકરાઓને તે પાંચ છ વરસની અંદર આપી દેવાની, તેમ છોકરીઓને વિવાહ પણ આઠ વર્ષની અંદર કરી નાખી છુટા થવાનું એવી રમાબાઈના નાનપણમાં સર્વ સાધારણ રીતિ હતી. આ રીતિ પ્રમાણે રમાબાઈની બે મ્હોટી બહેનોના લગ્ન તેમના પાંચમે અને સાતમે વર્ષે થયાં હતાં. રમાબાઈ માત્ર લગ્ન વખતે અગીઆર વર્ષની ઉંમરનાં હતાં.

પચાસ વર્ષ પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં જેમ છોકરીઓના લગ્ન આઠ વરસની અંદર કરી નાખવાની સર્વ સાધારણ રીત હતી તેમજ વિધુર ગમે તેટલો ઉંમરે મોટો હોય તોપણ તેનું બીજું લગ્ન કરવાનું એવી પ્રથા હતી. જનોઈ, વિવાહ અને દ્વિતીય સંબંધની જરૂર એ બાળતમા ખરી કલ્પનાનો લોપ થયો હતો. જનોઈથી બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે એ કલ્પના ખરેખરજ બરાબર છે. આપણે આપણા આધુન્યમાં જે ધણી કરવાના તેની જેણે તૈયારીઓ કરી તેવો અને તે નથી તેવો માણસ તેમાં અંતર હોય છે. આ અંતર જન્મથી ઉત્પન્ન થતા અંતર જેટલુંજ હોય છે, એ સહેજ સમજી શકાય છે.

પોતાની વિદ્યામાં પ્રાવિષ્ય મેળવેલા માણસનો જીવનક્રમ જે રીતથી વ્યક્તિત થાય છે તેવો વિદ્યાહીન માણસનો ચતો નથી. તેથી વિદ્યા-સંપન્ન થવું એ જીવનક્રમની દૃષ્ટિએ ખીલો જન્મ લેવા જેવુંજ છે. પણ જનોઈ એટલે ફક્ત સંધ્યા કરવી એટલો અર્થ લેવાય છે, અને વિવાહ એટલે છોકરીના મળામા મંગળ સુત્ર બાધવું એવો અર્થ આજ-કાલ થાય છે, આ કલ્પનાઓ તે વખતે વધારે જોરમા હતી. મૂળ કલ્પનાઓ છોડી દઇ એકલી શ્રદ્ધિ પાળતી એ સમાજની પડતીનું ચિહ્ન છે.

સમાજની આ પડતીથી મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓનું જીવન કા તો દુઃખી અથવા સુખી થવાનું એવું નક્કી થઇ ગયું હતું. રમાબાઈની માતાનો દાખલો લઇએ તો તેમનો સંસાર તે વખતની દૃષ્ટિએ સુખ-મય થયો. વિવાહ થઇ પુત્રાદિકે થવા અને તે પાછા સંસારમા લાગે એવી આપણામા પૂર્ણ સંસારની જે કલ્પના દઢ થયેલી છે તે વિચાર કરતા કાંઈ ખોટી માત્રમ પડશે નહિ. કુલીન, અનુરૂપ અને કાર્યકુશળ પતિ મળવા, મુશીબ અને મુદ્દશુલી છોકરા થવા અને તેઓ પરાક્રમી નિકળ્યા છે એમ જોઈ કાંઈ પણ સ્ત્રીને કર્તવ્ય પુરતી થઇ એવી માન્યતા મનુષ્યસ્વભાવને જાજે તેનીજ છે. આ ધારવા પ્રમાણે રમાબાઈના માતાનો સંસાર પૂરેપૂરો સોજ આની ન હોય તોપણ ધણીખરા સુખી તો થયોજ. રમાબાઈના ફોઇને વૈધવ્યને લઇ સંસાર જ રહ્યો નહિ. આયુષ્ય સંસારના સુખ વગર સદરાના રેતી-વાળા પ્રદેશ જેવું રસહીન બન્યું. એક તો સસારશ્રી લીધા બાદ નીચે બેસવું, અગર કોઈ રણ જોળગતા આયુષ્ય સમાપ્ત કરવું, આ બેજ રજા તે વખતની મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓને નજર આગળ હોવાને લીધે સંસારટક્ષનો આગ્રય પડી લાગે એવું કોઇપણ કામ પોતાને હાથે બૂધમાં પણ ન થાય એ બાજતનો વિચાર હિંદુઓને રજે રગમા હતો, અને આજ પણ છે. આ વિચારથી રમાબાઈના ફોઇનું શિક્ષણ સર્વનેજ અશુભ લાગતું હતું.

‘ પ્રથમ લગ્ન કરનાર વર સાથે લગ્ન કરવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ જે બીકે હિંદુ સ્ત્રીઓના મનમાં ગ્હે તે જ બીકે વિધુર સાથેના મેબધ જોડનારી સ્ત્રીઓને પણ નજીવી બાબતોથી તેમનાં મન પીગળારી નાખે એ કહેવાની જરૂર નથી. એવા વાતાવરણમાં ઉદ્ભવેલાં ગમાબાઈપર વિધુગની પત્ની થવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

આવે પ્રસંગ તે વખતે ઘણી છોકરીઓના નશીબમા હતો. તેમા નવાઇ જેવુ કાઈ હતું જ નહિ, પણ ગમાબાઈનો વિવાહ ન્યાયમૂર્તિ ગનડે સાથે થયો, એ બનાવને ઘણી રીતે મદત્ત મળ્યુ. ફક્ત તે વખતના લોકોની દૃષ્ટિએ જોતા એ વિદ્વાન, ઘણા પૈમા કમાના અને સગકા દગબારમા માનમગ્તમો મેળવેલા વિધુ સાથે ગમાબાઈનું લગ્ન થયું, એમા ગમાબાઈ નશીબદાર હતા એમ જ કહેવું પડશે. સુશિક્ષિત, સદગુણી, અને શ્રીમત પતિ મળવાની દૃષ્ટિએ ગમાબાઈ ખરેખર નસીબદાર હતા. પણ તેમની અને ન્યાયમૂર્તિની ઉમરમાં ઘણોજ ફેર હતો. ગમાબાઈ અગીઆર વર્ષના તો ન્યાયમૂર્તિ બત્રીસ વર્ષના હતા, આ ઉમરનો ફેર રમાબાઈના મનમા હમેશ જાગૃત ગ્રહેતો. રમાબાઈના આયુષ્યક્રમનો માર્ગ ગંગોત્રીના માર્ગ જેવો હતો. એક બાલુ દિમાવધનો મુંઠ અને વિચાર કિનાર, તો બીજી બાલુ ઉઠી ખાઇ અને બધી ચીજોને ધમડી જનારો ગંગાનો પ્રવાહ. એમાથી જેમ ગંગોત્રીને જવાનો પથરગ્તો છે તેવાજ રમાબાઈના સંસારનો હતો.

પણ આ કગ્તા તેમનો વિવાહ ન્યાયમૂર્તિ ગનડે સાથે થયો તે ખરી નવાઇ દરી. જેમ રમાબાઈ પૂરેપૂરી રીતે જુની શદિમા મોટા થયા હતા તેમ ન્યાયમૂર્તિ મુબકની નરી શદિમા થયા હતા. ૧૮૭૩ની સાલના અગસ્ટમા પુનાના મમાજમા ૧૫૫વા વિવાહના પ્રસંગે ખગબગાટ મચાવ્યો હતો. પૂનર્વિવાહ પછતુ આદવાહન કન્દાડના વિદોબા અણ્ણા દક્તગદારે સ્વીકારી વિરદ લાપણો આપવાની રદઆત કર્યાથી પુનામા મચેલો ખગબગાટ કૃષ્ણાતી ગ્રધી પહોચ્યો હતો. આ ખગ-

ભાષાકર્તા અસર દેવરાષ્ટ્ર અને કોમ્પાપુર સુધી થઈ હતી. આજકાલ મુંબઈથી બીજા નંબરે મુલા નવા વિચારોનું કેન્દ્ર રચાન બન્યું છે. પણ પચાસ વર્ષ પહેલાં આવી સ્થિતિ નહોતી. જુના આચારવિચારનું જોર સમાજમાં બહુજ હતું. પોતાની ખાનદાનીનું અભિમાન પુનામાં બહુ હતું. મુંબાઈમાં તેથી ઊંચતું હતું. પુના જેમ મરાઠાઓની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતું તેમ મુંબાઈ અંગ્રેજોની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બનવા લાગ્યું હતું. અંગ્રેજોના આચારવિચારોની છાપ અંગ્રેજી ભાષી સંમારિક પ્રવૃત્તિમાં લાગેલ તે વખતનાં સુશિક્ષિત પર પડી હતી. અંગ્રેજોનો સંસાર પરાક્રમપર રચાયેલો હતો; અને તેમના સંસારમાં છુટાપછું અને આનંદ પૂર્ણપણે દેખાતા, એથી ઊંચરી મદારાઈના સંસારની સ્થિતિ હતી. તે વખતે મદારાઈના સંસારમાં પરાક્રમે રચાન જ નહોતું. નવા નવા સાદગ્યમાં પ્રવૃત્ત થવાની વૃત્તિથી સ્વભાવિક જ ઉત્પન્ન થતું દિલેરપણું તે વખતની પીઢીમાં ન રહેવાથી જુના આચારોનો ત્રાસ માત્ર દરેકને અનુભવવો પડતો. આ ત્રાસ નિર્મૂળ કરવો હોય તો તે જોમાંથી પેદા થાય છે તેની બાબતોજ બંધ કરવી, એમ તે વખતે સુશિક્ષિતોનું ધારણું હતું. અંગ્રેજોની સીએ સુશિક્ષિત હોય છે, તેઓ અંગ્રેજોને તેમના કામમાં મદદ કરે છે, તેમનામાં બાળ-વિવાદ નથી, વૈધવ્યનો ત્રાસ નથી, આ બાબતો આપણા સમાજમાં શી રીતે સર કરવી, એવી શીકર તે વખતના સુશિક્ષિતોને લાગી હતી. એટલેજન્ટ દાલેજમાં વિલાબાસ પૂરો કરી બહાર પડેલા આવી શીકરવાળા તરફોએ ૧૮૪૮માં મુંબાઈમાં 'ગ્રાન પ્રસારક સભા' અને 'રુડન્ટસ સાયટીશીક અને લીટરરી સોસાયટી' રચાવી કોકોમાં આ લાગણી ઉત્પન્ન કરવાના અને છોકરીઓને શિક્ષણ આપવાના કાર્યનો આરંભ કર્યો. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે ૧૮૫૮માં મુંબાઈમાં ભણવા આવ્યા ત્યારે એમનું મન આ ચળવળ તરફ ખેંચાયું અને એમાં તે કાળજીથી કામ કરવા લાગ્યા. સન. ૧૮૬૨માં મુંબાઈમાં 'ઇન્ડુપ્રકાશ' નિકળવાથી ન્યાયમૂર્તિ રાનડે કિચરેને પોતાના વિચારો ફેલાવાને એક

નવું સાધન મળ્યું ૧૯૬૦ના સુમારમાં એટલે રમાવાઇતો જન્મ થયો. એ આરસામાં મુનાઇમાં એ સિદ્ધિ પણ આગળ વધ્યું મુશિક્ષિતો સન્મુખ વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન આવ્યો. પડિત ઇશ્વરચંદ્ર નિવાસાગરના પ્રયત્નથી ૧૯૫૬માં વિધવાવિવાહનો કાયદો સરકારે પાસ કર્યો. પણ એ સવાય મહારાષ્ટ્રમાં આગળ લાવવામાં વિધુ-શાસ્ત્રી પડિત કારણરૂપ નીચડયા વિધુશાસ્ત્રી પડિત ૧૯૬૪ની સાલમાં સરકારી નોકરી છોડી 'ઇન્ડુપ્રકાશ' ચલાવના હતા તેઓએ 'ઇન્ડુપ્રકાશ'માંથી વિધવાવિવાહનો પુરસ્કા કરવાનું શરૂ કર્યું અને ઇશ્વરચંદ્ર નિવાસાગરના વિધવાવિવાહ પરની ચોપડીનું ભાષાતર પ્રસિદ્ધ કર્યું એટલુંજ નહિ પણ આ કાર્યની રજૂઆત કરવા સાર એમણે ૧૯૬૫માં વિધવા વિવાહ મંડળની સ્થાપના કરી, અને કુલ સભ્યમાંજ એક વિધવા વિવાહ કરાવ્યો. આથી મહારાષ્ટ્રમાં ખાસ ભગાટ મળ્યો અને એ પ્રકરણ સકરાચાર્ય પાસે લઈ જવામાં આવ્યું. ૧૯૭૦માં પુનામાં આ બાબત જળરે શાદિનાદ થયો, અને તે વખત પૂતોજ, પણ જુના વિચારવાળાઓનો વિજય થયો. પણ બધા સુશિક્ષિતો સામાન્યતઃ નવા વિચારના હતા તેથી બાગ વિધવાઓને ફરી લગ્ન કરવા હચકત નથી એવો તોડ સકરાચાર્ય કરવા તૈયાર હતા, પણ સુધારક પક્ષે દરેક વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવા છૂટ હોની જોઈએ એવો આમલ ધર્મથી તે નિષ્કૃષ્ઠ થયો નહિ આથી જુના વિચારનું જોર પુનામાં છે એમ સિદ્ધ થયું, તેમજ નવા વિચાર પણ પુનામાં વધવા લાગ્યો છે તે જણાઈ આવ્યું, તેથી સુશિક્ષિત અને વિધુર છોકરાઓના ગાળાપોને પોતાના છોકરાઓ માટે ખીક પેદા થઈ. ન્યાયમર્તિ રાનડે પુનર્વિવાહ પદના હોવાથી તેમની પહેલી પત્ની ગુજરી ગયા ત્યારે એમના પિતા ગોવિંદરાવજીને, રાનડે પુનર્વિવાહ કરશે એવો ડર લાગ્યો.

ગોવિંદરાવજી આ ડર તલન નિરાધાર ન હો. પણ ગોવિંદ-રાનડેની મનોગ્થિતિનો જગ પણ વિચાર કર્યો નહિ. રાનડેનો

પોતાની પહેલી પત્ની પર પ્રેમ હતો. તેના મંદવાડમાં તેની ચાકરી કરતાં તેમણે પોતાની પ્રકૃતિની દરકાર કરી નહિ. ગોવિંદરાવે તેમને શોક કરવા પુરતો પણ સમય આપ્યો નહિ. એમણે પુત્ર આગળ બે વાતો સુકીઃ કાં તો તાબડતોળ લગ કરવું અથવા તો ઘર સાથે સંબંધ તોડી નાખવો, એવી ગોવિંદરાવે હાં લીધી. પોતાનું ધર-ખાર છોડવા કરતા પોતાની બાળતમા પ્રિય લાગનારી વાત છોડી દેવી એ વધારે સારું, એવો વિચાર કરી, વિવાહ માટે ન્યાયમૂર્તિ રાનડે તૈયાર થયા.

ન્યાયમૂર્તિ રાનડે પોતાની ઇચ્છાનુસાર લગ્ન કરવા તૈયાર થયા. તેથી બીજો દોષપણ આમલ ગોવિંદરાવજીએ ધર્મો નહિ. વિવાહ સંભારણ જેમ તેમ પાર પડ્યો અને રમાબાઈ એક અદ્યત્ત ક્ષેત્રના દાર પાસે આવી ઉભા રહ્યા.

[૩]

ન્યાયમૂર્તિ રાનડે

રમાબાઈનું લગ્ન થયું ત્યારે ન્યાયમૂર્તિ રાનડેની ઉંમર બત્રીસ વર્ષની હતી. ન્યાયમૂર્તિ રાનડેની ૧૮૭૧માં સપ્ટેમ્બરે ૭જ તારીખે પુત્ર નિમલક ધર્મ તે પહેલાં ૧૮૫૮થી તેઓ ધણોખરો વખત મુંબઈમાંજ રહ્યા. ઉચ્ચ શિક્ષણ લેના મગદી ફ્રાન્સમેટગની અને એલિન્-સ્ટન કોલેજના અધ્યાપકની બાબાએ નોકરી કરતા હતા, ત્યારે મુંબઈની વિચારકાન્તિના પ્રવાદમાં તેઓ તબુતા હતા. અંગ્રેજ વિદ્યા અને અંગ્રેજ રાજના અદ્યત્તમાં તેમજ અંગ્રેજ રેલ્વેના જે સંસ્કારો મુશિશિત પીડી પર થયા તેનો પ્રથમ પ્રારંભ મુંબઈમાંજ થયો. આ વિચારમૂર્તિ કોઈએક શક્તિ મારેજ ન હતી. પારસી, દક્ષીણી, મુસ્-લાલી, મારસ્લા, મુંબઈ તેમજ મુંબઈ બદરના જે કોઈ અંગ્રેજ

રહેણી અને વિદ્યાના મંસર્ગમાં આવ્યા હતા, તે બધાઓમાં તે નજરે પડતી.

અંગ્રેજ અને હિંદુઓ વચ્ચેના મુખ્ય તફાવત આ મુશિક્ષિત વર્ગની નજરમાં પ્રથમ આવે એ સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજોએ સાત સમુદ્રો ઓળંગી આદિ આવી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય મેળવ્યું અને આપણે હિંદીઓ કુપ મંડુક વૃત્તિથી આપણને હિંદમાં જ પૂરી લઇએ છીએ. એટલું જ નહિ પણ જો કોઈ પરદેશ જવા નિકળે તો તેને શાંતિ-માથી બહિષ્કૃત કરવા તૈયાર થઇએ છીએ, એ વાત મુશિક્ષિત વર્ગને ન ગમી. જેમ સાત સમુદ્રો ઓળંગવાનું અંગ્રેજોના સાહસનું મુશિક્ષિતોપર જેવું પરિણામ થયું છે તેવું જ મિશનરીઓના દીર્ઘોદ્યોગનું પણ થયું. છોકરા છોકરીઓના શિક્ષણના કામમાં અને ધર્મ પ્રસારના કામમાં મિશનરીઓ જે ભાવથી પ્રયત્નો કરતા તે જોઇ તે વખતના મુશિક્ષિતોમાં એવા પ્રયત્નો કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. પણ તે સાથે આપણો ધર્મ નિર્જીવ છે એમ તેમને લાગ્યું. અંગ્રેજોની આ સાહસવૃત્તિ પેઠેજ તેમના અંગ્રેજ કુટુંબમાં દેખાતું મનનું છુટાપણું અને પતિપત્ની વચ્ચેના સરખાપણાના મંબંધથી મુશિક્ષિત લોકોનું મન તે તરફ ખેંચાયું. અંગ્રેજોની રહેણીમાં દેખાતો ઉદ્ધાસ અને તેમના નાટક, નવલકથાઓમાં દોરેલાં મંસારનાં રમ્ય ચિત્રોથી મુશિક્ષિતોના મન ગુંગળાઇ જતાં, પોતાના સમાજની સ્થિતિ તેમને એથી તદ્દન ઉધી દેખાતી. આપણામાં સાહસ નથી, દીર્ઘોદ્યોગ નથી, સંસારમાં આનંદ નથી, સ્વાર્થ નથી એવું એમને લાગવા લાગ્યું.

આ સ્થિતિમાંથી પોતાના સમાજને ઉઠાવવાની કમા બુવાનીઆને રૂઢિ ન આવે. એટ્લી-રટન કોલેજમાંથી બહાર પડતા તરણીનાંતમી રૂઆવા વિચારોથી પરિપૂર્ણ હતાં. રાનડે આ દોઢે હાતાર્થવાદવાં નાનાશંકર સેઠના પ્રયત્ને છોકરીઓનાં શિક્ષણનો સાલમાં નહિ જેવી શરૂઆત થઇ હતી; અને તે વખતના તેવી એકતરફી ના પણ બની હતી એટ્લી-રટન કોલેજ-

માથી બહાર પડેલા તરણોએ પોતાના અધ્યાપનના પ્રોત્સાહનથી ' જ્ઞાન પ્રસારક સભા ' અને ' સ્ટુડન્ટ્સ સાયન્સીક અને લીટરરી સોસાયટી ' ની સ્થાપના કરી, નવા વિચારો ફેલાવાનું તેમજ છોકરીઓના શિક્ષણનું કામ હાથ ધર્યું આ મહત્ત્વા બધી યાત્રાઓના તરણ હતા પાગસી અને હિંદુ છોકરીઓના શિક્ષણને આગળ વ્યવસ્થિત રીતે કરવાનું માન ' સ્ટુડન્ટ્સ સાયન્સીક અને લીટરરી સોસાયટી ' ને પ્રાપ્ત થાય છે ૧૮૫૧ માં પાગસી પ્રમાણે પોતાની છોકરીઓના શિક્ષણની જુદી વ્યવસ્થા કરી

ન્યાયમૂર્તિ રાનડે ૧૮૫૮ માં મુબઇ બંધુના આગળ ત્યારે મુશિક્ષિતોના મન ખેંચનારી એક વાત પડિત ઈશ્વર્યદ્ર વિદ્યા સ્નાતકના પ્રવાસથી બની મુબઇ પહેલા કંપકતામાં અગ્રેષ્ઠ મસ્કૃતિનો પરિચય થયો, અને તેથીજ મુબઇ પહેલા સ્ત્રી શિક્ષણ, વિધવા વિવાહ, પરદેશગમન, નન્દર્મમત, એ બાબતો પણ ત્યાજ પહેલા પ્રચારમાં આવી પડિત ઈશ્વર્યદ્ર વિદ્યામાગે ૧૮૫૪ માં ચોપડી બંધી વિધવાઓની કનડગતની કંપના મુશિક્ષિતોને કરાવી એમના પ્રવાસથી તો ૨૫ મી જુલાઇ ૧૮૫૬ ના દિવસે વિધવાવિવાહનો કાયદો સરકારે પામ કર્યો આ કાયદો થયા પછી મુબઇના મુશિક્ષિતોનું જ્ઞાન પુનર્વિગદ તરફ ખેંચાય મુબઇની લાટિયા સમાજમાં તેમજ પાગસી સમાજમાં નવા નિયમનુમાર આચાર્ય કાન્તિ દક્ષણી સભજ કરતા પહેલી થઇ હતી તે વખતે ન્યાયમૂર્તિ રાનડે કોલેજમાં બંધુના દત્તા તેમના મનપર તેની બનત થઇ તેઓ ' જ્ઞાન પ્રસારક સભા ' માગ્દત વિચાર પ્રવર્તનમાં અને ' સ્ટુડન્ટ્સ સાયન્સીક અને લીટરરી સોસાયટી ' માગ્દત સ્ત્રી શિક્ષણની ચળવળમાં લાગ લેતા હતાજ. વિશ્વરાત્રી પડિત મુબઇ આવી ૧૮૬૪ માં ' કન્ડુપ્રકાશ ' બંધુ લખવા લાગ્યા ત્યાં સુધી પુનર્વિગદના પ્રશ્ને નેર નહોતું, સ્ત્રીવાવિગદને ઉત્તેજન આપવાની આ ચળવળમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડે પૂર્ણપણે લાગ લેતા ગ બ ચોપડા દરિ દેશમુખ

છે એમ ન્યાયમૂર્તિથી કહેવાતું નહોતું. ધ્યાત્મીઓ અને પંડિતો વાદ-વિવાદમાં ટકાવ કરી ચક્રશે નહિ એમ તેઓ જાણતા હતા, પણ પુનર્વિવાદ કરવો એ જનસન્નિધિમાં મતથી વિરુદ્ધ છે, એની પણ તેમને પૂર્ણ જાણ હતી. પોતાના પ્રમાણિક મતને, કે વહીવટના મતને વધારે માન આપવું એવી સુચવણમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડે ગોવિંદરાવની હક પછી આવી પડ્યા. પુનર્વિવાદ કરવા તૈયાર થવાનો હેતુ અનાથ બાળાઓના દુઃખનું નિવારણ કરવાનો હતો. એ દુઃખનું નિવારણ કરતાં, પોતાને, પોતાના કુળને તેમજ ઊકરાં હોયાંઓને સામાજિક બહિષ્કારની છાયામાં ધકેલી મૂકવામાં શ્રેયાર્થ ? સમાજના બહિષ્કારના પરિણામ કેવાં દુઃખદ હોય છે તેનો અનુભવ રા. બ. ગોપાળ દરિ દેશમુખને ૧૮૭૦ ના અરસામાં થએલો તેમણે જોયો હતો. ગોપાળ દરિ પુનર્વિવાદની નાતમાં જન્મ્યા; તે મટે જો તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત ન લે તો તેમની છોકરીઓને ધરમાથી કાઢી મુકવામાં આવશે એવી હક તેમની વેવણે લીધી, છેવટે દીકરીના સુખ તરફ જોઈ ગોપાળ દરિએ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું કલુષ કર્યું. આ ત્રાસ કરતાં પણ પોતાની હિંમતનુસાર વર્તવું એ ભાવનાને વધારે ગણ્યવી કે પિતાના મનને સતોષવું એ મદત્વનો પ્રથમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે આગળ ઉપસ્થિત થયો હતો. આ કર્તવ્યની લડાઈમાં એમણે છેવટે પિતાના મનને સતોષવાનું નક્કી કર્યું.

પિતાની હિંમતને ન્યાયમૂર્તિએ માન આપ્યું, તે કાંઈ પોતાના મનની નમ્રગ્રાહને અંગે નહિ, પણ પિતાની હિંમતને માન આપવાનું કર્તવ્ય એમને શ્રેષ્ઠ લાગ્યું તેથીજ તેમણે તદ્દનુસાર કરવું ઉચિત ધાર્યું. પિતાની હિંમતને માન નહિ આપવું એવું જો મન કંઠાર કરી મનમાં આશય હોત તો ગોવિંદરાવજીની હક ક્યાં મુધી ચાલત ? પોતાની ખરજી પ્રમાણે વર્તવા જેવી સ્થિતિમાં તે હતા. પણ તેમણે જાણી-પ્રુત્રીને પિતાની આજ્ઞાને માન આપવાનું દર્શાવ્યું. ગોવિંદરાવજીના કહેવા પ્રમાણે ચાલવાનું નક્કી કર્યું પછી પોતે શું કરવું તે પણ તેમણે નક્કી કર્યું.

હાથમાં હતું. તે તેમણે બહુ ધીરજથી, ઉત્સાહ અને કુશળતાથી કંપું; તેથી રમાબાઈના મનોહર ઉવાનરથી ચરિત્રમાં વિહાર કરવાનું ભાગ્ય આપણને મળ્યું છે.

[૪]

શિક્ષણમાં અડચણો

મંસારમા આપણે જે કામ કરીએ છીએ તે બધું કામ સફળ થતું નથી; પણ આપણે જે કામ કરીએ છીએ તેની જો પ્રશંસા થાય તો આપણને નવું કામ કરવાનો ઉત્સાહ મળે છે. મંસારમા નિકટનો સંબંધ પતિપત્નીનો છે. શ્રદ્ધા વરિકે, પત્ની મંસારમા મહેનત કરીને તેને સુંદર અને વ્યવસ્થિત બનાવે છે, તેની પ્રશંસા જો પતિ ન કરે તો પોતાની બધી મહેનત ફેગટ થઈ એમ દરેક સ્ત્રીને લાગે છે. પતિ નવા નવા ઉલોમ લાય થરે છે, એમાં જો પત્ની તરફથી ધીરજ અને સહાનુભૂતિ ન મળે તો તેનું મન ઉદાસ થવા વિના રહેતું નથી. એટલા માટે જ પતિપત્નીના આચારવિચાર અને ઉમરમાં સરખાપણું હોવું જોઈએ.

આ વિચાર હિંદુસ્તાનના લોકોના મનમાં આવ્યા ન હતા એમ નથી. ખુદ હિંદુ લોકોની વિવાહપદ્ધતિનો વિચાર કરીએ તો જણાઈ આવશે કે પતિપત્નીમાં અતુરપતા ઉત્પન્ન થાય એવો જ વિવાહનો સિદ્ધાંત છે. પણ લોકોના આચરણમાં તે બાબત ઉતરતી ન હતી, અને આજ પણ ઉતરતી નથી. પરંતુ અંગ્રેજ શિક્ષણ દાખલ થયા પછી લુના લોકોના અને નવશિક્ષિત વર્ગોના વિચારમાં ફેર પડ્યો. કદમ મંસારમા આનંદ ઉત્પન્ન કરવા સાર જો પતિપત્નીમાં : સરખાપણાની લાગણી ઉત્પન્ન કરવી. હોય તો બાળવિવાહની પ્રેરણા મળે ; કરવી જોઈએ, અને સ્ત્રીઓને શુશિક્ષિત કરવી જોઈએ, એવું તો, વખતના મુજબ

શિક્ષિત તરફોને લાગતું. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે આવાજ વાતાવરણમાં ઉઠેલા દના. એમણે પોતાની પહેલી પત્નીને લખતાં વાંચતાં શીખવ્યું હતું.

પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બીજું લગ્ન કરવાનું નહીં થયા પછી નાની ઉમરના અને અશિક્ષિત રમાબાઈ માથે વિદ્વાદ થયો. માટે ન્યાયમૂર્તિ રાનડે મનમાં દુઃખી થતા નહિ. એમણે ત્યારે લખ્યું કે રમાબાઈને શિક્ષણની ગંધ પણ નથી, ત્યારે પોતે રસેદ, પેન લાવી, શ્રી ગણેશાય નમઃ નો પાઠ રમાબાઈને આપ્યો. રાજ ગત્રે રમાબાઈને ભણાવવામા ન્યાયમૂર્તિ રાનડે બે કલાક માળના. પંદરમે દિવસે ત્યારે રમાબાઈએ બાળપોથીમાંનો પાઠ વાંચી બતાવ્યો. ત્યારે તેમને બહુ સમાધાન થયું.

ન્યા. રાનડેએ ધીરજથી રમાબાઈને ભણાવવાનું આરંભથી શરૂ કર્યું; અને થોડા દિવસમાજ રમાબાઈએ ન્યા. રાનડેને બતાવી આપ્યું કે તેમનો શ્રમ સાર્યક થાય છે. રમાબાઈનું લગ્ન જે સ્થિતિમાં થયું તે સ્થિતિમા જે રમાબાઈને શિક્ષણનો કંટાળો હોત, અગર ન્યા. રાનડે ને જાતનમાં ઉઠાસીને હોત તો “પ્રથમ મામે મહિષા પાતઃ” એ ન્યાયે આ મોટી અડચણ ઉત્પન્ન થાત. પણ સારા નદીએ આ અડચણ ન આવતાં રમાબાઈનો શિક્ષણક્રમ શરૂ થયો. પણ રમાબાઈને ધરમાંની સ્ત્રીઓનો વિરોધ અદા કરવો પડ્યો. આ વિરોધ આગળ ઉપર એટલો બધો ત્રાસદાયક નીવડ્યો કે જે, ન્યા. રાનડેની બહેની નારક ન થઈ હોત તો તેમના સ્થિર મનનો નિશ્ચય પણ મંદ થઈ જતો.

તે વખતના સોડોની મેનોરિથિતિ - જોઈએ તો રમાબાઈને ધરમાંથી જે ત્રાસ થતો તે દેવજ સ્ત્રીજુદિથી તેમને સદન કરવો પડ્યો એમ કહી શકાય. રમાબાઈનાં કોઈ ભણ્યાં-એટલે તેમને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. જે વૈધવ્યમાંથી બચવું હોય તો ભણવું નહિ; એવા કારણથી રમાબાઈની ભણવું, અગર તો વાઈસામુ તેમની વિરુદ્ધ વર્તન કરનાં

નદિ ન્યા. ગનડેને ગોવિંદગાવે પહેલી પત્નીને લણાવતા કાઠ દિવસ વિરોધ ક્યો ન હતો, એટલુંજ નદિ પણ ગોવિંદગાવે પોતાની ખીજ પત્ની અને દીકરીને લખતા વાચતા સીખવ્યું હતું, અને પોતાને લખતા વાચતા આવડે છે તેનું તે બેઠેને અભિમાન હતું.

રમાબાઈ ૧૮૮૩ માં અંગ્રેજીમાં બાપણ આપી ઘેર પાછા આવ્યા ત્યારે તાઠસાસુએ રમાબાઈને પોતાના વિરોધમાં એવું બતાવ્યું કે “ સ્ત્રીઓને લણાવવાથી તેઓ ઉદન બને છે. તેમની આખમા શરૂ થતી નથી. આ વાત શું ખોટી છે ? બહુબુજ હોય તો વ્ય કોઈ મોત, વિવર્ણીનીમૃત, જેવું કાંઈક જાણના આવડે એટલે બસ પુરૂષો જેવું અંગ્રેજી લખીને સ્ત્રીઓને શું નોકરી કરવી છે. ” “ તાગ માનાપ કેની સારી આવના છે, તેમને જોવાથી આનંદ થાય છે. એમને ઘેર સ્ત્રીઓએ મગાડી બાવુવાની પણ રીત નથી તો પછી અંગ્રેજીની વાત શી ? પણ તારી તો વાન મડમથી પણ વધારે ” એવી રમાબાઈના નણદની તકગર હતી.

સ્ત્રીઓ ન બણે તો તો સાકળ, પણ બે બણે તો પોથી-પુનણી વાચવા જેટલું બહુ થયું વધારે જાણી શું એમને નોકરી કરવી છે ? એની તે વખતની એકવી સ્ત્રીઓની જ નદિ પણ પુરૂષોની પણ માન્યતા હતી. તેમને પોતાની દિકરીઓ મડમો બનશે, સ્વેચ્છાચારી થશે એની પણ ખીજ હતી રમાબાઈએ બરસભામાં, પુરૂષોમાં, પોતાના ધણી સામે ન શરમાતા બાપણ કર્તુ એથી વધારે સ્વેચ્છાચારી ખીલું શું હોય એમ રમાબાઈના ‘તાઠસાસુ’ ગનડેને સમજાવતા તે સમયમાં આ ખીજ કાંઈ ‘તાઠસાસુ’ નાજ એકવા મનમાં હતી એમ નદિ. ડૉક્ટર આનંદીનાથ જોશીને લણાવ્યા રમાબાઈ કરતા પણ વધારે જાણ, અને તે પણ પુરૂષવર્ગ તરફથી ખમવો પડ્યો હતો.

ડૉક્ટર આનંદીનાથ જોશીને લણાવ્યા આવેલી અગ્રચણે જોઈએ તો તે પુરૂષ તરફથીજ વધારે હતી. ડૉક્ટર આનંદીનાથ જોશીના માતાપિતા જોઈયું તો છોકરીઓએ લણવું નદિ એવા

મતનાં ન હતાં. ડૉક્ટર આનંદીબાઈ જોશીને તેમના પિતાએ નિશાંજે મૂક્યા હતા, અને એક દિવસ ડૉક્ટરે આનંદીબાઈ નિશાંજે ન મયા તેથી તેમને તેમની માએ માર્યા પણ હતા. પણ લગ્ન પછી ગોપાળરાવ જોશી-ડૉક્ટર આનંદીબાઈના પાત, આનંદીબાઈને બાણાવે છે એવી ખબર ત્યારે એમના પિતાને મળી ત્યારે તેમણે ગોપાળરાવ જોશીને એ વાત જોડી દેવા સારૂ બીજા મારફત કહેવડાવ્યું, પણ ગોપાળરાવ જોશી, સ્ત્રીસિદ્ધાંતના હિમાયતી હોવાથી મધ્યસ્થિતોનું કાંઈ ચાલુ નહિ. ગોપાળરાવ જોશીના પિતા ત્યારે મુંબાઈ આવ્યા ત્યારે ડૉક્ટર આનંદીબાઈ ગીરગામની મિરાનરી સાગામા બાણાવ જતા. તેઓ જુદ મોજાં પહેરી રાફમાં જતા. વડુનો આ રોફ ગોપાળરાવના પિતાને ના ગમ્યો. તેમણે ગોપાળરાવને કહ્યું, "સ્ત્રીજનને આટલું બધું બણી શું કરવું છે? તેમને સાધારણ પોશાકો વાચના આવડે એટલે થયું." "સ્ત્રીઓને અંગ્રેજી બણી કાંઈ નોકરીઓ મેળવવા જવાનું છે? આપણા ગરીબની સ્ત્રીને હમણાથીજ આવી છૂટથી વર્તવા દઈએ તો આપણો સરસાર શી રીતે ચાલે? સ્ત્રી જાતને સ્વાતંત્ર્ય અને વિદ્યા શા કામના? તેમની વિદ્યા એટલે આપણે ઘરમાં જે કાંઈ લાવી આપીએ તેની સારી વ્યવસ્થા કરવી એટલીજ. સ્ત્રીઓ બણે તો પછી પુરુષોને શું કરવાનું અવશેષ રહ્યું? અને એમનું ધરવું કામ કોણ કરશે?" અર્થાત્ પિતાના આ વિચારો ગોપાળરાવને ન ગમ્યા. એ વાત એક તરફ રાખીએ પણ તેમનાથી અલીબાગ, કાલ્દાપુરના સ્નેહી અને નિંદા કરનારાઓ તરફથી થતી ખર્ચા ટીકા સદન થઈ રાહી નહિ. એથી એમણે મહારાષ્ટ્ર છોડી કચકતે નોકરી લીધી. ત્યાં પણ નિશાંજો જુદ બાણાં કાલ્દાપુર, મુમ્બઈ કરતા ડૉ. જોશીને વધારે ત્રાસ થવા લાગ્યો; એટલે છેવટે ગોપાળરાવે ડૉ. આનંદીબાઈને ૧૮૮૧ માં ૧૬ વર્ષની ઉંમરે ડૉક્ટરી લાઇનનો અભ્યાસ કરવા સારૂ અમેરિકા એકાદને જ મોકલવા સાદસ બેઠ્યું. (૧૮૮૧-૮૨) " " " " " " " " " " " "

ગોપાળગન જોતી સ્ત્રી શિક્ષણના પક્ષા દિશાવતી હતી, અને એમણે ડૉક્ટર આનંદીમાધને મનનો નિઘ્ર કરી તેમજ કદ વેળા અમેરિકા મોકલ્યા પણ એને મોકલ્યા પછી તેજો ત્યાં ધર્મોત્તર કર્યો કે શુ, નેવેઅચારી મનસો કે શુ એની ખીં એમને દમેશ નાગતી ગોપાળગન જોતીના આવા વહેમી અભાવથી ડૉ આનંદી માધને અમેરિકામાં ઘણો ત્રામ ખમવો પડ્યો તે વખતે શુદ્ધિદિન ત્રિધરોના પિતાએને પોતાનો ઊકરો પુનર્વિવાહ કર્યો કે શુ એની જેમ ખીંક વાગતી હતી તેમજ સ્ત્રીઓ લલુચે તો મડમો મનસો કે શુ એની ખીંક મધા સ્ત્રી પુરોને નાગતી

શ્રીશિક્ષણ અને પુનર્વિવાહ તરફ તે વખતના નવ શિક્ષિત તરણો એક દષ્ટિથી જોતા તો જુના નિયામનાના જુદીજ દષ્ટિએ જોતા મસાગના ગ્રેમ અને આનંદ ઉત્પત્ત કરવાના હેતુથી નવશિક્ષિત તરણોએ શ્રીશિક્ષણ અને પુનર્વિવાહની અળવગો દાય ધરી હતી. આ બાબતમાં નવશિક્ષિતો માથે વાદવિવાદમાં જુના નિયામનાના નબી શમતા ન હતા માર્ગવિધવાઓને વિવાહ કરવા હુકમ નથી એવી ૧૮૭૦ ના અગમામાં જ દરાચાર્યે પશુ અમતિ આપી સ્ત્રીઓ દિસાબ રાખવા જોટલુ તેમજ પોથીપુગણો વાયવા જોટલુ ભરો નો તે વખતના મમજુ માણસોને હુકમ ન હતી નવશિક્ષિત જે અગચ્છો ખતાવતા તે દૂર ચરી જોઇએ એમ તેઓ કધુન કરતા, પણ એથી આગળ વધવા તેઓ તૈયાર ન હતા ઊકરીઓને ઊક-ગએ માફક લણાવથી અગર વિધવાઓના પુનર્વિવાહ કરવા એ સાર નથી જે આપણી સમૃતિ વિરૂદ્ધ છે એમ એમને નાગતુ પણ એમ લાગવાતુ શુ કમજ છે તે તે માટે પણ જાણી શકતા ન હતા તો પછી નવ શિક્ષિતોનુ તો સાનુ સમાધાન કરી શકે ? અગ્રેજ શિક્ષણ અને પુનર્વિવાહ એ અસાત્ત સકટો આપણા મસાગના સમાધાનપર હલો કરી રહ્યા છે એની તે વખતના જનમમાજની સામાન્યતઃ માન્યતા હતી આ અજ્ઞાન મકોળાથી પોતાનો સમાર અમાવશ દરેક પ્રયત્નો કરતા

આવી નિયતિમા ગામાઈ અગ્રેજી લખવા લાગ્યા ગામાઈને આ અગાન મકેટથી પનાવન કડવા તેમના ઘગની ઓઝો મેઈ દિવમ મી ! ચન્દનો ઉપયોગ કરતી બીક અને મી ! ચન્દનો કાઈ ઉપ-યોગ થનો નથી એમ જાણ્યું એટલે તેઓ ગામાઈને એક બહિષ્કૃતી મા ૬ ગખી મ્હેણા પણ માગ્યા ૧૮૭૫ મા ન્યારે ગોવિંદનાવ જુજગી ગયા ત્યારે ન્યા ગનડે નવ્દાપુરનું મ્હેણા કાઢી નાખી પોતાની માવગી મા અને સાવમ લાઈઓને પુને લા-ન્યા ન્યા ગનડના માવમ લાઈ આમા અને બાગ્યા ગામાઈની ઉમરના હતા તેઓ ને તે વખતે અગ્રેજી લખના લો પોતે પણ અગ્રેજી લખવું એમ મામાઈને લાગના લાગ્યું એમણે પોતાની ઈચ્છા ન્યા ગનડને જણાવી ગામાઈએ પોતેજ અગ્રેજી લખવાની ઈચ્છા જણાવેલી જોઈ ન્યા ગનડે ખુશી થયા એમણે તરતજ રમાબાઈને અગ્રેજી લખાવવ માગ્યું અગ્રેજી નિષિ એમને આવડયા પછી એક દિવમ એમરી વાગના એમને અગ્રેજી લખેના જાગજ જડયો કૌતુકથી તેમણે ઉપાડી લઈ અક્ષરો વાચવા માડયા કેની નજની બાબન, પણ બીકથી ૬ મીનાશથી રમામાઈ આપણુ કંટુ માનવા નથી એમ જોઈ ચીડાએના નજુદ ગ ત્યાં આવા દગ લખને નહિ પાનવે જે કાઈ આગા કરવા હોય તે મેડે કરવે અહિં આવુ અમાડે અપમાન અમને નહિ માવે.”

૧૮૮૧ ના અરસામાં ન્યા ગનડેને સતારા જુનામા કરવાના કામપર જવું પડ્યું એને ગામાઈને અગ્રેજી લખાવવા મીસ દન્ડને ગખ્યા મીસ દન્ડે લખાવી પાછા જાય એમણે ધરમાન જૈગ મ્હેના કે એમને એમ આરી અમાગા ધરમા બ્રહ્મચારી કરગો નહિ આવા જોડથી દટાળી ગામાઈને બપોરે કુવા ઉપર થડા પાળીએ નહાવું પડતું આમ થોડા દિવસ ચાલ્યા પછી એમના દિએ આમાએ આ હડીકન ન્યા ગનડેને જણાવી એટલે ન્યા ગનડેએ ધરમા જૈગઓની ઝાટકણી કાઢી તેથી રમાબાઈનું દડા પાળીનું નદાવું મગી કપડા બદલી ગામાઈને ધરમા આવવાની છૂટ થઈ

૧૮૮૨ માં પડિતા રમાબાઈ પુને આવ્યા તેઓ પણ રમાબાઈની માફક મીસ હરફર્ડ પાસે અંગ્રેજી શીખવા લાગ્યા ધર્મભાઈ તેઓ પડિતા રમાબાઈ માટે ખર્ચા બોલી રમાબાઈના મનને ફુલ વામા પાછા પડતા નહિ

શીખવામા આવે અસહ્ય ત્રાસ હતો તોપણ રમાબાઈએ પાતાના પિતાનો ઉપદેશ મન આમળ ધરી તે જયો સાત રીતે સાખ્યો રમાબાઈ ત્યારે પ્રથમ સાસરે આવના નિકળ્યા ત્યારે તેમના પેતાએ એમને પાસે લઈ ઉપદેશ કર્યો કે “ જો, તું સાસરે જાય છે મગા સાવકાઓનું ઘર ગણુ, વળી ધર્મભાઈ દસ જાતના માણુઓ ગયા તું મારી દિકરી છે, આપણા કુલીન ઘરને સૌભે એની રીતે આવજો તને ગમે એટલો ત્રાસ થાય તોપણ સહન કરજો પણ મોઠગને મુઠા મામે જવામ આપતી નહિ આ એક, અને બીજી, તારા મનને અસહ્ય દુખ થાય તોપણ તું પોતે દોષીની ચાલી તારા પતિ પામે કરતી નહિ ચાલી કર્યાથી ધરનોજ નહિ પણ મન્યનો નાચ થાય છે મારે દુઃ દુઃ છુ તે જાત બગનર પાળજો એટલે તને દોષ દિયમ કર્મ આણુ પડે નહિ તું નસીમદાર છે સહન કરવાનું તું શીખ એટલે તારી કિમત થશે અને અમારા કુળમા જન્મ્યાનું માર્ક થશે આ માર કહેલું ધ્યાનમા રાખ આવી ઉંધી ચાલીશ તો દુઃ ફરીથી કેઈ વખત તને પાડી માની પામે બોવાવીશ નહિ.”

રમાબાઈએ પિતાનો ઉપદેશ પોતાના આચરણમા પુરેપુરો ઉનાયો આ કહેલું હવે જોટલું સજેલું છે એટલું તેમને આ પ્રભાવે આચરણ કરતા કે લુ પડ્યું. આના અને બામાનો આધાર તેમજ ન્યા. રાનડેના સામાનો, તેમના જ્ઞાત મનને મળતો પ્રેમાત્ર વિગ્રહમાના જોગ્યા તેમજો ઘેગ થતો નાસ મદન કરી વડે પડીના દમ વર્ષમા શિક્ષણના માર્ગમા તેઓ ઘણાજ આજીવ વધ્યા.

સાર્વજનિક કાર્યની તપશ્ચર્યા.

સન ૧૮૮૧ માં ન્યા. રાનડેની મુખ્યાર્થી પુને પ્રિન્સિપાલ મદર અમીનની જગ્યાએ નિમણુંક થઈ. સને ૧૮૯૩ માં તેમને મુખ્યાર્થીના હાઈકોર્ટના ન્યાયાધિશ થવાનું માન મળ્યું. આ બાર વર્ષમાં ન્યા. રાનડેને પુના, મતારા, મોક્ષાપુર અને અહમદનગર જિલ્લાઓમાં ફરવાનું કામ અને આગળ ૧૮૮૬ માં કમિટીનું કામ કરવું પડ્યું. તેથી ન્યા. રાનડે અને રમાબાઈનો મુકામ પુને કાયમનો રહેતો ન હતો. પણ એમના ઘરનાં માણસો આ બાર વર્ષમાં પુનેજ રહેતા અને ન્યાયમૂર્તિ અને રમાબાઈના સાર્વજનિક કાર્યનું ક્ષેત્ર પણ ધણુંખરું પુના જ હતું.

રમાબાઈના લગ્ન વખતનું એટલે ૧૮૭૩ ની માસનું પુના, અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ હાઈકોર્ટ જજ તરીકે મુખ્યાર્થી પ્રયાણ કર્યું તે વખતનું પુના એ બેમાં આ વીસ વર્ષના ગાળામાં ઘણોજ ફેર પડ્યો હતો. સ્ત્રી શિક્ષણ, પુનર્વિવાહ, સાર્વજનિક કામોમા સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવો એ બાબતોનો ૧૮૭૩ માં પુનામાં પ્રતિષ્ઠા થતો હતો. પણ ૧૮૯૩ માં એ બાબતનો પુરસ્કાર કરનાર અને તેવીજ રીતે આચરણ કરનાર એક વર્ગ પુનામા નજરે પડતો હતો. સ્ત્રીઓને ભણવાનું ગમવા લાગ્યું. તેમનામાં સંઘટના ઉત્પન્ન થવા સાથે સાર્વજનિક કાકા ઉદે' ગણેશ વાસુદેવ જોશીએ ૧૮૭૦ ની માસમાં 'સ્ત્રી વિચારવતી' સભા સ્થાપી હતી. આ મંથા મારફત નવા વિષયના મંદિરમાં દર વર્ષે ચૈત્ર માસમાં દળદર કુંકુનો મેળાવડો થતો હતો, અને એજ પ્રસંગે મંલાપણો, વ્યાખ્યાનો ગોઠવવામાં આવતાં. આ સભા મારફત યનારા'દળદર કુંકુના મમારંભોમા રમાબાઈ આગળ પડતો ભાગ લેતાં. પણ આ સભા જ્યારે સાર્વજનિક

કાકાએ ગ્યાપી ત્યારે પુરુષોમા આ વિચારને પણ ગ્યાન નહોતું
 હા ' સ્ત્રી વિચારણી ' મહાની શી જરૂર ? એમ ' જ્ઞાન પ્રકાશ '
 ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા પણ ૧૮૬૩ ના અરસામા આ પાત્ર વરસે
 પ્રિ આગરકરના ' સુધાગક ' ઝાપાએ આ વાતનો પુરસ્કાર કર્યો
 હતો " જે તાવો અનુસરવાથી બીજા ગણેા રધારે અને વધારે
 સુધગતા જાય છે તે જ તત્વો આ સુધાગક મહાગાદના લોમે આગળ
 લાગશે એમ કરતા આજ તેને જે લોકમતો પુરેપુરા જોમમા છે તે
 લોકમતની વિરુદ્ધ જલુ પડશે તેથી તેને ઘણુ વેઠવુ પડશે ' એ
 જાણુના હતા પણ પ્રિ આગરકરે ૧૮૮૮ થી નવા તત્વો બહુજ
 કળાકૃષ્ણક પોતાના ઝાપાદારા લોમે આગળ મુકવાની સરઆત કરી
 મિનના અથો તે નવા વિચારોના આધારભૂત અથો ગ્રેનાય આ
 અથોની વિચારચણીની જેમ પ્રિ આગરકર ઉપર અસર થઈ હતી
 તેમજ તે વખતની નજી પીઢીપર એમલે કૈનાસનાસી દર્શિ નાનવણુ આપે,
 ગ્રોલેસર લાટે વગેરેના મનપગ પણ ચર્ચા હતી મીલના અથો અને
 પ્રિ આગરકરના અતગના લખાણોથી તે વખતની તરણુ પીઢીના
 વિચારોને ધ્રી રીતતુ વનણુ મળ્યુ હતુ તેનો દાખલો પ્રો કર્વેએ
 ૧૮૬૭ મા રેગનગ પ્રાજપેને રેના ઉપદેશમા જ્વેના મળે છે પતનીને
 નિશાગે મોકનની પુનર્નિવાલ કવો નાની ઉમરમા લગ્ન ન કરવ,
 નેમિજ મોગી ઉમરે નાની બાળા સાથે લગ્ન ન કરવુ એથી જ્વે વડી
 લોને બોલુ નાગતુ હોય તો ધ્રીનાજ નથી એમ મમજી પોતાને મમનો
 માર્ગ ગ્વીકાગવો એવો પ્રો કર્વેએ રેગનગ પ્રાજપેને ઉપદેશ કર્યો
 હતો એનો રેગનગ પ્રાજપેએ પ્રોફેમ કર્વેના આત્મવૃત્તાતની પ્રસ્તા-
 વનામા ઉલ્લેખ કર્યો છે

મન ૧૮૭૩ ને ૧૮૬૩ આ વીમ વર્ષમા મીનને માનનાગ, અને
 લોકોમા દર થએના વિચારો સમે યવા તૈયાર એના માણુમે આગળ
 આપ્યા હતા આજ વખતે નેતાન મતનાદી તરણોના આ દર્શના-
 એથી અમમૃતિનુ ગદાણુ કરવાની જુદીથી ટેલકાક લોમે આગળ

આપ્યા હતા. કેવાસવાસી વિન્ધુશાસ્ત્રી ચિપગુણકે નવ મતવાદીઓનો હિંદુ મંત્રતિ પરનો આ હલો પાછો પાડવા, પ્રથમ શરૂઆત કરી આ હલો અનેક રીતે ચલો હતો. શ્રિમતી મીશનરીઓ ધર્મની બાબતોથી હલ્યો કરતા હતા, લોકહિતવાદીઓએ શાસ્ત્રી પડિતો સામે હતીઆગ હિપાડ્યુ હતુ કેટલા અગ્રેજ વાર્કમયના હિપાસકોએ મગડી કાન્યપર નીમ શરૂ કરી હતી, અને 'સુધારક' સમાજના આ આગ વિચાર પગ કરોગ પ્રદાર કરવાનુ શરૂ કર્યુ હતુ આ હલ્યોઓનો પ્રતિ કાન કનાર એક રાષ્ટ્રાભિમાની વર્ગ કેવામવામી વિન્ધુશાસ્ત્રીએ તૈયાર કર્યા અને તેનુ કામ લોકમાન્યે આગળ ધપાવ્યુ હિંદુ સંમૃતિ વિચારની કમોનીએ અગ્રેજની બનામગ છે, એટલુજ નહિ પણ તે અગ્રેજ સંમૃતિ કરતા પણ વધારેજ છે, એનુ ગીતાગદ્યમા લોકમાન્યે સપ્રમાણ બનાવી આપ્યુ છે કેવાસનાસી, વિન્ધુશાસ્ત્રી ચિપગુણ કરે આગ બેના આ કાર્યની અમર પ્રાપ્ત આનંદીબાઈ જોશીના મન ઉપર ધણીજ થએલી દેખાઈ આવે છે

આ તકરારમા ન્યા ગનડેને નમાગની પેરે બેઉ બાબતોથી ટીકા સદન કવવી પડતી ન્યા ગનડેને સ્વમંત્રતિનુ અભિમાન હતુ પણ તે સંમૃતિની વિચારગ્રેણી અને આનુ આચરણનો મેગ ન ભેગવાથી આચરણમા ફેરફાર કરવો એવો એમનો મન હતો બાગવિવાતની રીત ન હાવી જોએ, સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવુ, બાગ વિધવાઓને પુનર્વિનાશ કરતા અટકાવવી નહિ, સ્ત્રીઓએ આર્થિક અગવગોમા ભાગ લેવો એવો એમનો મન હતો પણ તે માટે સ્વમંત્રતિ ઊંચા તેમજ જુની પીડીનો અપમાન કરવા તેઓ તૈયાર ન હતા જુનુ બાગી નાખી નરી સૃષ્ટિ ઉત્પત્ત કરવાની તેમની દહ ન હતી તેથી ન્યાસમર્તિ એ કાષ્ટ ખજેખગ સુધારક નથી એનુ એમના વિરોધીઓ કહેતા, અને સુધારકને પણ મનમા એમજ વાગતુ જુના આચર વિચારનુ મૂળ કાઢી નાખવા ન્યાસમર્તિ ગનડે તૈયાર ન હતા તેથી સુધારક નાખુશ હતા તેમજ ન્યા ગનડે સમાજના આચારવિચારમા

ફેરફાર કરાવી જુની સંસ્કૃતિને ક્ષીણ કરવાનું કામ કરે છે માટે હિંદુ સંસ્કૃતિનો અભિમાની પક્ષ તેમના પર ચીકાતો. પણ ન્યા. રાનડેને સ્વસંસ્કૃતિ રાખી સંસારના આનંદમાં આડે આવતી બાબતો સમાજના આચરણમાંથી કાઢી નાંખવી હતી.

તેમના વિચાર ખરેખર ખરાબર હતા. સ્ત્રીઓનું અગ્નિ નષ્ટ કરવું, બાળવિધવાઓને ફરી સંસાર માંડવા તક આપવી, અને તેમાં આવતી અડચણો દૂર થવી જોઈએ એમ કહેવું એટલે સ્વ સંસ્કૃતિનું અભિમાન છોડવું જોઈએ એવું કાંઈ નથી. પણ આ કામમાં સ્વ સંસ્કૃતિ આપણને કાંઈ મદદ કરશે નહિ એવું કહેનારા અને તે પ્રમાણે વર્તનારાઓ જ ખરા સુધારક કહેવાય એવું તે વખતે સમજાતું અને આજ પણ સમજાય છે. આપણા સમાજમાં ઘ્રીહ વિવાહની અને વ્યવસ્થાની રીત રૂઠ થયા વિના, દરેક વિધવાને પુનર્વિવાહ કરવાની છૂટ મળ્યા વિના તેમજ દરેક સ્ત્રીને પુણ્યની ખરાબર શિક્ષણ આપ્યા વગર આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થશે નહિ એવા એકતરફી મતના ન્યા. રાનડે નહોતા. રમાબાઈને સાર્વજનિક કામની દિક્ષા આપતા, ન્યા. રાનડેએ પોતાના મતના વચ્ચે તરફ તેમને દોષી હતા.

રમાબાઈ ૧૮૮૧ પહેલાજ સાર્વજનિક ચળવળમાં ભાગ લેવા લાગ્યા; અને ૧૮૯૩ માં મુંબઈ ગયા પછી પણ સાર્વજનિક ચળવળમાં તેઓ ભાગ લેતા હતાજ. પણ ૧૮૮૧ થી ૧૮૯૩ માં પુનામાંનો સાર્વજનિક કામ કરવાનો વખત તેમને તપશ્ચર્યા કરવા જોવો ગયો.

ન્યા. રાનડે નાશક ૧૮૭૮ અને ૧૮૮૦ માં કામ કરતા હતા ત્યારે રા. બા. એપાજ હરિ દેસમુખ ત્યાં મેઈન્ટ જજ હતા. તેમની ૭ વફૂઓ અને બે દિકરીઓ તે વખતના પ્રમાણમાં સારી ભણેલી હતી. તેમના ઘરમાં જુના આચારવિચાર હતા. તોપણ તેમની પત્નીને સારું ધર્મનાં વાંચતાં આવડતું. પુરાણ સાંભળવાનો તેમજ જ્ઞાનને વાંચવાનો તેમને શોખ હતો. તેઓ ધણા ખરાબરો અને ધર્મ-

નિયમ વિગેરે પાળતાં. આ કારણથી હમેશ દુઃખદર કંકુના સમારંભ નાટે ગામની સ્ત્રીઓને પોતાને ઘેર જોવાવતાં. અહીં મારું પણ તેમને ત્યાં જવા આવવાનું થવા લાગ્યું. તેથી મારો તેમની સાથે વધારે પરિચય થયો. રા. બા. દેશમુખે અને પોતે જેઉ જલ્દી સ્ત્રી શિક્ષણના દિમાયતી હોવાથી આપણી સ્ત્રીઓએ દુઃખદર કંકુના સમારંભને કારણે પણ ગામની સ્ત્રીઓને વારંવાર એકઠી કરી સીના, સાવિત્રી જેવા, પ્રાચીન સાધ્વીઓનાં ચરિત્ર તેમને વાંચી સંભળાવી શિક્ષણ તરફ તેમનું મન આકર્ષવું તેમજ ગામની છોકરીઓની નિશાળામાં જઈ તેમને ઉત્તેજન આપવા, નાના નાના ધનામો આપવાં વગેરે ગમતુ; અને તે સાથે અમારી પાછળ પડી જક લેતાં એવું રમાબાઈએ પોતાની 'યાદગીરીમાં' લખ્યું છે.

ન્યા. રાનડેની આ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે એક, નાશકમાં અને આગળ ૧૮૮૧ ને ૧૮૮૭ માં સતારા જીલ્લામાં ફરતા દતા ત્યારે તાસ ગામની છોકરીઓની નિશાળમાં ધનામના મેળાવડામાં ભાગ લેવાના પ્રસંગ રમાબાઈને મળ્યા. આણાના મેશનમાં જઈ મી. કાગલન માટેના નાશક મેશનમાં ચકાવવા આવ્યા દતા ત્યારે છોકરીઓની નિશાળનો ધનામનો મેળાવડો તેમની પત્નીને હાથે કરવાનું ઉપ્યુકી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટરે નક્કી કર્યું. આ મેળાવડા સાથે નાશકના આશરે ૫૦-૬૦ બેંચ બેઠાં મળ્યાં દતા. આ સ્ત્રીઓને નિમંત્રણ આપવાનું કામ રમાબાઈએ અને દેશમુખની દિકરીઓએ દરેકને ઘેર જઈને કર્યું હતું. મીસીસ કાગલનના હાથે ધનામો વહેંચવાનું કામ યદુ રજા પછી તેમનો આમાર માનવાનો અને આવેલી સ્ત્રીઓને ઉત્તેજન આપવા ઉપરેશ-રૂપ એવું થોડુંક ન્યાયમર્તિ રાનડેએ લખી આપ્યું હતું તે દેશમુખીણ બાઈએ, વાચી બતાવ્યું એવું નક્કી થયું પણ વાંચવાનો વખત આવતાં તેમણે ના પાડી એટલે ન્યા. રાનડેએ રમાબાઈને વાંચવા કહ્યું. રમાબાઈએ આ કામ સારી રીતે પાર પાડ્યું. આ જાહેર મેળાવડામાં રમાબાઈએ બહેન બાપણ કરી સાર્વજનિક કાર્યની ધૂમગી ખેલે

હીધી. આ વખતે બેનેલા એક બનાવથી રમોળાઇમાં રહેલો દિંદુ સ્ત્રીનો સ્વભાવ જણાઇ આવે છે. આભાર માનવાનું કામ થઇ રહ્યા પછી રમોળાઇએ મીસીસ કાગલન બાઇને તેમની માને અને બહેનને દાર પહેરાવ્યો, અને એક દાર એમ ને એમ રાખી યાજી ડેપુટી આગળ મૂક્યો. “આ દાર સાહેબને પહેરાવવાનો” એવું ડેપુટીએ સ્વયંવત્તા રમોળાઇ ગુરમે થયા. રા.બા. દેશમુખની ધ્યાનમા આ વાત આવી. તેઓએ આગળ આવી કાગલન સાહેબને દાર પહેરાવી પ્રમંગ માર હિતાર્યો.

દાર પહેરાવતા કાગલન સાહેબને કેમ બાધી ગામ્યા એમ થેર આવી ન્યા. રાનડેએ મ્હેજ જમ્મતથી રમોળાઇને પૂછ્યુ. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “જે હું દિંદુ ન હોત તો મને તે જદલ કાઈ ન લાગત,” એવો રમોળાઇએ જવાબ આપ્યો. “ડેપુટીને લહેવાર વચેરની રામજે ઓછી ખરી,” એવા ન્યાયમૂર્તિ ગનડેએ કહેલા ઉદગાર પણ ધ્યાનમા રાખવા જોવા છે. દિંદુ સ્ત્રીના સ્વભાવને અનુસાર કાગલન સાહેબ જેવા પર પુરુષને દાર પહેરાવવાનું રમોળાઇએ કબુલ ન કર્યું એ વાત રા.બા. જોખાજ હરિ દેશમુખની થેર ન્યા. રાનડેને પણ પર્મક પછી એ તો દેખાઈ આવ્યુ, પણ નાશકની હાથરિકુલના હેડમાસર દારકાનાથ રાધોળા તડખડકરના પત્ની લક્ષ્મીબાઇએ પણ બીજે દિવસે ડેપુટીની હુમ્માઈ ઓળખી રમોળાઇ વધી તે જદલ સમાધાન વ્યક્ત કર્યું. લક્ષ્મી મણ્યા એટલે કાંઈ મડમો જેવું વર્તવું જોઈએ એવી હુદિ સમજી માણસોમા ન હતી, એ વાત આ અસગથી જણાઈ આવે છે. આગળ પર સતારા શક્તિમા કરતા રમોળાઇ અને ન્યાયમૂર્તિનો મુકામ તાસ મામ હતો, ત્યારે તેમને ડેપુટી ઍન્સુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મળવા આવ્યા અને તેમણે ત્યાંથી છોકરા છોકરીઓની નિરાળનો ઇનામનો ગેળાવડો ન્યાયમૂર્તિ અને રમોળાઇના હાથે થોપ એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી. ન્યાયમૂર્તિએ ડેપુટી ઍન્સુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટરની વિનંતિ માન્ય કરી, અને રમોળાઇને આ વખતે થોતે બાપચુ તૈયાર કરી

બોવવું જોઈએ એમ કહ્યું. તાસ ગામની છોડરીઓની નિશાળમાં ઇનામના મેળાવડામાં જઈ આવ્યા પછી રમાબાઈને પોતાના બાપજીનો રિપોર્ટ ન્યાયમંત્રિને આપવો પડ્યો. "આપણા લોકોમાં સ્ત્રી શિક્ષણ સામે જે આક્ષેપો મુકવામાં આવે છે, તેમાં તે લોકો એની વાત આગળ લાવે છે કે સ્ત્રીઓ ભણી એટલે લાંઠ, જેપરવા અને ચર્ચાદા વગરની થઈ જશે. આ માટે તમારે ભણેલી છોડરીઓએ તો આ આક્ષેપને રથાન જ ન આપવું જોઈએ. મનુષ્યે ઉદ્ધત થવું તે કાર્ષ સારા શિક્ષણનું પરિણામ નથી. સુરિહણનું અને સપત્તિનું પરિણામ એટલે મનુષ્યને વિનય-મયત્ત અને નમ્ર બનાવવાનો જ હોય છે. આનો દાખવો, સર્વ સાધારણ બધા સમજે એવો કુળના ઝાડનો લાકડો, કુળાનું વૈભવ એટલે તેને બહુજ મોટી હુમ આવે એ જ છે. એવું વૈભવ પ્રાપ્ત થતા તે દોષ દિવસ અછડતું રહેતી નથી. પણ કિયટી વધારે નમ્ર અને વિનયશીલ દેખાય છે, અને એથી જ તે બહુ ગોબે છે. આ પગથી આપણે એટલો જ બોધ લેવાનો કે વિદ્યા, સંપત્તિ, અધિકાર, એના જેવો કાંઈપણ વૈભવ પ્રાપ્ત થતા આપણે વધારે નમ્ર અને વિનયશીલ બની આવણા પતિ, તેમ જ બીજા આપણા ઘરના વ્યક્તિ માથુસો સાથે આદરથી, આસ્થાધારકતાથી વર્તવું એમાં જ આપણું કલ્યાણ છે. ' પોતાના બાપજીનો કિપર પ્રમાણે સાગમ ગ્રામાઈએ ન્યાયમંત્રિને કહ્યો, અને તે સાગળી ન્યાયમંત્રિને સંતોષ થયો. નાસકના મેળાવડા વખતનું વર્તન તેમ જ તાસ ગામના મેળાવડાનું રમાબાઈનું બાપજી કથી દિંદુ સ્ત્રીને ગમશે નહિ?

પણ ન્યાયમંત્રિનું વર્તન જેમ તેમના સચ્ચમિત્રોને ગમતું નહોતું તેમજ ગ્રામાર્થનું વર્તન તેમની ધગની તેમજ ગામની સ્ત્રીઓને પણ ગમતું નહોતું. ભણેલી સ્ત્રીએ જાહેર મેળાવડામાં ભાગ લીધો કે તેણે દિંદુ સ્ત્રીને સ્વભાવ છોડી દેવો જોઈએ એવું કાર્ષ નથી, એમ રમાબાઈએ પોતાના વર્તનથી બતાવી આપ્યું. પણ તે વખતે જાહેર સભાઓમાં બોલનારી સ્ત્રીઓ માટે ધગની કે જલારની (પુનામાંની)

શ્રીઓની દૃષ્ટિ મારી ન હતી આ બાબતમાં સમાજાધિને ધગી
|મજ મહાગની શ્રીઓનો ગ્રાસ વેલે પડ્યો

૧૮૮૧ માં પુને મદવી ચર્ચ તે પહેલાં ન્યા. રાનડે કેટલાક
દિવસ મુ મર્મમાં મીલિ પ્રેસિડેન્સી મેજસ્ટ્રેટનું કામ કરતા હતા મુ બાઈમાં
પ્રાર્થના સમાજની મુખ્ય નિગાળમાં ‘આર્ચ’ મહિલા સમાજ’
નામની સમિતી પડિતા સમાજાધિએ ગ્યાપન કરી હતી તેની સભાઓ
દર શનિવારે થતી સભા માટે આઈ દસ સ્ત્રીઓ અને પાંચ ૭
મન્યો આવતા કોઈ એકાદ વિષય પર નિમ્મ કે થોડી લીટીઓ
લખી લાવતા અને કોઈ કોઈ વાર ચોપડીમાંથી એકાદ ઉત્તરો લખી
લાવતા સભામાં હાજર રહેના મોટા માણસો એટલે ડૉ. આત્માગમ
દાદા, હાન્કરગાન ભાગવત, વિગેરે, હાજર રહેતી સ્ત્રીઓને ઉત્તેજન
મળતા સાર સાઠ લખ્યું છે એમ જણાવતા, પણ હવે આ ઉપર મર્
કાઈ મોસો એમ આગ્રહ કરતા અને જો કોઈને બોલવાનું થયું ન
આવે તો પોતે જ તે આગ રહેવા વા ઘો બોલતા અને આવી રીતે
બોલતું એમ કહેતા આ સભાઓમાં આમાધ જતા.

પુને આવ્યા પછી ન્યાયમર્તિ રાનડેની મહેનતથી ૧૮૮૧ ના
એપ્રિલ માસથી ફિમેન ટ્રેનિંગ કોલેજના એક આરકામાં મુ મધની
માકક દર શનિવારે સ્ત્રીઓની સભાઓ થવા લાગી આ સભામાં
દોરોપત નાનાઠગે સ્ત્રીઓને આગ્રહાપૂર્વક લખાવતા. રમાબાઈનો પ્રેર
પત પાસે સમૃદ્ધ લખવાનો વિચાર હતો પણ ધગી સ્ત્રીઓ કોઈ
વાગ એમનું અપમાન કરશે એની બીકથી ન્યાયમર્તિએ આ વિચાર
માઠી વાળ્યો શનિવારની સભાઓ નિર્વિઘ્નપણે પાર પડતી, તે પછી
પડિતા રમાબાઈએ પુનામાં આર્ચ મહિલા સમાજ સ્થાપ્યો અને ત્યા
તેમનાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો ચલાવવા પડિતા
રમાબાઈની વાણી અગ્રખનિત અને મીઠી હોઈ, વિષય પ્રતિપાદન
કરવાની શૈલી અનુપમ હતી તેથી પુનાના નવા તેમજ જુના
સ્ત્રીશિક્ષણીય વિદ્વાનોને પડિત માર સંબંધી કૈલુક અને અભિમાન

થતું. હું ચિન્તિતે તેઓ પોતાના ગ્રંથી ઓઝોને તેમજ ડોંઢરીઓને મખામા મોઢવવા લાગ્યા.

આ મખાને અજે ગંગાધારને ધમ્ની ઓઝોના બોવ ખમવા પડતા. તે વખતની તેમની ગિચિતિનું વર્ણન “આઠ ગદિનાનો ઉનાળો અને એક દિવસનું ચોમાસું” આ વાક્યમા તેમણે મારી રીતે વ્યક્ત કર્યું છે. ગંગાધારને થતો આ ગ્રામ બહુજ અપૂર્વ હતો એમ ત્યાં કાશીનાથ કાનિટકને પણ મખામા જવા મારે ધમ્ની ઓઝોને. એવો જ વાસ વેરવો પડતો. તેમનું મ્યમર્સ મુખાધ હતું, તે વખતે માયના મખાજમા રવિવારે મખાઓ જોડી ઓઝોને અનેક વિધાનું જ્ઞાન આપવામા આવતું એ વ્યાખ્યાનોનો યોગ કાશીનાથ કેરી રીતે માધના તેની તેમના મોરેથી મહાજેવી લક્ષીકન લક્ષમણ ગાંધી લેમ્એ કાશીનાથના ‘ચાંદણવા તોલ ગણ્યાં’ એ ચોપરીની લખેલી પ્રત્યાવનામા નીચે પ્રમાણે આપી છે

વ્યાખ્યાનોનો સમય બપોરે ત્રણથી ચાલતો હતો. આ વખતે ધમ્ના મોટા માણસો વિશ્રાન્તિ લેતા. તેમને પૂછવા વગર વધુથી ધમ્ની બધાર પગ પડતું ન મુકાય, અને હું વ્યાખ્યાન સાંભળવા જઈ કે એમ પૂછતું એ તો ખૂબ અશક્ય જ. ન જાય તો બધા કોઈ તેમના ઉપર થતો આઠ પેસમા મપડાએની હું શાલ અને જોડા, પાસવ નીચે મતાડી આગળ પાછળ જોતી પાછળી ગલીએથી ગતે પડતી ‘પાછા આવન શાય અને જોડા લમેવાની ખારીથી ઘોડના ઘાસના લગણાપર નાખી ૧૬૪ ધર્મા આવતી એવું ચોરીચુપટીથી જવું કેટલાક મહિના માસ્યુ. રવિવાર હોવાથી પ્રોડવાગે થોડું મહેનો. બધાર જવામા અને ખોળા આવવામા તેની મદદ મળતી તે કોઈ વાગ રવિવારે સવારમા જ મારી શાય અને જોડા લઈ જઈ ખાડીમા મુકતો, અને સાળે. એ ખાડીમાથી નાખેલા સાગથીને ઉપર લાવી મુકતો એટલા સાર ‘મા’ મને તે. મારું ઉપર બધું ઉપકાર કરે છે એમ લાગતું.” કાશીનાથ

સભાઓમાં હાજર રહેતા જે અડચણ આવતી તે રમાબાઈને ભાગ આવતી નહિ પણ ધરની સ્ત્રીઓના અસહ્ય બોલ અમવા પડતા. કાશીબાઈ રવિચારની ચર્ચાની સભામાં ભાગ લેતા. તેમણે એકવાર હાથની સ્ત્રીઓ અને પહેલાની સ્ત્રીઓ એ વિશ્વપર એક નિબંધ લખ્યો, તે સભાના વ્યવસ્થાપકને ગમ્યો તેથી તે 'સુગ્રાધ પત્રિકામાં' છાપ્યો. એ એક રવિચારે ઘેર આવતા જ કાશીબાઈ પર બારે મજબૂત થયો. આ એટલે અપરાધ માટે તેમના પર ધરના બારે કામો લાદવામાં આવ્યાં, અને એમને બોલાવવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું. એવી રીતિમાં તેમણે ઘણીવાર રહેવું વિસર્જન કરવું એમ પણ લાગતું, એવું રા. મહમમ્મદશાહી લેલેએ પ્રતાવનામાં લખ્યું છે.

પડિતા રમાબાઈની સભામાં હાજર રહેવા માટે એવા કડક બોલ સહન કરવા પડતા. તે વખતે પુનામાં છોકરીઓ સારું હાલસ્તુલ બોલે છે માટે સન ૧૮૮૩ માં સ્ત્રીપુરોની એક મોટી સભા યોજવામાં આવી. તે સભામાં રમાબાઈએ અગ્રેષ્ઠતા એટ્રેસ વાગી સંભળાવ્યું. તે પહેલાં રમાબાઈ સભામાં બે વાર બોલ્યા હતા, પણ પુનામાં બહાર સભામાં અને તે પણ અગ્રેષ્ઠ એટ્રેસ વાગવાનું તેમને આ પહેલેજ પ્રસંગ હતો; અર્થાત્ તેઓ હિંમત યતાની સાથે જ ગભરાયા, પણ ડૉક્ટર ભાડાર-કરના પત્ની સ્ત્રી. અનુપૂર્ણબાઈએ તેમને હાથ આપી, અને રમાબાઈએ ધીરજ રાખી બાકી વાગી સંભળાવ્યું. આ બાવણ માટે રમાબાઈના 'તાઈ સાસુએ' ન્યા. રાનડેને " તારી પાપવી શી રીતે માથે રહી ?" એવા સવાલ કર્યો, ત્યાં રમાબાઈને કેટલું સહન કરવું પડ્યું હશે એની કલ્પનાજ કરવી સારી. આ બધા એક રમાબાઈના છે એમ ધરમાની સ્ત્રીઓ કહેતી. પણ ન્યાયમૂર્તિ કોઈ દિવસ કહેતા નહિ કે " રમાબાઈ આ બધું મારા કહેવાથી કરે છે ". આથી રમાબાઈને યાદી થયે સોષારી જેવું થતું. હિંમતગમના બાવણ સંબંધી પણ આમ જ થયું. રમાબાઈના 'તાઈ સાસુબાઈએ' આજ કાસની આ છોકરીઓ = અગમી બહે તો પહેલો કરી આવ "

તેમને કમજો ન રાખીએ તો કહેવામાં ન રહે. શું કરીએ બાપ ? ઘરમાં એ એક શબ્દ પણ બોલતી નથી. કેવી ગરીબ દેખાય છે ? પણ બહાર આટલી હિંમતવાન અને બહાદુર ક્યાંથી થઈ ? સંભળ્યું છે ત્યારથીજ મને તો નવાઈ લાગે છે.” એમ ન્યાયમૂર્તિને કહ્યું. તોપણ ન્યાયમૂર્તિએ એમ કહ્યું નહિ કે, “એણે પોતાની મરજીથી વાત્સ્યું નથી મ્હારા કહેવાથી વાંચ્યું.” આટલું જો એમણે પોતે કહ્યું હોત તો મને ખસ હતું.” પણ તે પ્રભાણે કંઈ થયું નહિ એવું રમાબાઈએ પોતાની ‘યાદગીરીઓમાં’ લખ્યું છે.

હીરાબાઈની સખાના લાપણ માટે રમાબાઈની ઇચ્છા પ્રભાણે ન્યાયમૂર્તિએ ઘરની સ્ત્રીઓ પાસે જો કે ખુલાસો ન કર્યો તોપણ પાછળથી તેમણે રમાબાઈને સમજાવ્યાં. આપણે જે કામ સાફ છે એમ ધારી કરીએ તે માટે કોઈ ચમે તે કહે તોપણ સામે જવાબ વાળવાની પંચાતીમાં પડતું નહિ એવું ન્યાયમૂર્તિએ પોતાનું આચરણ રાખ્યું છે. રમાબાઈને સમજાવતાં પણ ન્યાયમૂર્તિ એમજ કહેતાં. રમાબાઈએ હીરાબાઈમાંની મુશામાં અંગ્રેજ એડ્રેસ વાંચ્યું એ માટે “તાઈ સાનુબાઈ” તેમને બોલ્યાં તે બદલ ન્યાયમૂર્તિને ગુરસો ચડ્યો નહિ. પણ તે પછી અમગૂર્ણબાઈના પુરાણ વખતે ગામની સ્ત્રીઓએ રમાબાઈ વિગેરે મુધારક ગણાતી સ્ત્રીઓને પુરુષોમાં જોસાડવાનો જે દાવ રચ્યો હતો તે સફળ ન થવા દેવા સાફ રમાબાઈ પુરાણમાંથી હીરો આપ્યાં તેથી ન્યાયમૂર્તિ રમાબાઈપર ગુરસે થયા અને એમને અગોલાની શિક્ષા કરી.

આ વાત એમ જની કે સન ૧૮૮૪-૮૫ ના અરસામાં અનમુબા-બાઈ નામના સંસ્કૃતજ્ઞ બાપ પુને આપ્યાં હતાં. તેમની સાથે તેમના પતિ અને ઘરના પિતા હતા. તેઓ પણ પડિતા રમાબાઈ પેઠે શ્રીમદ્ બાગવત વાંચતા અને પુરાણની માફક આખા મંદિરમાં સંભળાવ એવી રીતે રાત્ર તાણી સંહિત વાંચી અર્થ કહેતા. પડિતા રમાબાઈ જેમ જ અનમુબાબાઈનું પહેલું પુરાણ ન્યાયમૂર્તિના પેર

ચયું. તે પછી તેમનું પુરાણ સાર્વજનિક ટાકાના વિષ્ણુમંદિરમાં
ધાવવાનું નક્કી થયું. તે વખતે વિષ્ણુમંદિરમાં હમેશા પુરાણ સાંભ-
ળવા આવનાર સ્ત્રીઓએ સંપે કર્યો, કે “ આ મુધારકોની સ્ત્રીઓને
આજે જેસવા જગ્યા આપવી નહિ. સસામંડપમાંની એટલીજ જગ્યા
ખાલી રાખી. આભારા આગળની જગ્યામાં આપણે બેસવું; એટલે
તેમને ખાંડવામાં પુરો જોડે બેસવું પડશે. તેઓ સભામાં જામ છે
ત્યારે પુરોની ખુરસીઓની જોડાનોડ ખુરસીપર જેમે છે. તે પછી
અહિં જ તેમને જુદી જગ્યા રું કરવા જોઈએ ?” વિષ્ણુમંદિરમાં
રમાબાઈ બિંદેરે સ્ત્રીઓને સસામંડપમાં પુરો સાથે બેસાડવાનો
મામની સ્ત્રીઓનો વિચાર ફળિજૂત થયો. આ વાતની ખબર રમા-
બાઈને તેમની બહેનપણીએ આપી હતી, પણ તે બહુ મોટી મળી,
રમાબાઈને મામની સ્ત્રીઓના આ વિચાર માટે બહુજ ખોટું લાગ્યું;
તેમજ અપમાન પણ લાગ્યું. મંદિર ગયા પછી તેઓ નામુશીયી
પડિતા રમાબાઈ અને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે પુરો સાથે બેઠા.
અનમુયાબાઈના વ્યાસપીઠની એકે બાજુ મુધારકો અને બીજી બાજુ
મુધારકોની સ્ત્રીઓ જેમે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

રમાબાઈને આ વાતની ખબર પડતા જ શુભેચ્છા થયો. એવી
મનની ગિચતિમાં તેઓ મંદિરમાં આવી બેઠા. પણ તેમનાથી ત્યાં
૧૦-૧૫ મિનિટ કરતા વધારે બેસાયું નહિ. પોતાને ચક્કર આવે છે
એમ તેમણે પડિતા રમાબાઈના કાનમાં કહ્યું; અને તેઓ ધેર પાછા
આવ્યા. હાલન સ્પર્દાને કેપુટીએ દાર પહેરાવો એમ કહ્યું તે સાથે
રમાબાઈનો દિનું સ્ત્રીનો અભાવ એકદમ દેખાઈ આવ્યો. તેજ અભાવ
મામની સ્ત્રીઓના આ કૃત્યથી પણ નજરે આવ્યો. એ જ લાગણીથી
તેઓ ધેર પાછા આવ્યા. આપણે સારી વાત કરી છે એવા આનંદમ
તેઓ ધેર આવ્યા, અને તેમણે આજ્ઞાની સાથે જ ‘તાર્ક સામુ’ બાઈને
પોતે પાછા આવવાનું કારણ સમજાવ્યું, ત્યારે તેમણે સાજાગી
આપનાં કહ્યું, “તેમનું આમજ તરફથી આવવું જોઈએ એટલે

લોકોમાં સાઈ દેખાવ અને પછી લોકો દીકા પણ ન કરે. આ નવી રીતેલી છોકરીઓને મહેવારમાં કશી સમજ પડતી નથી. ગમે તે કરવા કહેશે પણ આપણને એવું બધું કરે શી રીતે આશે? ધરના પુરુષોને ગુસ્સો આવે તો બે દહાડે જતો રહેશે તેનું શું. પુરુષોનો સ્વભાવ જ ગુસ્સાવાળો હોય છે. ધરનો તેમજ બહારનો બધો ગુસ્સો પત્ની પર દાણવવામા તેમને પરાક્રમ લાગે છે.” તાર્ક સામુબાઈની સાબાશીથી બમણો થએલો આનંદ રમાબાઈને બહુ વાર ભોજવવા મળ્યો નહિ.

આ. રાનડેએ ઘેર આવી અર્ચીત રમાબાઈને શું થાય છે તેની તપાસ કરી. કશું જ થતું નહોતું. તો પછી રમાબાઈ શેઠ જવાબ આપે? તેમણે મને કંઈ થયું નથી એમ ન્યાયમૂર્તિને કહ્યું. એમ કહેતાની સાથે ન્યાયમૂર્તિએ કપડાં ઉતારતાં હંમેશ માફક રમાબાઈની મદદ લીધી નહિ; તેમજ તેઓ તેમની સાથે એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિ. રાત્રિ પણ આમજ અભોધમાં ગઈ તેથી સવારે પણ રમાબાઈને એન પડતું ન હતું. આખરે આ. રાનડેને જમવા જતા પહેલા તેમને મળી મારી બૂઝ થઈ એમ તેમણે કપ્રુસ કપ્રુસ. ત્યારે ન્યાયમૂર્તિએ કહ્યું, “આવી ગાંધા જેવી વર્તે છે તેઓ તને પોતાને તો ગાસ થાય છે પણ તે સાથે મને પણ થાય છે. આપણું માણસ આપણા કહેવા પ્રમાણે ન આશે તો તે કોને ગમે? એકવાર આપણા માણસને પસંદ પડતી દિલા સમજાઈ એટલે તે જ મજબુત રીતે પકડી રાખવી; એટલે બેઉમાંથી કોઈને પણ ગ્રાસ થાય નહિ. ફરી એમ ન કરતી.” ન્યાયમૂર્તિનો આ ઉપદેશ રમાબાઈ આમજ ઉપર કદી પણ બૂઝ્યા નહિ. કામચન સાહેબને કેમ દાર પહેરાવ્યો નહિ? તેમણે શું તાર્ક બગાડ્યું હતું? એવું કીતકથી પૂછી ઉપ્પરીને એકંદરે પહેવારની જાણ કમની એવો આ પ્રકરણમાં ન્યાયમૂર્તિએ ફેરો માર્યો હતો. એમ જોવા જતાં રમાબાઈએ જે વિચારે કામચન સાહેબને દાર ન પહેરાવ્યો તે જ વિચારે તેઓ પુરાણમાંથી ઉઠી ઘેર આવ્યા છતાં

રૂઆબાધને પહેલાં કમતી એમ ન્યા ગનેડેએ કેમ કહ્યું ? જરા વિચાર કરતા જણાઇ આવશે કે ન્યાપર્યવર્તિતું કહેવું જગત જ હતું.

બહાદુરીથી વર્તવું એટલે કાઈ શગમ છોડી દેવી એવું નથી કાગનન સાહેબને હા પહેગાનામા હિંદુ સ્ત્રીની દષ્ટિએ વિનયભર્યું થતો હોય, જાહેર સભા જેવા પ્રમુખે બહુ પદવિ અનુસાર સ્ત્રીઓ પુરુષોને હાર પહેરાવે એથી કાઈ જગડ્યું એવું ન્યા ગનેડેને ખરેખર સાગત ન હતું પણ હિંદુ સ્ત્રીના સ્વભાવને પરપુરના ગળામા હા પહેગવે એ અવિનય છે એમ ન્યા ગનેડે જાણતા હતા. માહેબને જાહેર મહામા હા પહેરાવના જેટલી બહાદુરી બનાવવાનો આ પ્રશ્ન નહોતો એમા પતિ મળ્યા જ લાવનાઓ હિંદુ સ્ત્રીમા હોય છે એ આવડાનો પ્રશ્ન આવે છે અને આ લાવનાઓ સારી નથી એવું મધ પણ કહી રાખે નહિ પણ પુરાણ રખતનો પ્રશ્ન જુદો હતો. પુરુષોમા એસવું એમા સ્ત્રીની દિગ્ગત દેખાઇ આવશે એથી વિનયભર્યું કલ્પનાનો એમા કશો મંતવ્ય નથી ગામની સ્ત્રીઓનો સુધારક સ્ત્રીઓને શરમાવનાનો આ એક દાવ હતો. આ દાવા ગમામાઇ કસાયા તેથી ન્યા ગનેડે તેમના પર ગુસ્સો આવ્યો. પરપુરોમા જાહેર તેમને અડધી પોતાની પાનીએ એસવું જોઈએ, છટથી વાનચીન કંઠવી જોઈએ એવું કાંઈ ન્યા ગનેડેનું મટેવું નહોતું, પણ યોગ્ય વિનયી મર્યાદામા નહીં દિગ્ગતથી વર્તવા દરકન હોવી ન જોઈએ એવો એમનો મત હતો. ગમામાઇ અને ન્યાપર્યવર્તિતું મેલિયું એવી છટથી વર્તતા પણ રમા માઇ છેક તેમની પામે મેલ એવું કાંઈ દિવસ મન્યું નહોતું, અને તેઓ તેમ એમના નહિ તેથી ન્યા ગનેડે ગુસ્સે પણ થતા નહિ. દારણ ૩ દિગ્ગત કરતા આજનો ભાવ તેમા વધારે છે. આદર અને નિશાની વિનયની મર્યાદાનુ ગમામાઇ પાનન કરે તો તેમા ન્યા ગનેડેને આનંદ જ થતો. દિગ્ગતએ વર્તવું એટલે કાંઈ વિનય છોડવો એમ નથી એવું ન્યા ગનેડેના વર્તનથી આ મે પ્રસંગમા એક આચરણનું સ્વત્ત્વ નિકળે છે. આ સ્વત્ત્વ જરાગર નથી એમ કાંઈ કહી શકશે ?

હિંમતથી વર્તવું એટલે વિનય છોડવો એમ નથી તેમજ અંગ્રેજો સાથે હળીમળી રહેવું એટલે કંઈ તેમના રીતરિવાજ સ્વીકારવા એમ પણ નથી, એમ ન્યા. રાનડેને લાગતું. રમાબાઈને તેઓ જેવી રીતે ગામની સ્ત્રીઓ સાથે વર્તવા કહેતા તેવીજ રીતે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ સાથે સ્નેહ કરવા પણ કહેતા, તે પરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

હિરાબાગમા છોકરીઓની નિરાજ બાજત અંગ્રેજમાં એક્સ વાંચવાના પ્રસંગ પછી થોડાજ દિવસમાં હિરાબાગમાંજ એન્ટ્યુકેશન કમિશને સાક્ષીઓ લેવાની ચરઆત કરી. આ કમિશન આગળ રમાબાઈ તેમજ પંડિતા રમાબાઈના અંગ્રેજ ભાષણો થયાં. હિરાબાગના પહેલા ભાષણ કરતાં આ ભાષણ વધારે સારું થયું. હિરાબાગની આ બે ત્રણ સહાઓમા પુનામાની નવા તેમજ જુના વિચારની એવી ઘણી સ્ત્રીઓ બેગી મળતી અને છૂટથી તેમજ હોંસથી એકબીજા સાથે વર્તતી. આ જોઈ તેમના બેગા મળવાના પ્રસંગે લાવીએ તો આ સ્ત્રીઓ ગ્રેમથી અને એકદિસથી વર્તશે. માટે હજારકંકુ જેવા અને પાટી જેવા મેળાવ્યા વર્ષમાંથી બે ચાર વખત તો કરવાજ તેમાં લાગતું ખર્ચ પોને કરવું, બીજાઓ પાસે કંઈ માગવું નહિ એવું ન્યા. રાનડેનું રમાબાઈને કહેવું હતું. તે પ્રભાણે કંટલાક મદિના પછી રમાબાઈ અને તેમની બીજી બે બેનપણીએને તે વખતના મુંબાઈના ગવર્નરની પત્ની લેડી રેને પાટીનું નિમંત્રણ આપ્યું. આ પાટી પુનામાં સ્ત્રીઓની એવી પહેલીજ હતી. ઉપાદાર થયા પછી હિંદુ રિવાજ પ્રભાણે પાનસોપારી હજાર કંકુ વગેરે રાખવામાં આવ્યાથી પુનાની સ્ત્રીઓને આ પાટીના રિવાજ પારકા ન લાગતાં ઉક્તો પસંદ પડ્યો, એવું રમાબાઈએ પોતાની માદગીરીઓમાં લખ્યું છે.

ન્યા. રાનડે સન ૧૮૯૩ માં લાઈફટાઈમ જજ થઈ મુંબાઈ જવા પહેલાં ‘પંચદાદ મિશનનું’ ચાલ પ્રકરણ અને સંમતિ વધના બીજાનો સ્પષ્ટો એ બે બાજતોને પુનામાં નવા જુનાની તકરારને સારું કારણ.

મળ્યું. ૫૨૬૦૬ ચાહ પ્રકરણના વખતે રમાબાઈ ખીજા મેટલીક સ્ત્રીઓ સાથે ત્યાં હાજર હતા. પણ તેમણે ચાહ પીધી ન હતી. ૫૨૬૦૬ પ્રકરણ વખતે ન્યા. ગનડેએ વડિયોના મતનો અનાદર કરવો નહિ એવું નક્કી કરી પોતે આવશ્યિક લઈ પોતાના સ્નેહીઓને માર્ગ દૂરો કરી આપ્યો. 'સમતિવધ ખીય' બામતમા અર્થાત ન્યાયમૂર્તિએ સુધાર-કોનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો 'સમતિવધ ખીય' છેવટે પસંદ થયું. 'સમતિવધ' બાગ વર્ણન હોયું જોઈએ આ બામતમા ગણાલિમાની લોકોનો પણ વિરોધ નહોતો. જોઈપણ બાબત સર્વજન સમાજને ગમ્યા પછી તે અમલમાં મુકવા માટે તે બામત કમરો કરી રાજ-મતાનો આધાર મેળવવો એ વાત પણ તેમને અમાન્ય ન હતી પણ આપણને સમાજના જોઈતી સુધારણાઓ કાલના જોરથી અમલમાં લાવવાનો નવ મતવાદીઓનો કટાક્ષ ગણાલિમાની પક્ષને પસંદ ન હતો, અને આ દૃષ્ટિએ એમનો સમતિવધના ખીય માટે વિરોધ હતો. ન્યા. રાનડે સમતિવધ ખીય તરફ નવ મતવાદીઓની એકતરફી દૃષ્ટિથી જોતા ન હતા અને તેથી ગણાલિમાની લોકોએ તેનો વિરોધ કર્યો એ પણ તેમને પસંદ નહોતું ન્યા. ગનડેની સમાજ સુધારણાની બાબતમાં આ વચ્ચે માર્ગનો પુગ્ગલ પોતાની નવનકથાઓ દ્વારા કૈવાસવાસી દરિનાગમણ આપ્ટેએ કર્યો તેની શરૂઆત મન ૧૮૬૦ થી 'કર્મણ્યક' છાપ કાઢી કૈવાસવાસી દરિનાગમણ કરી હતી. સમાજના જુના આચાર્યચિંતક ઉદ્ભવ કરી તેની જગ્યાએ નવા આચાર્યચિંતકોનો નવો બગીચો નિર્માણ કર્યો એવી નવ મતવાદીઓની એકતરફી દૃષ્ટિ અને તેનો એકલીજ એકતરફી દૃષ્ટિથી ગણાલિમાનીઓ તરફથી થતો વિરોધ ન્યા. રાનડેને પસંદ ન હતો આ મનુ પ્રતિપાદન જેમ કૈવાસ-વાસી દરિનાગમણ પોતાની નવનકથાદ્વારા કર્યું તેમજ આગળ ઉપર મેવાસદન ચલાવતા એ જ દાખલો ગમાબાઈએ નજર આગળ રાખ્યો. આ બાબતના ચાહ રમાબાઈને સાવર્જનિક કાર્યની તપશ્ચર્યા કરતા ન્યાયમૂર્તિએ પોતેજ આપ્યા. શિક્ષણ અને સાવર્જનિક કાર્ય એ

બાબત રમાબાઈએ ટાકીના પા વેઠવામા જે સદ્નયમિ બતાવી
તેથી તેમના પિતાએ તેમને આશ્વાસન આપ્યા પ્રમાણે રમાબાઈનું
આગમનુ અગ્રિમ ઉત્સાહ બન્યું

[૬]

સસારમાંનો આનંદ

હૈયા છોકરા, નોકરચાકરથી પર બરેલુ હોય અને તેની
માથેજ પતિપ્રેમનો પૂર્ણ આધાર મળવો એ જ સસારની ખરી
રિયતિ એવું દરેક દિલ્લુ ઝીંબે લાગે છે

ધૂળીઆ મહેના હતા ત્યારે રમાબાઈને એક અધમનો પાડોસ
મળ્યો હતો તેના કુટુંબ સમક્ષ તેમણે પોતાની 'પાલગીરી'એમા
એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે કે ' થોડા દિવસ પછી એક બાડવાત
આનું તે પણ હૈયા છોકરાના હૃદય એટલે દીકરા, વડાઓ, પતિ,
પત્ની, નોકરચાકર વિગેરે ધણા માણસો હતા પણ પ્રેમ અને
વાતસલ્ય એ બે વાના તેમનાથી ધણા દૂર રહેતા આ મદદની સર્વ
માહિતી મને તેમની વડાઓ પામેથી મળતી મુખ્ય બાઈ સ્વભાવે
માયાળુ, દરેલ અને ધાર્મિક હતા દિલ્લુ મસાગ્યા અમે જે મુખના
સાધનો સમજીએ છીએ તે બધા તેમને અનુકૂળ હતા તેથી તેઓ
બહુ નસીવદાર ■ એમ માફ માનવું હતું પણ તેઓ બહુ કુખી છે
એમ મને મારા તેમની માથે મળેલા પરિચયથી જણાઈ આવ્યું
અને આ પાડોસ આપણને ન જોઈએ એવું વાચવા લાગ્યું " આ
ઉદ્ગારોની જોડેજ " એક જે માગ સુખનું અને સમાધાનનું ટેકાણું
તેમા અતઃ ન આવે અને જો આ એક સમાધાનની બાણ મળ્યું

દશે તો ધરમાના બીજા કોઈપણ માણસ તરફથી થતો ત્રાસ અને કનડગત સહન કરવા મને વધારે દિંમત આવશે એની મારી પાકી ખાતરી છે " આ ન્યાયમૂર્તિ સમધી રમાખાઈના હિંગાર વાગીએ એટલે તેમની અને હિંદુ સ્ત્રીઓની સંસારની પૂર્ણ કલ્પના મન આગળ ખડી થશે.

મદારાષ્ટ્રમાના પચામ વર્ષ પહેલાની દરેક કુટુંબની સ્થિતિ જોઈએ તો દરેક કુટુંબમા મસારવૃક્ષ મપૂર્ણતાએ પહોંચેલું દેખાતું, પણ વીજળી પડી નિર્જીવ થએલા વૃક્ષની પેઠે આ કુટુંબોની સ્થિતિ હતી પ્રેમ અને વાત્સલ્ય એ મસારવૃક્ષનો મસ છે, આ રસ જ એ વખતના મસારવૃક્ષને છોડી આવ્યો ગયો હતો પ્રેમ અને વાત્સલ્ય એ બે ગુણો ન હોય તો મનુષ્યમા માણસાઈ તે ક્યા ગઈ? શરીર થોપવા માટે જેમ ખાનગી ઈન્જિન માણસમા ચાલે છે તેમ તે પશુઓમા પણ છે બિલાડી તેમજ માકલું પોતાના બચ્ચાની કાળજી રાખે છે પણ પોતે જૂખી થતા મિનાડી પોતાના બચ્ચાને પગે મારતા કે માકલું પોતાના બચ્ચાના હાથમાથી ખાવાનું ખુચરી લેતા વિચાર કરતું નથી ત્રિચાક કરવા એટલું ડહાપણ પગેથરે મનુષ્યને આપેનું છે અને આ ડહાપણનેજ માણસાઈ કહે છે માણસાઈથી જેમ માણસ પોતેજ વિચારે છે તેમ પ્રેમ અને વાત્સલ્ય એ ગુણો તેને શીખવાડવા પડતા નથી આ માણસાઈ તે વખતનું મદારાષ્ટ્ર જૂની મધુ હતું ન્યાયમૂર્તિ ગનડેના ધૂળીઆમાના અધમ પાંડોશીએ માણસાઈ માથે છુટાછેડા લીધા હતા સપત્તિ અનુકૂળ હોવા છતાં તે પોતાના બૈરા છોકરાઓને સારી રીતે રાખતો ન હતો, એટલું જ નહિ પણ તેણે ગમામાઈ માટે પણ અભિયાયા ગમવામા ક્યારા રાખી નહોતી માણસાઈવાળી સ્ત્રીઓ, કુટુંબોમા રમામાઈને ભાગ્યેજ જડતી. આ એમણે ડો ભાગ્યકરના પાત્રી સૌ અનપૂર્ણામાઈ માટે પોતાની 'વાદગીરી'ઓમા આદરથી કરેલો હિલ્લેખ વાગીએ એટલે ૧૫૪ રીતે જણાઈ આવશે " સૌ અનપૂર્ણામાઈ પોતાની વધુઓ

તેમજ દિકરીઓ માથે સગળી રીતેજ વર્તતા. આવી રીત હિંદી કુટુંબોમા ભાણેજ ભ્રાત્રામા આવે છે. કોઈ ઠેકાણે કાંઈક દેખાય છે પણ એમના ઘેર ભેદભાવ કોઈ દિવસ દેખાયો નહિ. એથી કુટુંબના બધા માણસો એકબીજા અને આનંદથી રહેતા.

કુટુંબમા સંપ અને આનંદ પેદા થવામા માણસાઈનું પ્રાણત્વ ભ્રાત્રાએ. માણસાઈ એ સખ્દ દેખાવામા બહુ મોટો દેખાતો હોય અને પ્રેમ અને વાતસલ્ય એ ગુણ આ લોકમા હજી સારૂ પણ નહિ જડે એવું લાગતું હોય તોપણ વસ્તુચિનિ એવી નથી આપણે કોઈ પરગામ કે પરદેશમા હોઈએ અને આપણા ચામતું કે દેરાતું માણસ બહુ દિવસે મળ્યું હોય તો આત્મભાવની જે મનોમન માણી પડે છે તેથી આપણને ધણો આનંદ થાય છે અને મન ઉત્તરાઈ આવે છે સૌદમ્યની અપ્રપટ કલ્પના આપણા મનમા જામન હોય છે. મારે ગુલાબનું તાલુ ફૂલ નજરે પડના આપણને આનંદ થાય છે. વાતસલ્ય સ્ત્રીઓમા વસે છે અને જીવતું જમતું વાતસલ્ય તેમની આગળ આવે ત્યારે તેમનું મન આનંદથી ઉઠે છે. સૌદમ્ય, પ્રેમ, દયા, વાતસલ્ય વિગેરે સદગુણો મનુષ્યમા અભાવસિદ્ધ જ પડે છે. તેનું રહેઠાણ અર્થલોકમા નથી પણ જૂલોકના મનુષ્યોના હૃદય મંદિરોમા છે. બીજાની ભાષા અવગત કરી સેવી જેમ મુશ્કેલ છે તેમજ પશુપક્ષીઓની સૃષ્ટિમા મનને લાગતું આપણાપણું મહેસાઈથી અવગત કરી શકાતું નથી. પણ આપણીજ ભાષા બોલતો માણસ મળતા એકબીજાં મનો એક એકને જેમ જણાવી સમજાવે છે તેમ આપણને મનુષ્યને મનુષ્ય મારે થતો આત્મભાવ એકદમ જણાઈ આવે છે. આ આત્મભાવનું કારણ પ્રેમ, દયા, વાતસલ્ય, આ સદગુણોના અસ્તિત્વનું છે. મનુષ્યોને આ સદગુણોની જાણ થતાજ બે જીવોને એક થાઓ જેમ કહેવાની જરૂર પડતી નથી. આ સ્થિતિનો અનુભવ કોને હોતો નથી? માણસાઈ તો આપણામા છેજ પણ તેને હિંદુ કુટુંબોમાની નવવધુ પ્રમાણે ચોરીચપાઈથી

રહેલું પડે છે, અને વડુંએ સામુને ગમે તેટલું જ અસ્તિત્વ બતાવવું જોઈએ એમ તેને લાગે છે તેમજ માણસાઈની બાળતમા પણ આપણને લાગે છે જેમ વડુંને પાછતું આગણુ દરના કુચ મળે જો અગર તો જેમ દેવોને દેવસેનાની ઓરડી છોડી ધર્માના બીજા કામોમા કશી ભાજ્ય કચવા દેવામા આવતી નથી તેમજ આપણે કાંઈવાર માણસાઈને ખોચડે મુકી દઈએ છીએ અગર દેવ પ્રમાણે પૂજાએ છીએ, પણ આપણા રોજના આચારવિચાર માથે તેને મનુષ્યમા આવવા દેતા નથી આમા આપણે મનુષ્યરસાવને અનુસરી વર્તતા નથી પણ માણસાઈ જૂની જાદુ વર્તીએ છીએ માણસાઈને જૂલો ગએનો સમાજ અને માણસ, અધિગતિએ ગયા વિના શી રીતે ગહે ?

સમાજ સુધારણા કરવાની એટલે ખોચડે પડેલી માણસાઈ રોજના ઉપમાગમા લાનવાની અને તે બાળતમા આવતી અડચણો દૂર કરવાની માણસાઈને રોજના આચારમા લાવના ધર્મની મુખ્ય બીએ કે પુરે શરૂઆત કરી કે કુટુંબમા આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે અને સંપ વધે છે આપણને જેમ કાંઈ, લોભ છે, ગમતુ ન ગમતુ છે તેમજ બીએ પણ માણસ જ હોનાથી તેને પણ છે એમ આપણે વાદવિવાદ વખતે મન શાન હોય ત્યારે કમુન કરીએ છીએ પણ પ્રત્યક્ષ વર્તવાનો વખત આવતા પોતાનો ક્રોધ લોભ કે ગમતુ ન ગમતુ શ્રેષ્ઠ સમજ તે બીજાપર લાદીએ છીએ આવું કમુન એ મોટામનુ નક્ષણ નથી ન્યા રાનડેનું વર્તન મોટા માણસને જાગે તેવું હતું અને પહેલા ટેટાક દિવસ ન્યા રાનડેના વર્તનનું રમાળાઈને અનુ કરણ કરવાનું કંઈ પણ પડ્યું હોય તોપણ એક વખત ન્યાયમૂર્તિના વર્તનનો મર્મ જાણ્યા પછી તેમને ગનડેની ઇચ્છા બહાર વર્તવાનું મન પણ ન થયું સુનાળના સૌદર્યની જેને જાણુ થઈ છે તેનું મન બીજા પ્રકાર પણ દૂર તરફ ખેંચાતું નથી

ન્યા રાનડેનું વર્તન ખરેખર મોટા માણસને જાગે તેવું જ

હતું. પોતાની જેમ પ્રામાણિક સમજીત હોય છે તેવીજ વડિલોની પણ હોય છે માટે તેમનો અનાદર કરવો એ કોઈ દિવસ માણસાઈને મોભે તેમ નથી. ન્યા. રાનડેએ રમાબાઈના સસરા ગોવિંદરાવ, તાર્ધ સાસુબાઈ સાથે રાખેલું વર્તન જોઈએ તો આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. છોકરીઓએ લાલ્ચું નહિ કેમકે તેથી તેઓ સ્ત્રીમાવશી થાય છે એવી તાર્ધસાસુ બાઈની પ્રામાણિક સમજીત હતી. આ સમજીત પ્રમાણે તેઓ રમાબાઈને બોલતાં ને ન્યાયમૂર્તિની ઝાટકણી દાડવામાં કંઈ બાકી રાખતા નહિ. ન્યા. રાનડેએ કોઈ દિવસ આ માટે ‘તાર્ધસાસુ બાઈ’ને સામો જવાબ આપ્યો ન હતો. એક વખત ગુરસામાં ન્યા. રાનડેએ ‘તાર્ધસાસુ બાઈ’ને સામો જવાબ આપ્યો. એક વિદ્યાર્થી ચોરી કરી નાસી ગયો. આ વાત ઉતાવળથી રમાબાઈએ જઈ ન્યાયમૂર્તિને તેમના કામ વખતે કહી. તેથી ‘તાર્ધસાસુ બાઈ’ તેમને લડ્યા. આખી છંદગીમા રમાબાઈનું ઉપરાણું લઈ ન્યા. રાનડે ‘તાર્ધસાસુ બાઈ’ને ખોડું લાગે તેલું પહેલીજ વાર બોલ્યા; પણ થોડા વખત પછી તરત જ એમણે ‘તાર્ધસાસુ બાઈ’ની ક્ષમા માગી. વડિલોનો અનાદર તેમજ અપમાન ન કરતા આપણને જે વાત સારી લાગે તે કરતા રહેવું એવું ન્યા. રાનડેનું મન હતું. એજ વાત તેમણે અગ્રેષ્ઠ એફ્રેસ સંજાંધી ભાઈ ‘તાર્ધસાસુ બાઈ’ બહુજ ગુરમે યશાં ભાઈ રમાબાઈનું સમાધાન કરતાં કહી. તેમણે કહ્યું, ‘કેમ આજનો કપાટો કેવો છે? હવે તો બહુજ જોરનો છે. એ બધું દિવસ સતાયશે એમ લાગે છે. આપણે પણ એટલીજ તૈયારી કરવી જોઈએ. આપણે તે ધીરજથી અને સદનસંકિતથી ખમવું જોઈએ, એમ આપણે નિશ્ચય કરીએ. તેમનો ગુરસો વધવા આપણા તરફથી કંઈ દારણ જ મળવા દેવાનું નથી. તેમના વખતની સમજ પ્રમાણે તેઓ બોલે છે એમાં એમનો વાંક નથી. પણ તેમને દુભવવા નહિ, સામો જવાબ આપવો નહિ એટલું તું કર. તેમનું ગમે તેલું બોલવું મુંગા મોઢે સદન કરવું, જરા કઠણ તો હોજ એ હું બાલું તું પણ આજ

મતા ત્રાસથી સંઘન કરવાનું આપણે શીખીશું તો તે આપણને આખી જીંદગી મુઠ્ઠી ઉપયોગી થશે. આ ટેવથી ગમે તેટલું બોલે તોપણ મન હિંમુ નીચું થતું નથી અને ત્રાસ થતો નથી. માટે કાંઈ પણ ન બોલતા સાચું ને યોગ્ય લાગે તે કરવું, તે છોટી દેવું નહિ, તે પૂરેપૂરી રીતે ધ્યાનમાં રાખ. ‘તાઈ સાસુબાઈ’ અને અડ્ડાનો સ્વભાવ કડક છે તેનો શો ઇલાજ ? આવા માણસને સામે જવાબ ન આપવો એ સાક. હું પણ એમનું બોલુ સાંભળી લઉં છું, તે પણ હું જોતી નથી ? મારા કરતાં તને વધારે ત્રાસ થાય છે તે વાત ખરી; પણ બધા માણસો બોલે તો પણ હું તો તારો જ છું ને. તો પછી આટલું ગભરાવાનું શું કારણ છે ? ચોક્કસ ધીરજથી વર્તવા શીખવું તોપણ બોલું તો લાગશે જ પણ તે વધારે વાર ટકશે નહિ.” રમાબાઈને ઉપર પ્રમાણે કહેલા ઉપદેશમાં ન્યા રાનડેનું મોટાપણુ તો નજર આવે છે જ પણ તેઓ રમાબાઈના મનમાં પોતાને માટે વિશ્વાસ ફેવી રીતે ઉત્પન્ન કરતા તેની પણ કલ્પના થાય છે.

પતિપત્નીએ એક બીજાના મનમાં પોતાને માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો એ કષ્ટમય જી સારને આનંદમય કરવામાં એક આવશ્યક વાત છે. માણસ જે વખતે જૂવ કરે છે, ગભરાઈ ગય છે, તે વખતે જે તેને મદદ કરે છે, ધીરજ આપે છે તે જ તેના વિશ્વાસને પાત્ર થાય છે. સંસારમાં પતિએ પત્નીને અને પત્નીએ પતિને વિશ્વાસ પોતાના વર્તનથી આપવો પડે છે. સામાન્યતઃ આ જવાબદારી પુરુષોપર વધારે હોય છે. ગમે તેટલી મોટી ઉંમરે લગ્ન થાય તોપણ પુરુષ જ સ્ત્રી કરતા જ્ઞાનથી અને ઉમ્મરમાં મોટો હોય છે તેથી તેના પર પોતાની પત્નીને વિશ્વાસ આપવાની જવાબદારી આવી પડે છે. ન્યા સમાજ સારી ઝિંદગીમાં હોય અને સંસારરૂપી પ્રવાહ સીધી રીતે વહેતો હોય, તોપણ ત્યાં પણ પુરુષને પોતાની પત્નીને વિશ્વાસ આપવાની જરૂર હોય છે, તો પછી ન્યા સમાજ અધોગતિએ પહોંચ્યા હોય અને સંસારરૂપી પ્રવાહ ખડકવાળા પાત્રમાંથી વહેતો હોય ત્યારે

આ આચર્યકતા વધારે જ હોય છે. ડૉ. આનંદીબાઈને ગોપાળરાવ જોશીએ વિદ્યાદાન કરવાનું પુણ્ય સંપાદન કર્યું પણ એમણે પોતાની પત્નીને વિશ્વાસ આપ્યો નહિ, એથી અમેરિકા જેવા પરદેશમાં અનેક તરેહની શિક્ષણની સમવડો હોવા છતાં ડૉ. આનંદીબાઈને ગોપાળરાવ જોશીના વહેમી સ્વભાવથી બહુજ ઉદ્વેગ સદન કરવો પડ્યો, એવું ડૉ. આનંદીબાઈના ચરિત્રમાં દર્શાઈ આવે છે.

પ્રેમથી વર્તવું અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો એ કંઈ બે જુદી વાતો નથી. પ્રેમથી જે વર્તે છે તેનું જ વર્તન સીધું કહેવાય. ન્યાં રાનડેના મરણ વર્તનથી રમાબાઈને ન્યા. રાનડેના સ્વભાવની ઓળખાણ પડી અને તેથીજ નેમને ન્યાયમૂર્તિ, એ સુખનું અને સમાધાનનું ધામ થઈ બેઠા. ન્યા. રાનડેએ રમાબાઈને સાક્ષર બનાવી તેમના મહાવિચારોને પ્રકુલ્લીન કર્યાં, પણ તેમણે જો ગોપાળરાવ જોશી ખેડે ચીઢીઆપણું બતાવ્યું હોત તો રમાબાઈના મનના મહાવિચાર ન્યા અને ત્યાજ કરમાઈ ગયા હોત. ન્યા. રાનડેએ જેવી રીતે રમાબાઈના મહાવિચાર ખીલવવાનું કામ કર્યું તેવીજ રીતે તેમણે તેમને તાત્ત્વ રાખવા જરૂરી એવો વિશ્વાસરૂપી રસ પણ પૂરો પાડ્યો. જમીનમાં જો પૂરેપૂરો બેજ હોય તો ગ્રુણાબના કપાસાઓ જગરા થવનને અગર બાગા નાખનાર તાપને દિસાખમાં ગણના નથી; નેમજ જે કુકુંજમાં પતિપત્નીના હૃદયમાં પરસ્પર વિશ્વાસ હોય છે ત્યાં આનંદને પ્રવાહ કદમથ મંસારની અડચણો મામો ધઈ ગાંત રીતે વહે છે. રમાબાઈના સન ૧૮૮૧ થી ૧૮૯૩ સુધી એ બાર વર્ષ આ દારણુથી સુખમાં ગયાં.

આ બાર વર્ષમાં રમાબાઈના મનમાં મહાવિચારોના ફણુગા ફટી તેમને સાર્વજનિક કાર્યરૂપી કુમળાં પાંદડા આવનાં અનેક વેદનાઓ ખમવી પડી, પણ ન્યા. મનડે અને રમાબાઈમાં પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાથી કંઈસથી તેમનું મન નિરત્સાદી ન થય વિરોધી વાનાવરણમાંથી તેમજ ખગબગવા દરીઆમાંથી નેમણે પોતાની

સંસારરૂપી નૌકા ધીરજથી દંકારી. રમાબાઈ જ્યારે બહુવા લાગ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર નાની હતી, બહુવા સંબંધી રમાબાઈને જે બોલ સાંભળ્યા પડતા તેથી તેમનું મન ત્રાસથી ઉદાસીન રહેતુ. પણ પિતાનો ઉપદેશ ધ્યાનમાં રાખી તેઓ કોઈ દિવસ પણ પોતાને ચતો ત્રામ ન્યા. રાનડે પામે કહેતા નહિ તેમજ ધરમાના વડિલ માણસોના જ્વલાય ન્યાયમર્તિ જાણતા હોવાથી, “ ચોકું સફળ કરવા શીખવુ, આમે જરામ નહિ વાળીએ એટલે ચલુ. હું તને કોઈ દિવસ કંઈ બોલતો નથીને ? બીજા કોઈ બોલે તો ગડતી નહિ, ” એમ તેઓ રમાબાઈને ધીરજ આપતા. આ સંબંધી રમાબાઈ પોતે એમ ઉલ્લેખ કરે છે કે પોતે શાત, શબીર, અને અતિસચ પ્રેમથી કરેલો ઉપદેશ, આ બધો ત્રામ ખમવામાં મને મદદગાર નીવડતો એવું મેં ન હોય તો આ જાતની સલામજીમાં અને વામમાં માગ જેવી અપવધી અને અલગમજી છોકરીનો ટકાવ ન થાત, અગર ધરમા રહેવા જોઈએ એવા સુખ ને શાંતિ ન રહેત ” ધરની વડીલ સ્ત્રીઓની સમજથી રમાબાઈને ત્રાસ વેરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ન્યા. રાનડે જેમ પોતે ધીરજ આપતા તેમજ રમાબાઈને હાથે બૂલ ચર્ચ હોય ત્યારે અને બીકનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમને સલામજી લેતા.

મન ૧૮૭૮ માં ન્યા રાનડેની નાશક ગદથી ચર્ચ ત્યા ગયા પત્રી કામ કરનાર કોઈ નોકર ન મળવાથી રમાબાઈપર ગદવા માથે મસાગતો બધો બોલે આવી પડ્યો. પૂને ગ્રેવ દિવસ સુધા પામે જરાની તેમને ગરજ ન પડવાથી તેમની એકાદ વારે ઘડીએ ખમડતી, આ માર તેમનાપર ગુસ્સે ન થતા, તેમજ જામતા ધમપગડ ન કરતા ન્યા રાનડે તેમને મલામજી લેતા, એટલું જ નહિ પણ તેમણે તેમને શુપગામની એકાદી તેમણે લાવી આપી “ (એકાદી વાચીને) પદાર્થ ગદના કામે તો તો વીકજ, નહિ તો આનંદ તો ચરોજ. માણુમ પૂર્ણ ધ્યાન આપે તો બધું જ આવડે છે, ” એવી ધીરજ આપી આગળ ઉપર જ્યારે રમાબાઈ ન્યા. રાનડે માથે સનાગ જીવામાં કરતા હતા

ત્યારે એવીજ એક વાત બની. મુકામ કોરેમાંવ કરવાનું નક્કી થયું હતું. સવારે વસના નદીપર નારતો કરીને જમવા કોરેમાંવ જવાનું નક્કી થયું હતું. તે પ્રમાણે વસના નદીપર પ્રાર્થવિધિ અને નારતો થયા પછી જરા પછુ છુટા કરવા સારુ ન્યા. રાનડે આગળ ગયા. રમાબાઈને ગાડીમા આવવા કહ્યું હતું. ગાડી જેડે ત્યાં સુધી તેઓ જરા હાથમાં આપ્તક લઈ એક દીંગણા આંવાના ઝાડ પાસે ગયા, અને તેમણે આપ્તકથી ઝાડપર બે ત્રણ ફટકા લગાવ્યા. તેમ કરતાં તેમના હાથની સોનાની બંગડી નિકળી પડી અને તે કાંઈ પણ પ્રયત્ને મળી નહિ. ન્યાયમૂર્તિ ગાડીમા એકા પછી રમાબાઈએ બંગડી બોલાવાની વાત તેમને કહી. રાત્રે જમતા રસોઈઆને બોલાવી તેમણે કહ્યું, “બાબા! આજ સવારનું પોણોમો રૂપીઆનું અથાણું પીરસવા તો લાવ.” ન્યાયમૂર્તિના આ બોલવાથી બધા ચૂપ થઈ ગયા એટલે ન્યાયમૂર્તિએ કહ્યું કે = બંગડી બોલાઈ ગઈ તેમાં આટલું બધું ખોટું લગાડવાનું કાંઈ કારણ નથી. આજ બપોરે મારી છીંકણીની દાખડી કંઈક બોલાઈ ગઈ છે. વસ્તુ બોલાથી સાવધાની કે હોશિયારી જરા કમતી, એટલેજ દોષ. તે દોષ ન આવે તે સારુ સાવધ રહેવું, એ સાઈ; પણ તેટલા દોષ માટે આખો દિવસ આટલું ખોટું શા સારું લગાડવું? હસી બોલી સમાધાનથી રહેવું એટલે ખીમને પણ સાઈ લાગે.”

ન્યા. રાનડે સન ૧૮૮૦ ના અરસામાં ધૂળીઆમાં હતા ત્યારે રમાબાઈ ૧૭ થી ૧૮ વર્ષનાં હતાં. ન્યા. રાનડે કચેરીએ જાય એટલે રમાબાઈ ઘણાખરા ઘરમાં એકલાજ રહેતા. આનો ફાયદો લેવાની ઇચ્છા તેમના અધમ પાડોશીને યવાથી પોતાના માણસો પોતાની આડે ન આવે તે સારુ તેણે પોતાનાં બેરાં છોકરાંને પુને મોકલવાનું નક્કી કર્યું. આ વાત તેની પત્નીએ, તેનો રમાબાઈપર દિકરી જેવો પ્રેમ હોવાથી રમાબાઈને જણાવી. રમાબાઈ મલરાયા. સાંજે ફરવા ગયા ત્યારે રમાબાઈએ આ વાત ન્યાયમૂર્તિને કહી; અને આપણે ઘર બહારીએ

એવું મૂલ્યમું. આ વાતથી ન્યાયમૂર્તિને બહુ ગ્રાસ થયો. તે રાં તેમને ઉંઘ પણ ન આવી. છેવટે તેમણે રમાબાઈને સમજાવ્યું ન્યાયમૂર્તિએ કહ્યું કે “અનીતિમાન માણસથી નીતિમાન માણસ કાંઈ દિવસ દૂર હોતો નથી. તેથી નકાસું ખીતું નહિ; ફીકર કર નહિ. ખરાબ વાતો જોટલી બોલવી મહેલી હોય છે તેટલી તે કર રહેલ હોતી નથી. તે બાઈએ કળા પ્રમાણે વ્યવસ્થા બારણાને તાણ મારી સ્વચ્છ મન રાખી પોતાના ઘરમા કંઈને કંઈ કામ કર રહેવું,” એવું કહી ન્યાયમૂર્તિએ રમાબાઈને, રમાબાઈના મનરાએ મનને ધીરજ આપી. પછી થોડાજ દિવસમા ન્યાયમૂર્તિની મુખા બદલી થવાથી ધૂળીઆના અધમનો પડેરા એની મેજેજ દબ્યો.

ધીરજ આપી તેમજ મૂલો તરફ સદ્ગુણમૂર્તિથી વેવું તે સાથે રમાબાઈ જોડે ન્યાયમૂર્તિ છૂટથી દસી બોલી રહેતા; એટલું જ ના પણ રમાબાઈના મનની ખિજતામા તેમનું મન આનંદી કરવાં પણ તેઓ પ્રયાત્ન કરતા. નારાકનો મુકામ, સતારા છૂલાનો મુખા પ્રવાસ, ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો પ્રવાસ એ રમાબાઈને બહુ આનંદા ગયા. સતારા છૂલામા ફરતા, ગામની સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવી તેમ સાથે હળી મળી રહેવા ન્યાયમૂર્તિ વારંવાર કહેતા. સ્ત્રીઓ આવ ગયા પછી ન્યાયમૂર્તિ પૂછતા, “શું વાતો થઈ?” રમાબાઈ કહે કહેવા જેવી શી વાતો થાય? કંઈક આમ તેમની વાતો કરતાં હત પછી ન્યાયમૂર્તિ કહેતા, “એ ફીકર છે. તમે ભણેલા, શહેરમાં રહેના રાજ છામાં વાચનાર એવો તમને ગર્વ છે! તેઓ શું ખિયા ગામડાની! તેમને શહેરના સલાઓની શું ખબર! તમારા એ ભા કાને અને ગર્વને જોઈ તેઓ અંગાઈ જતા હશે એટલે પછી તેઓ શું બોલે?” નિશાળના માતર આવી બોલાવી ગયા એવું ન્યાય રમાબાઈ તેમને કહેતા ત્યારે ન્યાયમૂર્તિ કહેતા, “મને પા કામની ગરબામાં કાંઈક સાલબ્યા જેવું લાગ્યું ખરું પણ તારે કં આનમાં આપ્યું નહોતું. કેટલાક રસ્તે જનાર લોકો બોલ

બંગાળી શીખવા બાળન વાન નીકળી અને જો ન્યાયમૂર્તિ પોતે
 હજીવે તો તે હું હજી એમ રમાબાઈએ ઉત્તર આપ્યો. રમાબાઈનું
 મન પિતાના મૃત્યુથી ઉદાસ થયું હતું તેથી તે ગ્વાભાવિક રીતે નવા
 ગિરજા તરફ લાગશે નહિ, અને હજીવાનું ટાળવા માટેજ તેમણેજ
 આપણા ઉપર જવાબદારી નાખી છે એ બહુ ન્યાયમૂર્તિએ પોતેજ
 ગમાબાઈને બગાડી હજીવવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતે બંગાળી મૂળાકાર
 હજી રમાબાઈને અક્ષરની ઓળખાણ કરાવી આપી.

ન્યાયમૂર્તિએ ગમાબાઈને સર્વ પ્રકારે વિશ્વાસ આપવાથી તેમના
 બાગ વર્ષ આનંદના ગયા સમારંભા એવું હોય છે ખરું, પણ આ દુખનો
 પર્વત આનંદની કરાગુલીપર સમતોચ ગળી શકાય છે. એકજીવ
 થએલા પ્રેમી જોડાપર, રામ રીના જેવા ચૌદ ચૌદ વગમના વિરહના
 અગર સમુગગો ત્યાગ કરવાના પ્રમગો આવે તોપણ મનની ઓળ-
 ખાગ પડેલી હોવાથી જે અવર્ણનીય આનંદ અનુભવના મને તે એ
 આનંદના જોગર બધા વિરહના અને ત્યાગના દુખના પર્વત સહન
 કરી શકાય ત્યા મામાન્ય મસારના દુખો અને કષ્ટો જૂની જઈ
 મસાર આનંદમય ઉગતો હોય તો નવાઈ નથી. મસારની આનંદમય
 સ્થિતિની ખાતરી રમાબાઈને આ બાર વર્ષના ચવાથી આગળના
 મસારના કષ્ટના પ્રમગો તેમણે ધીરજથી સહન કર્યા. રમાબાઈના
 આયુષ્યની સન ૧૮૮૧ થી ૯૩ એ મુધીના એ બાર વર્ષનો વખત એક
 રીતે બહુજ મુખમા ગયો. ન્યાયમૂર્તિ રાનડેને હજાર, દોઢ હજારનો
 પગાર મળતો હતો. તેમણે બોકોમા તેમજ દરબારમા સાફ માન
 મેળવ્યું હતું લોકમાન્યના, રાજમાન્યના અને હજીની કૃપાદષ્ટિ એવો
 ત્રિવેળીમગમ આ બાર વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ દસામા રમાબાઈને અનુભવના
 મળ્યો. આતુ ભાવ્ય કોઈના પણ નશીલમા નથી, એવું કહીએ તો
 વધારે પડતું નથી. તેથી 'સેદ્દિમો દિલસા મતા' એવો રમા-
 બાઈને માદગીરીઓ લખના તેમ પોતાના માટે લાગતું દરો તેમજ
 આને મદગાજની જાગતમા પણ કહેવા દરકન નથી.

વટવૃક્ષ નમ્યો.

“સુખ વદાતાં જણા પાટે । હુઃસ પવંતા પવદે”...
 આ તુકારામ મદારાજની અબંગ ચાલી અગર તો કસ્યે કામતં
 સુખસુખમંત હુઃસમેકાન્તતો યા । નીચૈર્ગચ્છત્યુપરિચ વદા
 ચાક્રનેમિવ્રત્તમેણ । આ કાલિદાસની ઉકિત, જે વખતે દુનીઆનો
 વહેવાર સીધી રીતે ચાલતો હોય તેવીજ વખતે મનનું સમાધાન કરી
 શકે છે, તે વગર નકામી છે. હવેક મૃદુ વસ્તુની પાછળ પરમેશ્વર
 ઉત્પત્તિ, રિયતિ, અને લય એવી અવધાઓ મુકેલી છે. દુનીઆની
 વહેવારની દૃષ્ટિએ રિયતિ અને અવધા સીધી વધારે મદત્પની છે.
 આમાં બાલ્ય, નરખ અને જરા એ ત્રણનો મમાવેસ થાય છે. વેસાને
 ફૂલ આબ્યા પછી તે ખીસે છે, ફૂલે છે અને કરમાઈ જઈ નહ
 થાય છે ફૂલની મારફત મનુષ્યની અને મંસારની પણ ગિયતિ છે.
 આપણામાં મંસારની દૃષ્ટિએ જે મનુષ્યના આયુષ્યની વહેંચણી કર-
 પામાં આવી છે તેમાં વીસથી સાઠ વર્ષ એ મંસારની દૃષ્ટિએ
 રિયતિનો કાળ કહેવાય. વીસ વર્ષ પછી મસાગની કળા ખીસવા
 લાગે છે, પછીના વીસ મંસારની વૃદ્ધિ થવામાં જાય છે, અને છેલ્લા
 વીસ વર્ષમાં મંસાર પૂર્ણતાએ પહોંચે છે, અને મંસારરૂપી સુરજ
 આયમવા લાગે છે. જ્યારે બધાઓના મંસાર આવી ગિયતિમાંથી
 પસાર થાય છે ત્યારેજ દુનિયાના વહેવાર સ્થરી રીતે ચાલે છે
 એમ કહેવાય.

મંસારને મુંદર ઉપવનનું સ્વરૂપ આપણુ અગર તો તેને એક
 બર્ષદર અરણ્ય બનાવવું એ પરમેશ્વરે મનુષ્યનાજ હાથમાં
 સોંપ્યું છે, મનુષ્યને બાદ કરતા બધા પશુપક્ષીઓ પરમેશ્વર જેવી

થિતિમા મૂં તેમાજ આનંદ માને છે પણ માણસને તેમા સુખ લાગતુ નથી પ્રતિવૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યા વગર તેને ખરો આનંદ મળતો નથી દુનિઆ એ જેમ પગમેલગની સૃષ્ટિ છે તેમજ મસાગ એ મનુષ્યની સૃષ્ટિ છે સસાગરથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતા ન્દનાય ગદ્દા અન્તિતવમા આવે છે, અને અનેક મનુષ્યોનેા ઉદય થાય છે ખીનતા ફૂલો મના કમ્ભાના ફૂલો અને પામ પાક-જાઓનાજ દગના સવાગના પટોગમા બગીચાઓમા જોવામા આવે છે ખગ પણ વ્યાસુધી નવા નવા જોડોને ફગફૂન આવતા જાય છે ત્યામુધી કમ્ભાઓના પાદડા અને ફૂલો આપણા મનને ફુખી કરતુ નથી પણ વ્યારે બગીચામા ફગફૂને બદલે ખમતુ વધવા નાગે છે તમજ મમાગમા મદાચાગન બદલે દુમચાગ વધવા માડે છે ત્યાર મમાગની ખરામ થિતિ મનને ખગચા વિના મ્હેતી નથી

મહારાષ્ટ્રનો સમાગ આ ખરામ થિતિમાથી હણુ પણ છૂટયો નથી પચાસ વન પહેલા તો તે આ ખરામ થિતિની સપૂર્ણ સત્તા નીચે કચડાઈ રહ્યા હતા ઉમ્મગનો વિચાર ન ક તા, છોકરીને પર છાવવી અને વિધુર લગ્ન કરવુ, એને સદાચાર માણ મ્હી શકે ? આ દુરાચારનુ પગિણુમ છોકરીઓને ભોગવતુ પડે છે ગૃહચાત્રમ એ દાપત્ય વિના ન થઈ શકે દપતી ન વિવાહીત સ્ત્રીપુરુષ એ ઉમ્મગ, કુગ, અને શીન એ બામતોમા મમાન હોવા જોઈએ શીનને કુગની જેટલી કાગજી ગખવામા આવે છે તેથી પણ વધાર ઉમ્મરની બાબતમા કાગજી રાખવી જોઈએ મસાગ જો સારા નિવડે તો તે સુખ અને સમાધાનો થવા કુગ અને શીન મદદ કરે છે પણ મસાર થવાજ મૂગ ઉમ્મરનો પાવો મજમુન હોવા જોઈએ એ તરફ મહારાષ્ટ્ર ઇડુજ એકકાર હતુ અને દરુ પણ છે આવીજ જમગજતીનું વેધન્ય આપણી ગરીબ માગાઓપર લાદવાનુ પાપ મહારાષ્ટ્રના તાલે રાજ થાય છે આ પરિસ્થિતિથીજ આજનો ક્રોતેજનો તારણ પામે જતી બદાગ પડે છે ત્યા તો તે ઘરડો દેખાવા નાગે છે તેનીજ રીતે

વિદ્યુરની પત્નીઓનો સંસાર નેમની ખરી જુવાનીમાં કરમાતો બેવામાં આવે છે.

ખીજ અધી રીતે નશીબદર રમાબાઈની સ્થિતિ આથી જુદી નહોતી. ન્યા. રાનડે અને રમાબાઈની લિમ્બરમાંના આ ફેરથીજ રમાબાઈના સંસારને જ્યારે પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તે કરમાવા લાગ્યો; એવું થશે એમ રમાબાઈને કહેવા કોઈ જોશીની જરૂર નહોતી. આ વાતની તેમના મનને તાજુ હતી. આથીજ સન ૧૮૯૧ માં જ્યારે કરમાળા મુકામે ન્યાયમૂર્તિને ફાસેરા સાથુ પડ્યો ત્યારે તેમના મનની સ્વાભાવિકજ ધીરજ ખુટી.

તારીખ ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૧ ને દિવસે ન્યાયમૂર્તિને ફાસેરા સાથુ પડ્યો અને બે દિવસમાં તેણે તેમને ચકવી નાંખ્યા. તેમને ઘણોજ પાપ થતો અને હાથ પછ કાળા પડ્યા લાગ્યા. મોઢું પણ ભરમ લગાડ્યા જેવું દેખાતી દેખાવા લાગ્યું. તેમનો સાદ ઘણોજ ઊંડો ગયો હતો; તોપણ “તુ ગજગતી નહિ. કરી ખીક રાખીશ નહિ. બાટલીપર ખરાબર વાગી દવા આપ. ગલરામજીમાંજ કંઈ ખીજુંજ આપીશ,” એવી ન્યાયમૂર્તિ રમાબાઈને લિમ્બત આપતા હતા. તે પણ ત્રીજે દિવસે બેઠવું બંધ થઈ મળતી ધીરજ બંધ થઈ. આ વખતે ધરતી અને આકાશ વિના હવે આપણી પાસે કંઈ નથી એવી રમાબાઈની દવાજનક સ્થિતિ થઈ.

આ વખતની પોતાના મનની સ્થિતિ મંત્રથી તેઓ પોતાની ‘માછીરી’ઓમાં લખે છે, “દયાળુ અને બધાની બદલે ધાતો તે માયાજી પરમેશ્વર આ વખતે ક્યા છે” મહાગે આજસુધી જવોજ વિશ્વાસ તેનાપર છે, તેના વચર માફ એવું આ વખતે ખીજું કંઈ નથી; એ શું એ નથી જવળતો? વગેરે મારા મન સાથે એકલીજ ખૂબ રહી અને તે જ આવેશમાં ઊઠી. નાક જોઈ પામે ડોક્ટર અને ઠારકુન બેઠા હતા તેમને હું જરા અંદર જઈ આવું છું એમ કહી જે

મંદિરમાં આમે ઉતારો લીધો હતો તે જ મદદદેવના ગામ્બારામાં મદદદેવ સામે હું જઈ ગેલી.

આ, રાતના ત્રણનો મુખાં હતો. અંદર એક ઘડી પુનરથ મુર્તિ ગદી હતી, તેને બદાર જ્યાં મેં હતું કોડીયામાંનો નદાદીપ બદુજ ઝાખો બળતો હતો તે પણ દીકરો હતું. કેમકે આ વખતની મનની રૂતિ એવી હતી કે પરમેશ્વર અને હું એ મિલાય ત્રીણું કોઈ ત્યાં ન જોઈએ દીવો પણ ન હોત તો સાદુજ એમ લાગ્યું પણ બળતો હતો તે પુઝવના હિંમત ન થઈ એવું મનમાં લાવતું પણ અશુભ ઈ એમ લાગવાથી હું પરમેશ્વર આગળ જગ માઝ જેવીજ ગેલી. મોટેથી કંઈ ન બોલાયુ એટલે પરમેશ્વર આગળ માયુ મૂકી હું ધીમેથી પણ ખૂબ ગડી પુષ્કળ ગડવાથી મન જગ દગવુ થયું ત્યારે મનને ગમ્યુ તેવું બોની પ્રાર્થના કરી અને ડેવટે મન બદુજ નમણુ થયું હતું તોપણ

“ હમે ગરીબ મહટમાં સપડાએલા તારે આગળે આવી પડ્યા છીએ તને મમે ને મીને અમને બચાવ છું સર્વાન્તર્વાંગી કહેવાય છે તો તને મારી દયા ન આવે તોપણ આ બદાગના મોટા કુવાને મારી દયા તો આનંદે, જે ખરેખર તે મદારો મમાસ કરી લેશે ” વિગેરે ધણુ બનતી બધી રીતે માફી જવાથી દે મેલું જાણે સાથી મદદાડ આટલો બધો અમર હોવા છતાં એટલે વખત ત્યાંજ મારી આખ મગી

એટલામાં મને એક મવળુ આપ્યું કે હું મેઈક ફુંગરમાના મંદિરમાં મઈ છું મંદિરની નીચે જ કૂખ્યા નદી વહે છે તેના કંઠિ વડના ત્રણે દેરેડો દોઈ તમને મળજુના ચોતરા બાવેલા છે. થથમાં મોટા ઘાટ છે એવા એક ઉચા ઘાટ પામેના ચોતરા પરના વટ-રક્ષને જે હાથ મૂકી હું નીચેની મઝા જોતી હોયી છું. તે દિવસે નિશેઠ કંઈ પર્વણો હોવાથી હમરો સૌ પુરો કૂખ્યા નદીમાં નદાના દતા હું જે મોટા રક્ષને અડેની હોયી હતી તે મોડું રક્ષ ૫૨ે છે

શું એમ આગળ નમવા લાગ્યું; અને તેથી ચોતરાના પત્થર ઉખડવા લાગ્યા. આ જોઈ હું બહુ જ ગભરાઈ ગઈ અને એક દાથે તે વૃક્ષને પકડી ભારે શોકથી નીચેના શાલણોને યુએ મારી કહેવા લાગી કે “અરે ભુએ આ વૃક્ષ પડે છે; કોઈ નીચેથી તેને ટેકા આપો. જો આ પડશે તો હજારો માણસોના જીવ જશે, એવું કહી મારામાં હતી તેટલી બધી શક્તિથી હું તે વટવૃક્ષને મારા તરફ ખેંચવા લાગી. મારો જીવ ગભરાયો અને મેં કાંઈ પડ્યું અને એટલામાં નીચેના ભોકો બીનાજ કપડે ઢોરી આવ્યા અને હજારો માણસોએ દાથે વટવૃક્ષને ટેકા આપ્યો તેવું યચાથી તે વૃક્ષ ન પડતાં એટલું ને એટલું જ રહ્યું. હવે તે નીચે પડતું નથી એવી ખાત્રી થવાથી શોકોએ દાથ છોડ્યા; અને મને આનંદ થયો. મારા દાથ તો વટવૃક્ષનેજ હતા ત્યાં તો શિરેરતેદારે આવી મને બોધાવી.”

રમાખાઈના મનમાં હતું તે જ તેમને સ્વપ્ને દેખાયું એટલું જ નહિ પણ તેજ જન્મું. શરિસ્તેદારે રમાખાઈને મંદિરમાંથી જગાડી બોલાવી લાવ્યા પછી ન્યા. રાનડેને જોરથી ઉઘડી યઈ. તેમની તાકાત ગઈ અને તેમણે એકદમ ડોક નાંખી દીધી. ડૉક્ટરે ફેમગર્ભની ખાત્રા આપવા કહ્યું. રમાખાઈએ તે તુલસીના રસમાં ચટાદી. આ વખતે નાકનું કંઈ કેકાણું ન હતું, તેથી ન્યા. રાનડે પોતે પણ ગભરાયા. “હવે મને કંઈ ઠીક નથી. ક્યાં યુના અને ક્યાં હું! હું છેક એકલી છું” એવું બોલવાની સાથે ન્યાયમર્તિને રાતું આપ્યું. તે આગળ બોલ્યા, “ગભરાશો નહિ, પરમેશ્વર તારા છે. ઘેર તાર કરી દૂર્ગાને બોધાવ.”

રમાખાઈએ ઘેર આવી પહેલાંજ તાર કરી પોતાના નણ્દ દૂર્ગાખાઈને અને ડૉક્ટર વિશ્રામને એકદમ લઈ આવવા ગાડી રેલેને મોકલી હતી. રમાખાઈને આમ ધીરજ આપે છે ત્યાં સુધી મારાની અસરથી ન્યા. રાનડેને મૂરતી આવી, પણ નાક બંધ થઈ છે એમ માગવાથી રમાખાઈ ગભરાયાં એટલે ડૉક્ટરે હિંમતમાં છે, ગરબડ

નથી. વૈધવ્ય બધાજ ગાદોમાં હોય છે, દિલ્હીમાં કે મદ્રાસમાં એને અપવાદ નથી એ ખરું છે પણ મુખ્યતઃ મંસાર થયા પછી વૈધવ્ય આવે તો ને એટલું બધું લાગતું નથી અકાગે વૈધવ્ય આવવું અને તે પણ મમાજમાં રૂઢ થએલી એક અનિષ્ટ ચાલથી પ્રાપ્ત થવું એ વાત કોઈપણ સહૃદય માણસના અંત કરણને ચીર્ષો વગર ગટેજો નહિ. યુરોપીઅન અને મુસલમાન સ્ત્રીઓ કરતાં હિંદુ સ્ત્રીઓ વધારે પગલ-વખી છે મમાજનો વડેવાર મારી રીતે ચવારવાની દૃષ્ટિએ દિંદુ અનિકારે સ્ત્રીઓની માનવતા સુચવેલી વ્યવસ્થા જોડી નથી પણ આ વ્યવસ્થાનું આધારશૂન્ય તત્ત્વ ત્યારે મમાજના અચરણમાંથી જાતું ગડે છે ત્યારે એ વ્યવસ્થા-બાબુ ધર પોતાપર ભાગી પડવા જેવે એકના સ્ત્રી વર્ગના માથે આવી પડાય છે. વેદોમાં માણસાર્થ છે તે કેરી ટાની લેઈએ અને તેનો વિકાસ થવો લેઈએ એવા હેતુથી આપણા શાસ્ત્રકારોએ સમાજવ્યવસ્થા નક્કી કરી આપી છે પણ આ માણસાદને મદ્રાસમાંનો પુરુષવર્ગ પાગલ થવાથી મદ્રાસમાં સ્ત્રીઓને ભાગ મઆગના જેટલા અમલ હુ ખો છે તેટલા મદાજ આવે છે વચની પગ પરા કાયમ ગળવાનું, ધીનું મગોપનનું જે મલ્લનું કામ માતા તર્કિક સ્ત્રીઓપર આવે છે તે કામ તેમને સારી રીતે પણ પાડના આવડે માટે અમાગ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓને માથે કમાવની વ્યવસ્થા કરી મળી નથી નાનપણમાં સ્ત્રીઓનું પાલનપોષણ પિતાએ કરવું, જીવાનીમાં પતિએ, અને જુદાવસ્થામાં પુરોએ કરવું એવો નિશ્ચય કરી સ્ત્રીઓની પાવણપોષણ માટેની ફીકર અમાગ શાસ્ત્રકારોએ કાઢી નાખી છે. તેજ પ્રમાણે છોકરાની માનવતા શ્રેષ્ઠીકરણ ન થાય માટે અમાગ સ્મૃતિકારોએ જુદાજુદા વર્ગ ધર બદલવાની પરવાનગી સ્ત્રીઓને આપી નથી માતાનું કર્તવ્ય સ્ત્રીઓએ સારી રીતે પાળી છોકરાઓની માચવણી થાય અને આ રીતે આપણા મમાજ સુદૃઢ અને સુખી થાય એવી દરદૃષ્ટિથી શાસ્ત્રકારોએ કંઈ આપે-ન નિશ્ચય જુના શાસ્ત્રાલિમાની કહે-માવનારા પુરો પમ

નીચે ગદ્દી સ્ત્રીઓને ફસાવવા જેટલું અને સતાવવા જેટલું જ માત્ર સાત્ત્વને માથે ચઢાવે છે મહારાષ્ટ્રના સસારને પુરુષોએ માણસાઈ મૂકી દીધાથી આવી વિપરીત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે આ સ્થિતિનો દેખીતો દાખલો એટલે મહારાષ્ટ્રની તરફ જાણાઓને પ્રાપ્ત થતું અકાળે વૈધવ્ય એ જ છે એવો પ્રસંગ આપણા પર આવવા તુકાગમના ‘અભગ’ કે કલિદાસના ‘મુલાસિતો’ મનનું સાત્ત્વન શી રીતે કરી શકે ?

મહારાષ્ટ્રના પુરુષોએ માણસાઈ છોડાથી, સાત્ત્વકારોએ સારી છઠ્ઠાથી સમાજના હિંત તરફ જોઈ કરેલા નિયમો હિંદુ સ્ત્રીઓને પુરુષોના ગુલામ બનાવવા કારણ નિવડ્યા છે અવભાવત જ હિંદુ સ્ત્રીઓની પતિ વગર ત્રિશકુ જેની દગા થાય છે વરસાદ પન્હાળે, રાગ દડે, ઘણી છાડે તે ફરીઆદ અને કરવી એવી ગિયતિ યવથી પતિનો આધાર ન છુટે માટે તેઓ પોતાની આખી જીવન બીકમાજ કાઢે છે વેસીને જેમ જુલનો આધાર તેમ હિંદુ સ્ત્રીઓને પતિનો આધાર હોય છે આ આધાર છુટે છે એમ લાગતાજ તેમના મનની કેવી ગિયતિ થાય છે એ ત્રિ રમાબાઈએ કરેલું વર્ણન આ પ્રકરણમાં આવ્યું જ છે સામાન્યતા દરેક સ્ત્રીને પુરુષોએ ઉત્પન્ન કરેલા પગવનબીપણાથી, સસારમાં પતિનો આધાર તુની જશે કે પ્રમ એની બીક લાગ્યા કરે છે, ત્યાં જેને વૈધ મની તનરા પોતાપર લટકવા કરે છે એની બાણ હોય છે એની સ્ત્રીના મનની સ્થિતિ કેની થતી દશે ? એના વર્ણનો ‘વાલ્મીરીઓ’માં ઠેરઠે વાચવા મળે છે હિંદુ સ્ત્રીઓને ભાગે મહારાષ્ટ્રમાં આવેનું પરાવલ્લબીપણું ઉમ્મર તરફ લક્ષ્ય ન આવતા સિંધુ સાથે લગ્ન કરી આવવાથી માથે લટકતી વૈધ મની તત્તવાર, ને તેમાં હિંદુ સ્ત્રીઓના મનને આભાસિક રીતે લાગતો પતિ એમ એનો ઉત્કૃષ્ટ મેળાપ રમાયાર્ધના ચરિત્રમાં યવથી તેમણે ન્યાસનડેના મરણતુલ્ય મદવાડના કરેના વર્ણનો વાચતા, વાંચીકે મરિના હૃદયમાં ઉદભવેના કર્ણ રંગમાં આપણે કુનકરીએ મારીએ છીએ એમ લાગે છે

ઝેરી અપૂર્વ કશ્વ ગિયિતિમા ગામાઈના મસારના મન ૧૮૯૧ થી ૧૯૦૧ સુધીના દગ વર્ષ ગયા મન ૧૮૯૧ માંના કમળાવાગી મગ્નુવ્ય મદવાડ પત્રી ૧૮૯૩ ની માનમા સોનાપુગમા ન્યા ગનડે પેગમા ન્યુ ક આરી માદા પડયા મોવાપુગમા ખુદના મેદાનમા નથ દિવસ સુધી એકમરખા 'દિદુમ્નાનની ઓઘોગીક પ્રગતિ અને રોપા' એ વિાવ ઉપર બાપજો આપવાથી ન્યા રાનડે શાકી ગયા અને ત્રોજન લારણુની ગમે ઘેગ આલ્યા પત્રી તેમના પેગમા ન્યુ ક આરના લાગી મદવાડમાથી ન્યાવમર્તિ જલદીજ સાગ થયા પણ આ મદવાડે એમનું આયુધ્ય ઘણુ કમતી કર્યુ એવુ કહીએ તો મો વાધો નથી આ મદવાડમાજ ગવસાદેમ ગનડે સુમાઈના દાઃમર્ટના ન્યાવમર્તિ થવાનો દુકમ મળ્યો સુમાઈ ગયા પછી સુમાઈના આઠ વર્ષમા, ત્રણ વખત ન્યાવમર્તિ મૃત્યુના પળમાથી બચ્યા આ માટે ગામાઈએ પગમેશ્વરનો આભાર માન્યો છે.

જુન ૧૮૯૫ મા મદ્દામજેશ્વરથી મદ્દા આવતા 'રડોડીના ઘાટ' પામે આલ્યા. ગાડી ઘાટમા આવતા ન્યાવમર્તિ ગાડીમાથી ઉતરી પગે આવતા આગળ નીકળ્યા ગામાઈ પણ તેમની પાછળજ નીકળ્યા ન્યાવમર્તિ આગળ અને રમાબાઈ પાછળ, તેમને પટોચી વગવા માટે વચમા વચમા ગામાઈને દોડવુ પડતુ, એવી રીતે રેલિ જણુ ઘાટની પામે આરી પહોંચ્યા ત્યા એક પુત્ર પામે એ મોટા જગની વીંડી મુખારે ચાગ સાગચાર ઈચ લખાઈના અને એક દોડ ઈચ પહોંચા દશે એવા પીક તરફ ડખ વાળેલા, જે ટચવી આગળી જેટલા લગ્ન હતા, તેમનો રચ એગની કાળી ચાસણી જેવો હતો. તે જે વીંડી એકગીમની પાછળ જતા હતા ન્યાવમર્તિના પગ તરફ રમાબાઈની નજર દેવાથી ન્યાવમર્તિનુ બીલું કે ત્રીલું પગપુ વીંડીઓપર પડશે એવી રમાબાઈને બીક લાગી. રમામાઈ 'વાદગીરીએ'મા લખે છે, "દુ જલ્દજ બી ગઈ અને કદાચ મોટીથી જુમ પારી હાન, પણ શુ થયુ ક્ષણ જલ્દે વીંડીપગ થમ પડે તે

પહેલા આપણે જ્યાં પહોંચ્યું અને હાથે તેમને એકબાજુએ કરવા એવા વિચારે હું દોડી પણ હું ત્યાં પહોંચ્યું તે પહેલાજ પોને ઘોંછીઓ ઝાળી ગી એ ત્રણ ડગલા આગળ જવા દતા ”

“ આ બધું લખતા દસ-પદ્દ મિનિટ થઈ, પણ વાત બનવા તો પાંચ દસ સેકન્ડ પણ વાગી નહિ દોડતા ” ગસ્તામા વોંઝી છે એનાપર પણ પડશે ” એવું બોલાતી ક મોટેથી મુમ પાડી મારાથી કહેવાયુ નહિ હવે ન્યા. ગનડેના તે વોંઝીપગ પણ પડશે એવા વિચારે મનમા ગભગભણ થઈ એક પણ મારી આખો મીચાઈ ગઈ પણ આખો ઉઘાડી જોઈ તો વોંઝી ઝાળી આગળ ગયેલા પગના પહેલા માફકજ જોઈ પડે છે. આ જોઈ હું બહુજ ખુશી થઈ અને આંદલુ ગોહુ સકંટ દળ્યુ તેથી મેં પરમેશ્વરનો પા'ક માન્યો ”

મન ૧૮૯૬-૯૭ ની સાલમા મુનાઇમા ખેડ સર થયો ન્યા ખેડથી ન્યા ગનડેના વણા નોકર માલ પડ્યા તેમા કાશીનાથ, માતાદિવ, એવા એમના માનીતા ત્રણ નોકરો મરી જવાથી પોતાને હાથે કંઈક જૂથ થઈ હોય એવું ન્યા રાનડેના મનને લાગવા માડ્યુ તેમા મ. બા. ચિંતામણ નાગમણ બદ, એ પરમગ્નેડીના મૃત્યુની ખમર મળવાથી ન્યા ગનડેને ખાજુ હું ખ થયુ મોત્યુ કમતી થયુ અને અનપગથી મન હીરી ગયુ અમદેપનો આ મદનાડ વધવાથી માર્ચ મહિનામા દોડની ગન મગનાજ ન્યાયમૃતિ મહાનજેશ્વર ગયા ત્યા પાંચ છ દિવસ થયા, તોપણ ન્યાયમૃતિની પ્રકૃતિમા પડવો જોઈએ તેવો ફેર પડ્યો નહિ એમજ બીજા પાંચ સાત દિવસ ગયા પછી એક દિવસ ગત્રે અનની ઝમિ એકાએક થવા લાગી તે દિવસે ન્યાયમૃતિએ જમતા બીજા વાગ પીગસના આવેના ગાકલાળ માગી લીધા, એ જોઈ આખામને મનમા ધણો આનંદ થયો “ ગયા અઢી ત્રણ મહિનાથી માગ મનને હૃદયગ જેની જે ફિકર વાગી ગઈ હતી તે આજે દૂર થઈ છે, આજે પરમેશ્વરે આપણાપગ રૂપા કરી છે એવું લાગવાથી ત્યાજ થોડી વાર બેસી મેં મનમાને મનમા પરમેશ્વરનો ખડું આભાર

માન્યો. પ્રાર્થના કરી, અને તારી કૃપાથી મારા દિવસ આવજી મુખમા જાઓ એવી માગણી માગી. આ વખતે મારી આંખો આમુંચો ભરાઈ ગઈ, પણ ખીજા દાહની ધ્યાનમાં આવતાં પહેલાંજ લૂછી નાંખી. વિનય બદલ્યો.” એવું રમાબાઈએ પોતાની ‘વાદગીરી’ઓમા લખ્યું છે.

આ પછી ત્રીજા અપભ્રંશનો વખત એટલે સન ૧૮૯૬ ની મહાબળેશ્વરની સ્વામીમા થયેલો ‘સનુ રોહક’ હતો. મહાબળેશ્વર ગયા પછી બે અઠવાડીએ એક સવારે તાપ બહુજ સખન હતો. ન્યાયમૂર્તિને બહારથી ફરી પાછા આવતાં અગીઆર વાગી ગયા. તેમનું મો તાપથી હમેશા લાગ્યું થતું, પણ આજે તે લાલીપર કાગાશ આવી હતી. પહેરેલી બંદી પરમેશ્વરી પદ્મગા ગઈ હતી. તેમની દૃષ્ટિમા શુન્ધતા આવી હતી. તેથી રોજની ‘માફક કાગળવાંચી સંલગ્નાવતા તેમને બરાબર સમજ પડતી ન હતી. જેમ તેમ જી ન્યાયમૂર્તિ પધારીપર સૂઈ ગયા. તાવ જેવું વિશેષ લાગતું નહોતું પણ માથુંજ માત્ર તપી ગયું હતું. આજે તાપથી માથાને જરૂર કંઈ વિકાર થયો છે એવું રમાબાઈને લાગ્યું. રમાબાઈની ખીક કંઈ ખોટી નથી, એવું ડોક્ટરોએ કહ્યું: “આ પ્રમાણે સાત આઠ દિવસ મયા પછી” રમાબાઈ આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતા ‘વાદગીરી’ઓમાં લખે છે:

“એક દિવસ રાત્રે સાત દસના મુમારમા પોતાને સારી ઉંઘ આવી હતી. મને હાથ ધણોખસિ ઉઘાડેજ હતો. તેમાં વળી તે દિવસે હું વધારે થાકેલી હોવાથી પોતાને પગે આજે હું થી ચોળ એમ નોકરને કહી હું પામેના હોકરાઓના પલંગપર સૂઈ ગઈ અને તરતજ ઉંઘી ગઈ. સુમારે અઢધા કલાકે જોરથી દસવાનો અવાજ મારે કાને પડવાથી હું એકદમ જાગી ગઈ. મંદગાડની શીકર મનમાં હતીજ પણ આંખ ઉપર બહુ ઉંઘ હોવાથી હું અને છે તેની ખબર પડી નહિ. એટલામાં બીજાવાર એવુંજ જોરથી દસવું સંજ-

જાયું. દસનું કોનું છે તે જોવાખી હું બહુજ ગભરાઈ, અને હું જોલી શકી નહિ. તોપણ તેવીજ સ્થિતિમાં પોતાના પક્ષંગ પાસે જઈ “શું થયું ? શું થાય છે ?” એવું ગભરાયેલા મને અસ્પષ્ટ રાખે પૂછ્યું.

ત્યારે પોતે કહ્યું, “ગભરાઈશ નહિ, હું જાણું છું. પણ દીવો લાવી તારો ગણી નોકર શું કરે છે ? તે એકવાર તું જો.”

નોકર ઘી જોળતો હતો તે હું જાણતી હતી. માટે મેં કહ્યું, “આ શું ? નોકર શું કરે છે ? તે ઘી જોળે છે.”

ત્યારે કહ્યું, “એક વાર તું દીવો લાવીને જોતો ખરી પછી તને હમવાનું કારણ જણાશે.”

હું બહારથી દીવો લાવી જઈં છું તો નોકર પોતાનો એક પગ એના જોળાના લઈ ઘી જોળે છે, અને માથું પગે અથડાય એવાં ઝાકા ખાય છે. પણ બેઠે પગમા મોજાં એમને એમ હતા, અને મોજાં પરથી ઘી જોળવાનું રાઈ હતું. આ જોઈ મને પણ દસનું આન્યું. નોકરની આ સૂખાઈ માટે એને જૂઠ પાટી જગાડયો.

“બીજો દિવસ સવારથી પછર દિવસ પર ગએલી પોતાની સ્મરણશક્તિ આજે પાછી આવી એવી મારી ખાતી થઈ; કારણ કે બીજો દિવસે આઠ માટે બધા માણસો બેઠા મળ્યા ત્યારે રાત્રે બનેલો મજૂર નોકરના ડહાપણનો બનાવ પોતે દસીને દિવસ પાસે કલો, અને તે દિવસથી પ્રકૃતિ સુધરવા લાગી. આ પ્રમાણે આ મંદવાડ આટ-સેથીજ સર્વો અને મારા લાગ્યમા હતું માટે બીજા કેટલાક દિવસ મને સહવાસનો લાભ મળ્યો.”

પ્રાપ્તના કળજમાં આપણે જઈએ છીએ એવી જાણ ન્યાય-મૂર્તિને થવા લાગી. તેમનામા પણ ‘સન રોડાક’ મંદવાડ પછી ઉદા-સીનતા ઉત્પન્ન થઈ; તેઓ ખાવાપીવાની જાળવતમાં કેટલાક નિયમો કડક રીતે પાળના તે કોઈની જાણમા ન આવવા દેવાની ઠાણજી રાખે છે એવું રમાજાણની નજરે આવવા લાગ્યું.

સન ૧૮૯૧ થી તે ૧૯૦૧ આ દસ વર્ષનો રમાબાઈના સંસ્કારનો વખત એવી રીતે જો કે શ્રુત્યુની છાયામાં ગયો તોપણ બહુ જ ધીરજથી અને જ્ઞાનદયી રમાબાઈએ આ દસ વર્ષ ગાળ્યાં. મહાગાથનો મંસાર અનેક કારણોએ ચોતરો ઉખડેલા વટવૃક્ષની નીચેથી વડેના કૃષ્ણા નદી પ્રમાણે ઓઝોને લથપથ થયો હતો અને હજી પણ છે, તેથી પોતાના સંસ્કારનો આધાર તૂટી પડી આપણે જીવનદીમા ગોથા ખાઈશું એવી ખીંક દિંદુ સીના હૃદયમા હમેશ વમે છે. રમાબાઈના મસારના કાલાપરનો વટવૃક્ષ નમ્યો હતો, તોપણ રમાબાઈએ મુશ્કેલીને જાળે એવી રીતે આ દસ વર્ષમા આવેલી મસારમાની આપત્તિઓને વેદી, એવું આચળપગની દહીકન ઉપરથી વાચકોને જાણાશે.

[૮]

મુંબાઈના આઠ વર્ષ.

સન ૧૮૯૩ ની આખરે ન્યાયમૂર્તિ મુંબાઈમાં પોતાના નવા હોદ્દાપર આવી દાખલ થયા. ન્યાયમૂર્તિએ પૂના છોડ્યા પહેલા સંમતિ વચનો વાદ સરકારે મલગ્યારી શેઠની મામણી પ્રમાણે કાયદો પાસ કર્યોથી વરમાદ વરસી ધૂળ એસે તે પ્રમાણે શાત થયો. મુધારણા કાયદાથી કંઠવી કે નહિ એવો આ વાદનો મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. પરજીય મરકાર હોવાથી તમાજને જોઈતી વાતોને મરકારની સત્તાનો ટેદા મેળવવા કાયદાની જરૂરીઆત છે અને પાસી વગેરે કોમોએ જેમ પોતાના મમાજ માટે કાયદો માગી લીધો તેમજ હિંદુ સમાજે કાયદા માગી લેવા કરી દગ્ગત નથી, એવો ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનો મત હતો. આ મત ભોક્ષમાન્ય તિલક વગેરે સ્વમંત્રીતિના અભિમાની પક્ષને અમાન્ય

નહોતો. પણ કાયદો માગી લેનામા સુધારમનો અગ્રેજી સરકૃતિ દિ દુ સમાજના લાદવાની જે હર હતી તે લોકમ ન્ય તિવકને માન્ય ન હતી નવા કાગને અનુમરી સમાજના આચારમા ફેરફાર થવા જોએ અને ફેરફાર અનિષ્ટ રીતો નષ્ટ કરવી જોઈએ એ વાત તે વખતના કાંઈ પણ સુશિક્ષિતને અમાન્ય નહોતી. આચારમા ફેરફાર થવાનો હોય તો નવો આચાર નાંધકે પણ આચારમા વાવી બતાવવો જોઈએ અને તેને સરકાર દ્વારા માન્યતા મળતા તેને કાયદાનું રૂપ આપી મરકાવી મમતિ મેળવવી જોઈએ, એ વિં તકરાર દેખાતી નથી પણ આચારમા ફેરફાર, અગ્રેજી સરકૃતિનુમાર નવો કે, આપની મરકૃતિને ન હોડના કવો એની સુધારક અને ગઈથી પક્ષોમા ત-ગર હતી, અને દલ્લ પણ તે ચાલુ જ છે 'રાજા કાલસ્ય કારણમ્' એ ન્યાયે અગ્રેજીના દાવમા દિલ્હીનાના ગજમતો છે ત્યા સુધી આ તરફ જ વ્ય થવાની નથી સુધા કે એટલે અગ્રેજી આચાર વિચારનો અભિમાની પક્ષ, અને ગઈથી પક્ષ એને અમરકૃતિનો અભિમાન, આ મનબેદ ત્યા સુધી મહેશે જ આ નક્કરને તે વખતે ત્રીન મરફ લીકુ હતુ સન ૧૮૬૨ મા સુધારક પક્ષને વિજય મળ્યા, પણ આગળ સન ૧૮૮૫ મા 'સામાજિક પગિયદ મરેસના મારવામા ભરવા દેની' નહિ એ તકરારમા ગઈથી પક્ષ વિજી થયો. મન ૧૮૮૫ મા સુધારક પાનો પૂનામાનો મોગે ન્યાય તરી પડ્યા શ્રી આગરકરે 'સુધારક' દાગ નવા વિચારનો પ્રચાર જોમરે થનાયો હતો, અને તેમના મન પ્રમાણે વર્તનાર કદા સુધારકો પણ પૂનામા જોવામા આવ્યા ન્યા ગનડે મુખાર્જી તમા તે વર્ષ એને સન ૧૮૮૩ મા પ્રોફેમર કવેએ પુનર્વિવાદ ક્યો અને આગળ મન ૧૮૮૬ મા પ્રોફેમર ભારેનો પુનર્વિવાદ થયો. મન ૧૮૮૪ ની સાતથી પ્રોફેમર કવેના પગિયમયી પુનામા પુનર્વિવાદિત દુલ્લોનો મેતો થવા લાગ્યો, અને ૧૮૮૬ ની માનમા આ મેગામથી વિધવા રિનદ પ્રાતનધ નિશારક મડા મરપાપુ સમતિ વચની આમતમા, રિનદ

વેપારની જાળનમા, સુધાગંડાનું ઉર્કે પુનર્વિવાહ પદ્ધતિ પગલુ આમ વીમે ધીમે આગળ પડતુ હતું. શ્રી ત્રિદાસની ચાલ પણ જોરમા આવતી હતી. ૧૮૮૯ની સાલમા મુબાઈમા સ્થપાયેલું 'શારદા સદન' પડિના ગમાબાઈ સન ૧૮૯૨મા પૂને લાવ્યા. આ સંબંધી જુના વિચારવાળાઓનો તર્ક ખરો નિવડના સુધારક પદને 'શારદા સદન' માયેનો પોતાનો મંબધ તોડી નાખવો પડ્યો, દિમેજપ હાઇસ્કૂલની તકરારમા સુધારક પદે જુના વિચારવાળાઓપર વિજય મેળવ્યો આ મવી તકરારમા મૂળમા અગ્રેજ મંદુરિતિ કે હિંદુ સંસ્કૃતિ એવો મતભેદ હતો.

આ મતભેદનુ મુબાઈ એ અગ્રેજ મંદુરિતિનુ ગ્રેધણ જનવા પામવાથી ત્યા ખડુ જોર નહોતુ. ગમાબાઈ મુબાઈ આવ્યા ત્યારે જોમ માર્ગજનિક દષ્ટિએ અનેક મતભેદો પુને પાછળ મૂકી આવ્યા તેમજ ધર્મની જામનમા પણ મુબાઈ આવના પુનામાની કનડગનો અને ત્રાસ પાછળ મૂકના આવ્યા મુબાઈ 'તાર્ક સાસુમાઈ' આવ્યા નહોતા. તેઓ ગન ૧૮૯૬મા પૂને મળ્યુ પામ્યા. મુબાઈ ગમાબાઈના નથુંક દુર્ગામાઈ અને સાવકા સામુજી હતા પણ હવે ગ્વાભાવિકજ શ્રદ્ધાના અર્થમા રમાબાઈપર બધી જવાબદારી હતી રમાબાઈના પિતાના અવસાન પછી ગમાબાઈની મા અને કેટલાક ભાઈઓ ન્યા ગનડેની પાસેજ હતા મુબાઈમા સખુ, શાતા, તારા, અને નાનુ એમ ચાર છોકરા હતા. મખુ, એ રમાબાઈના બોળાઈની દિકરી. રમાબાઈના બોળાઈએ, સખુ વખતે, રમાબાઈને છોકરાઓનો ગો ત્રાસ વેઠવો પડે છે તેનુ તમને શુ મુખ દુ ખ ? એવું મહેલુ માયું હતુ, ત્યારે તને નતુ છોકર થાય તે મને આપી દેજે ? પછી જતાયું છુ કે મને છોકરા ઉડેરતા આવડે છે કે નહિ, એવુ ગમાબાઈએ કયું હતું. આ બોવવા પ્રમાણે જ ખરેખર રમાબાઈએ મખુને છેક નાનપણથીજ ઉડેરી. ફરતી વખતે ને તેમની માથેજ ગ્રેહતી નાનુ એ ગમાબાઈના આખા 'વિચરનો દિકરો' મન ૧૮૯૪મા પુને જન્મ્યો. એને પણ

રમાયાઈએ જાળપણથીજ ઉઠેયો આ મને છોકરા બાપત ગમાયાઈ
 'વાદગીરી' જોમા ૧૯૦૦ ની માલના ન્યાયમર્તિના મંદવાક મંબધી
 લખતા કહે છે કે “ચી નાતુ પાચ-૭ વર્ષનો હતો અને મમુને દલે
 અગીઆ ૭ વર્ષ પૂરા થયા હતા. તે એવેકજાનૂં દાઢકુવમા અંગેજી
 ત્રીજા ધોરણમા હતી. તેનો મગદી અભ્યાસ ઘેર માગતર રાખી પૂરા
 કરાવ્યો હતો. તે બહુજ મુદ્દિમાન, હોગિયાર તેમજ ડહી, મુદ્દ અને
 મર્ધદાશીય છે, એમ કહી હમેજ તેના વખાણ કરતા અને પોતાને તે
 બહુજ ગમતી. તેના મરીમ અભાવ માટે હમેજ તેની બાલુ ક્ષેવામાં
 આપતી. જો હુ તેને કહું તો ઉપદુ મનેજ પોતે એના માટે કહતા.
 ચી નાતુનો ગમાવ મગતીજોગ, ખીક વગરનો, કોંથી, પણ બહુજ
 નિશચી અને અભિમાની હોઈ તે મુદ્દિમા આપાક હોવાથી તેને
 ચોથું વર્ષ બેસતાજ લખના આવડ્યુ, તેમજ તે કવિનાઓ પણ
 મારી રીતે જોલનો નીધી રંગે તો તેને જાનિઓ માલગવાની અને
 કહેવાની ગમતી તે એક રખત માલજેલુ જય વગર પાછુ કરેનો.
 ઘેર કાઠપણુ છોકગઓ મહેમાન આવે કે તેમને તો ચાતો કહો એવો
 આમદ કરતો, તેમજ પોતાનું એટલુ બહુજ જીજ કરતા માફ પોતા
 કરતા બીજા કાઠનુ માફ નથી એવી એની નાનપણથીજ મમજ અને
 તે મદ-માકાલા હતો બીજા છોકગઓની નવી અને મારી ચીજ હોય
 અને પોતાની ખરખર ખગમ અને લુની હોય તોપણ તે ચીકાતો
 નહોતો, ઉપદુ એનુ સાફ અને બીજાઓનુ ખગમ કરી બીજા છોક-
 ગઓને ચીકવી ખૂમ દમનો આ એના અભાવનુ પોતાને કીનક
 થતું. રોજ જમ્યા પછી જંહિ વખત કસાક બે કસાક આ છોકરા
 ઓની માથે ગમતમા ગાળતા. મમુ પામેથી અંગેજી તેમજ મરાઠી
 વંચાની કાઈ તેને મંદવાક વાક્યનો અર્થ પૂછતા. તેની પામે ગવડવના
 તેમજ નાતુ પામેથી કવિતાઓ જાવાવના અને વાનો પણ કહેવડ-
 વના. ત્રીજા પદોનું જાવાનું, સાદ મમુને બનાવવા કહેવા. તેજે-
 તે બનાવી છે એમ ખાતરી કરી, બહુજ મારી બનાવી છે એમ કરી

તેને સાબાશી આપના. “એ મોટી યશો એટલે બહુજ સારા સ્વભાવની સ્ત્રી થશે, એજ તને કાલે શીખવાડજે એમ કહેતા.” શ્રાતાએ રમાબાઈના આખા દિયેગની દિકરી એ અનિશ્ચ બોલકણી અને રમતિયાળ હતી. એવું બોલવું લાડભર્યું અને કાંતુ હોઈ સ્વભાવ મારો અને બધા માથે મળતાવડો અને મીઠો હતો. તે બધા સાથે પ્રેમથી રહેતી. બધાનો તેના પર પ્રેમ હતો પણ અમારા બધા કરતા પોતાના પગલ વધારે પ્રેમ હતો. તે જાનેજ ગમ્મતભર્યું અનુકરણ કરનારી હતી. ગમે નેની નકલ બરાબર કરતી અને બધાને દસાવતી. તેને ગર્ભ વખત પોતે પામે લઈ પૃછ્યું કે રસાણો ખાણુસ કેવું બોલે છે અને ચાલે છે તે બતાવ, એવું કહ્યું કે યર્ધ એની શર્યાન. પછી બળખાધી મારી સાસુજી મુધી એક પછી એક બધાની નકલ બરાબર કરી પાતાને તેમજ અમને બધાને ખૂબ દસાવતી અને બીજા ત્રણ છોકરાઓની મજકરી કરી તેમને રજેત કરતી. આ ત્રણ છોકરા ન્યાયમર્તિની પેરેજ રમાબાઈને પણ મુબાઈમાં એક વિસામાતું રથાન દતા. મુબાઈ આવ્યા પછી પુનાની લુની રીતો કડક રીતે પાળવાનું બધે યર્ધ ન્યાયમર્તિને ગમે તેવી ધરની ગ્રેભી યર્ધ. ૧૯૦૦ની માસના ન્યાયમર્તિના મદવાડમા રાજ ગત્રે જમ્યા પછી હું અને છોકરાં અને કાઈકાઈ વખત મારા નણુદ પખુ તેણ ચોળતા. આ વખતે ચિ.સામુ, તાંગ, નાનુ, અને શ્રાતા ત્યાજ રમવા અને વાનો કરતા. માસુજી પણ બમાની માથે તે વખતે દિવાનખાનામા આવી બેસતાં. એક જાણુ તેજ ચોળવાનું અને બીજી જાણુ દિવમે ગુ રું ક્યું તેની તપામ, તે બાબત ટીકા કરવાના હેતુથી પોતાનું મજકરી અને વિનોદનું બોલનું, માર છોકરાં જાણુજાણુ રમતાં તેમનું કોતુક કરવામા દબ સાડા દસ મુધીનો ગમન જતો. મોટી સ્ત્રીઓ દિવસે ને કામમા રાકાએવી હોય તે એમે રેતરંજ રમના. મધક દિવસ બે છોકરાંએ ઉંઘી ગયા.

મારા નણુદ ને હું વાગદરતી ગીનો ગાતા. અમાગ બધામાં ત્રણ નણુદનો અવાજ બહુજ મીઠો અને સાગે દનો: અને તેમને

ભગવત્ લક્ષિતના પ્રેમાળ અને લક્ષિત પર ગીનો, મીંગળાઈનાં, કબી-
રના પદો, બહુ આવડતા. તેમના ભજનો તેમને નવી રીતનું
શિક્ષણ ન હોવાથી સાદી અને લુની રીતેજ બહુ મારા ગાતા.
તેમના ગાયનોમા રમાગાઈ, કાલુપાના, મહાતારી, ચીંધી, આઢી,
ગાહેડે, ધિગેર ગાયનો પોતાને બહુજ અમતા, અને એજ ગાયનો
તેમને ગાવા કેહેતા " એવું રમાગાઈ પોતાની ' યાદગીરીઓ ' મા
હમે છે.

મુંબાઈ આવ્યા પછી આવી રીને ધરમા છટું વર્તન થવા
લાગ્યું. મુંબાઈ આવ્યા પછી રમાગાઈની મહેનતથી સન ૧૮૬૪મા ' હિંદુ
ભેદીક સોશિયલ કમ્પેની 'ની સ્થાપના થઈ. પુનામા ભગમેલી મામાજિક
પરિપદની માથેજ સ્ત્રીઓના દસ્ત કીટવ્યનું પ્રદર્શન પણ થયું. આ
પ્રદર્શનના સ્પીચીસનું કામ ગમાગાઈએ કર્યું. આ વખતે તેઓ
ન્યાયમર્તિ સાથે હમેજ પ્રાર્થના સમાજમા ઉપામના મારે જતા.
સન ૧૮૬૬મા તેમના દસ્તે એ નેત્રાન્કા દાલ્ખુનના ધર્મામતો મેળાવડો
ધર્યા. મુંબાઈમાના રમાગાઈનો આઠ વર્ષ શુદ્ધિણો સચોવઃ પ્રિયઃ
સલા, પ્રિય શિષ્યા લલિતે સ્વ્યા ચિયો ' એવી કલિદાસ
અન્નવિદ્યાપમા વલુવેલી હદ્મતિ નાણીની ઉપમા આપી સુકાય એવા
મયા. જ્ઞાનદાન અને લોકજગ્યત જેવા મોટા માણસોને જાજે
તેવા મનરજનના વિષયો ન્યાયમર્તિએ આવચા દતા. આ ' લલિત
કલા 'મા રમાગાઈ તેમના પ્રિય શિષ્યા થયા હતા. મુંબાઈ આવ્યા ત્યારથી
તેમણે શુદ્ધિણી તરીકેનો મસાગનો વહેવાર મલાગી લીધો દનેા.
આથી ન્યાયમર્તિને મસાગની રીક માદ દિવમ કરવી પડીજ નહિ.
સન ૧૮૬૬-૬૭ ના પ્યેમને લીધે ગમાગાઈને જે અમાગની અગ્યરો
એક પડી એક આવચા થાવી તેમા શુદ્ધિણી અને ગચિવને જાજે
એવુંજ રમાગાઈએ વર્તન ગજ્યુ હતું ધર કામની ક્રાઉપણ ફિકર
ન્યાયમર્તિને થવા દેવી નહિ, એવી રમાગાઈ દલાના અમન. સન
૧૮૬૬-૬૭ મા મુંબાઈમા પ્યેજ શરૂ થયો ત્યારે ન્યાયમર્તિના ઘેર

સૌથી પહેલા એમના રમોઢયણના છોકરાને ધ્યેય થયો. આ વાન જમ્યા પછી રમાબાઈએ તેમને કહી, ત્યારે લોનાવવા જવાનું દરોવી ન્યાયમૂર્તિએ રમાબાઈને છોકરાને લઈ બેરીમંદર રોડને આવવા કહ્યું; અને પોતે પંચાઈના ટાઈમથી ત્યાં આવશે એમ નક્કી કર્યું. રમાબાઈએ ઘરની બધી વ્યવસ્થા કરી માદા છોકરાને અને તેની માને ધરિષતાલમા મોકલાવ્યા. વિદ્યાર્થીઓની પણ સજવડ કરી. મુબાઈ તેજ ગત્રે મગલાનો પંદેશી પંદેરગીઝ અને ‘માતાદીન’ નામના સિપાઈના બાઈને ધ્યેય થયો એવો તાર લોનાવવા આવ્યો. આ વખતે રમાબાઈનો ભાણેજ લોનાવવા આવ્યો હતો, તેને અને દુગાપ્રમાદ સિપાઈને મુબાઈ મોકલી બદામસ્ત કચા નેમણે કહ્યું. આ બધી વ્યવસ્થા રમાબાઈએ ન્યાયમૂર્તિને ખમ્મ આપ્યા વિના બારોબારજ કરી આ મમ્ની રમાબાઈ ‘યાદગીરીઓ’માં કહે છે: “આનુ દારણુ મોઈપણ માદુ હોય તો પોતાની જાતે તેની પૂછપરછ કરી તેની વ્યવસ્થા ક્યાં વગર એન પડનું નહિ બીજા મદવાડની વાત જુદી, પણ આ તો એવી રોગ, તેનાથી પોતાને બની શકે એટલા દૂર રાખવા એવી મારે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. પોતાની જાતે આવા વખતે પોતાને સાચવવા દૂર રહેવાનું નથી, તે હું જાણતી હતી; માટે બને ત્યાં સુધી આ માદા માણુએની ખમગજ આપરી નહિ. આપણને આવડે એટલી ટાળજીથી ચોખ્ખ નજવીજ ગમ્બરી એટલે થયું. તેમા માત્ર દમુડ દંવી નહિ, એવું માગ મનમા આવ્યું અને તેજ પ્રમાણે હું આ બધું કામ કરતી.”

પણ મંકટો આવે છે ત્યારે તેની પગપરા આવે છે તે પ્રમાણે મુબાઈના ન્યાયમૂર્તિના બંગલામાના વિદ્યાર્થીઓ, અને તેમની તત્ત્વીજ કચા મોકલેલા, એક પછી એક એમમા મપડાવવા લાગ્યા. દુગાપ્રમાદ માદો પડ્યો. વિદ્યાર્થીઓ માદા પડ્યા; એમ તાર આવનાજ ન્યાયમૂર્તિ મુબાઈ જઈ વ્યવસ્થા કરી આવું એમ કહેવા લાગ્યા. એટલે રમાબાઈએ કહ્યું, ‘મને કહો તો આજે હું આગળ જઈ,

દમણ કહેલુ બધુ કામ કરી આવુ, ઘર બદલી વિદ્યાર્થીઓની અને આપણી તજવીજ કરી બને તો ગતની ગાડીએ પાછી આરીશ; નહિ તો તાર મકીંગ. છોકરાઓને માત્ર આથે નહિ લઈ જવાય. તેમને અદિજ તમારી પામે રહેવા દો તેમના આવનાથી માગ કામમા ખર્ચેન પહોચશે, અને તમને પણ તકલીફ યશે કલ્યાણુ એક જગા છે અને બીજી જાડુપ છે. હું જેઉ જગાઓ જઈ જોઈએ અને ગમે તે એક પમદ કરી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે બધુ કરીશ તેની રીકર ન ગમો આની બામતો પોતે કદિજ જાતે કરેલી નથી તે હવે શી રીતે બનશે? આપણા માગેજ મને જવા કહેા એટલે હું જાઉં ' એવુ બહુજ વિનયથી કલ્યા પડી ન્યાયમૂર્તિએ રમાબાઈનું કહેલુ કપ્પુમ ગમ્યુ, હવે સખુને અને નાનુને મમજાવવાના ગયા. તેમને શ ખાવાનુ જોઈએ તે પડી 'આસતી રખતે તમારી બધીજ સીએ પારીશ, એક પણ નહિ બૂલુ' એવુ કમુન કર્યાથી તેમણે ભારે મુશ્કેલીએ ગમાબાઈને જરા મત આપી આમ ગમાબાઈ ભાકતનો બગમે હગની વિદ્યાર્થીઓની તજવીજ કરે છે ત્યા તો ન્યાયમૂર્તિના ગીર કાશીનાથની ચિડી આરી & તેને પોતાને ખેગ લાય પડ્યો છે અને તે હોગ્ગિપટવમા ગયા & આ ચિડીથી રમાબાઈને ઉધ આની નહિ ન્યાયમૂર્તિ તે દિવસે યાદીને આબ્યા હતા તેથી આ ચિડીની વાત તમણે ન્યાયમૂર્તિને કહી જ નહિ ગમાબાઈ પરાદિથે ઉઘ્યા ને ગમેઈયાને ગધવાનુ સીબુ દહારી આપ્યુ ડોકરાઓને ઉ'ડી મખુના વાગ્યોગી નવડારી, તેને ચાપીયો પહેગારી અને તને આગે વામુદેવ બહુવશે, તાર મામતમે હું આગે મુનાઈ વર્ષ જાઉં હુ. હું રજેથી પાડી આરીશ તે' નાનુ ને નુ ગમજે વડમો નહિ એમ કહ્યુ તે માગણી મખુ પોતાને કામે પાગી. નાનુને પણ કપણ બદનારી ગમે પાછ દગ્યા વર્ષ જવા માર ગમાબાઈએ તેને મિપાઈને આપ્યો. આટલું ચલા પડી ન્યાયમૂર્તિને સાદ આપી ગમાબાઈ દિદુ હોગ્ગિપટવમા ગયા ત્યા કાશીનાથને 'માનાદિન'

વિગેરેની ખમર પૂરી પાઠા આવ્યા પણ બપોરેજ ત્રણના સુમારે હોમ્પિટનમાંથી ડૉક્ટરે ન્યાયમૂર્તિને દાહમ્પાટમાં જ મદેગો કરેલા-યો ૨ તમાગ પાત્ર નોકરોમાના નજુ આજે મરી ગયા છે તેમની અશાનવાત્રાની તજવીજ તમે કરાવશે કે હોમ્પિટન નરકથી કરવાની તે જણાવશે ચિદ્રી વાચી એક કાગડુન અને સિપાઈને બારોમાર હોમ્પિટનમાં મોકલ્યા બીજા સિપાઈને ચિદ્રી આગી ગામાર્ડ પામે મોકલ્યો આ ચિદ્રી પ્રમાણે ગામાર્ડએ તગતજ સિપાઈને પચાસ રૂપીઆ આપી જતો ર્યો કાશીનાયની તજવીજ તમે કરજો બીજા નોકર રાની વ્યવસ્થા તેમના જનવાગાઓ પામેથી કરાવજો એવું ન્યાયમૂર્તિએ હોમ્પિટનના ડૉક્ટરને પાણુ કહેવડાવ્યું અને એ પ્રમાણે મગનાગઓની અશાનવાત્રાની તજવીજ થઈ

આ મકળથી ગામાર્ડનું મન દુખી થયું એમા જ વગી આ નવ મહેનતનો અને માનચિકે ત્રાસનું પગિણામ ન્યાયમૂર્તિની પ્રકૃતિ પર થનાથી ગામાર્ડને એક નવીજ ચિતાની બાનત થઈ ન્યાય મૂર્તિને અજ્ઞે થયો આ મદનાડે ગામાર્ડને અઢી ત્રણ મહિના હેરોગ કરી મુક્યો આમ થી તેઓ બદ્દાગ નીકળે છે ત્યાં તો હુખસથી (સન ૧૮૬૬) મન ૧૮૬૬માં ન્યાયમૂર્તિ માદા ૫૫૫, અને આગળ ઉપર મન ૧૮૦૦માં કીડનીનો વિકાર જોગપર આવ્યો એરી સકરોની ૫૦૫માં આવતી હતી, ત્યાર નમાર્ડ અને ન્યાયમૂર્તિના વન નવું છૂટાપણુ રમાબાદને એક આધારરૂપ હતું. આ મકટ પ્રસંગે પણ તેમનું મા' દિવસ ગંભીર તો નઈ દિવસ વિનોદનું મજારણુ ચાલતું

સન ૧૮૬૫ નો ગડતોડીના ઘાટનો પ્રસંગ પણ આવોજ હતો વીહી ઓગળી જવામા બન્યા પછી ગામાર્ડ ન્યાયમૂર્તિની પામે જઈ પહોંચ્યા, અને તેમને પગમા કશ બોમયુ નથીને ? એમ ન્યાયમૂર્તિને ગજરામણુ પૂછ્યું રમાબાદ 'આલગીરી'ઓમા લખે છે- "અમારૂં પૂછ્યું" જરા અમતકારિકે લાગ્યું અને તરતજ થોબી મારી તગજ જોઈ તેમને કહ્યું, 'શું પૂછે છે ? શું થયું ? સ્વથી આટલો

બધો શ્યામ ચહેલો, ગાંઠી કયા છે ? " વિગેરે એક પછી એક પ્રશ્ન પૂછ્યા. કંઈક અકસ્માત કે નુકસાન થયું હોય અંગર ઘોડાએ મસ્તી કરી એવું કાંઈક પોતાના મનમાં આવવાથી આનું બધું મને પૂછ્યું; એમ મારી ધ્યાનમાં આવ્યા જ મેં એકદમ કહ્યું. કાંઈ જ નથી. ગાંઠી જગ પાછળ મારી રીતે આવે છે. હું જગ ઉતારવો ચાહીને ચડવાનું હોવાથી જગ ચાકી ગઈ. થોડી વાગ બેસીએ ત્યાં મુઠ્ઠી ગાંઠી આવશે. હવે ચડવાનું ખવાસ થયું હવે ગાંઠીમાં બેસના મૃ દરકત છે ? એટલે પોતે કહ્યું, કાણ ચાકી ગયું છે ? હું બીયડવ ચાકી ગયો નથી પુરોતો જન્મ મહેનત અને કટોના કામ લગ્યાનો હોય છે અમારે ચાકી ગયે કેમ આવશે ? ખાડા કેકગ અને કુચર પર્વતમાં ફરનાર અમે લોકો તું ચાકી ગયા છ માટે કાચાવાવા કરે છે ત્યારે હું ચાકી ગઈ છું એમ અપરજ કહે એટલે હું તારા માટે બેસું. " મેં નગ્ન જ કહ્યું. હા, હું ચાકી ગઈ છું તો મારા માટે પણ બેસો "

પછી ગાંઠીની આંતુએ સંજે પાંચ લગાડેલા હોય છે તેનાપર અમે બને બધા મેં. ગાંઠી આવવા ધણી વાગ હતી એટલે પેના બે વીંછીઓની વાગ મેં કહી તે માથળી પોને ગયું, " હવે તારી ગભગમણનું કાગળ મેં બનાવ્યું બધું તે વખતનો તારો ગભગમેલો અવાજ, ગભગમેલો દેખાવ જોઈ મને ચમત્કારિક લાગ્યા અને ગાંઠી માટે ચિંતા થઈ. "

" કેટલું મોટું મહત્ત આજે દબ્યું ચીલીને લે જરાક પગ આડકથો જેવો તોપણ તે કમરો હોય ને પગી સી ગિયતિ મહા હોત ? આવી ખગી આગની વખતે આવા વચગામા દવા ક્યાથી મળત ? આવી સાગની વખતે કોણ મદદે આવ્યું હોત ? એવું કહેતા મારો કદ બગાડા આવ્યો અને હું એકદમ ગંદી પણ પડી "

એટલે નેમજો પોતે થોડીવાગ સ્તમ્ભ ગઈ પછી મને કહ્યું, " હવે મહત્તમાંથી બચાવે ? તો પછી બીજાનું સુ કાગળ છે. આ

પગથી લે કે પગમેશ્વર હમેશ્વર આપણી પામેજ હોય છે ને ડગવે અને પગવે આપણને ગાયવે છે. પગ વોંછી પર ન પડતાં ને પગડુ મદ્દર રીતે લગ આગળ પડ્યું એમ તેને લાગ્યું. તે ગમેતેમ તેમ પણ આ તજનીજ તો બધી એનીજ, એમા લગાયે શક નથી. ને બચાવવાનું મનમા ધારે તો નેઈ તજથી કશું નુકસાન થવું શક્ય નથી પણ આપણે એવો ભાવ માત્ર ગણવો બેઠાએ આ શું શીખામણુ લેવા જેવું નથી ? તુકાગમ મદ્દાગજનો એક અભંગ છે-“ જોઈ જાતોં તેયે તું માફા સાંગાતોં । ચાલયિશી હાતોં ઘરુનિયાં. ”

આ અલગ કેટલો ખરોખર છે. ધન્ય તે પુરુષને. ધન્ય તેનો તે નિમીત્ત ભાવ ! આપણને ત્યારે અનુભવ થાય છે ત્યારેજ આપણે આ ઉક્તિનું મત્ત જણીએ છીએ આપણે દુર્બલ માણસો એમના જેવો દડ ભાવ મનમા ગણીએ તો તે એક બદ્દલ મોડું સામર્થ્ય છે, અને તેમા આપણું કંથાણુ જ છે.”

આ ગંભીર ઉપદેશ પહેલા દુઝર પર્વતોમાથી કંવા ખાનન જેમ ન્યાયમૂર્તિએ વિનોદ કયો તેવેજ એક વખતે રમાબાઈએ રમોઈઆને ભાત કાચો ગણવા માટે બોલ્યા ત્યારે “ એ.સામણુ પીતે દિવસો ગાળનાર અમે લડાઈના માણુઓ ” એવું ન્યાયમૂર્તિએ કરેલું, ને પર રમાબાઈએ કરેલો વિનોદ ખાનમા ગણવા જેવો છે. તેમણે કહ્યું, “ રોજના જમવામા એક ઝાળીએ વધારે થાય તો તે કાઢી નાખો છો ! તોળીને ખાનાગઓએ રૂંની લડાઈ કરવાની ? દરે દયમથીજ માત્ર લડાઈ બાકી રહી છે. કશમ વગર શાનાથી લડાઈ કરવાની ? દયીઆગનો તો બદોબ્બન છે. હાથમા પકડવાની સોડીઓજ માત્ર વાપરવા મજે છે, એ પણ એક મોડું ભાગ્યજ છે. તે પણ સગડાં થોડા દિવસમા તથ કમ્મે એટલે થઈ ગયું. ખરેખર લડાઈ કરવાનો પ્રમંજ આવે સોફેમા કેવી ધાધણ થઈ જશે ? છાતીમાં દુખનું દોષ એટલે ને પર ગા વાટી ચોપડીએ અગર ટપેન્ટાનન

અનુભવતા ગમામાઈ સસારના મકોની સામે થતા હતા ત્યારે એટલા મકો ખમ નથી એમ પગથેથગને લાગવાથીજ કે થુ મેણુ બાણે જે વખતે ન્યાયમૂર્તિને ‘રપેઝમ’ ના મદનાડે પદ્મડવા, તેજ વખતે ગમામાઈના બકાગ વર્ષના બુના રોમે દેખાન દીવે! “મામા ઈના આ રોગ પગ એપરેનન ન કરીએ તા મદનાડ ધનુષી પગ જશે એમ ડૉક્ટરોએ કહ્યુ આથી રમામાઈનું મન શુચનપ્રમા પડ્યુ ન્યાયમૂર્તિના મનની પણ આની જ ગિયતિ થઈ હતી એપ રેશન કરેનુ જ જોઈએ એનુ નહીં થયા પડી ન્યાયમૂર્તિએ હુ ખી મને રમા માઈના પનગ પામે આરી કહ્યુ, “ત્યારે એપરેશનનું ખ મનાનું? ડૉક્ટરો અધુક મોને છે જોખમ વહોરી લઈને પણ પુરી ખાત્રી આપતા નથી માટે એપરેશન કંઘાની ગળ આપતા મન તૈયાગ થતુ નથી, ખીક લાગે છે” “આ રાજદ બેવંતા” રમામાઈ ‘માદગીરી’એમા લખે છે, “માદ બલુજ ધીમો થયો અો મન એટલુ બધુ કમજો રાખ્યુ હતુ છતા પણ ગોનગમા ગડવા જેવો અસજ મારે કાને પડતાની માથે આ વિરો મને કરી ખીક તાગતી નથી, એમ બતાવનાની ખાતર તેમજ પોતાને હિમન આપવા મારે જરા દસીને પણ મુજ હેશિયારીથી મે કહ્યુ. એમા છે શુ? આટલી બધી ખીક શાની લાગે છે? કનેરોદોર્મ આપમે અને એપરેશન કગશે તેની ઈજા મને નો કાઈ મમજશે નહિ બપા ત્યા પોતાનાથી નેવાશે નહિ એટલુંજ, તો જગ મન કહ્યુ કરી દિવાનખાનામા બેસી નહેવુ એવે થયુ નહિ તો એપરેશનની એગડીમા કાઢએ આવવુજ નહિ લેટી ડોક્ટર વગર ખીજા મહી તે એગડીમા આવવા દેવા નહિ એમ મે ખીસ પેન્સન પાસેથી આજે સનારે વચન લીધુ છે મમે તેમ માય તો એપરેશન તો કરવાનુંજ, મને કરી ખીક લાગતી નથી પોતે નકામી ગિતા કરવી નહિ મારે તાથે દમેદની મારક કઈ કામો થાય તોજ માગ છવનનુ સાર્થક છે, નહિ તો શ્રીમતોના જનનખાનામા વચ્ચાજીણાથી મડિત એરી

પાગળી સ્ત્રીઓ શીશીવારીઓ બોલાવતી ઘણીવાર જોવામા આવે છે; ને પોતાની ચાકરીમાજ એ ચાર માણસો રોકે છે, એવો વૈભવ માટે નથી જોઈતો. તે કગ્તા મળળગી મારી ન થાઉં તોપણ ચાલશે.” એટલે પોતે કહ્યું, “એના માઝા જેવા વિચારો મનમા લાવી શા માર પોતાને નકામો ત્રાસ કરી લે છે? નકામી જક શા માટે પકડી ગાખરી? ખીતનના મનનો જગક તો વિચાર કરવો કે નહિ? અવગત પડી ગઈ કે એક ઠેઠાણે ગેસી ગઈને જો આજે ઓપરેશન કરવાનું મુખતરી ગ્યાનુ હોય તો શુ માઝ નહિ? ધગમા હરી હરી પોતાને દાથે કાગ ન થાય તોપણ બેડા બેડા બધી વ્યવસ્થા તો જોવાગે તેમજ લખી વાચી મનનું ગજન કરવાનું તો તાઝ માધન છે જ. ખુશી પગ ગેસી તે બે માણસો નીચે લઈ જાય એટલે માટીમા ફરવા જવાગે માટે મને તો આજ પસદ છે જગ વિચાર કર એટલે તને પણ માર કંકેલુ ખાજ લાગશે. નકામો આગ્રહ ધરી પોતાનો જીવ જોખમમા શુ કરવા નાખશે?”

આજે પણ આગલી રાત જેનીજ ઉવ આસી નહોતી એકબું આ પડખેથી પેમા પડખે અને રોજની માફક જગ વધારે અને ઉદાર વાળીએ ‘ગમ રામ’ એડ બોલેનું મલખાનું હતું તે સાબળી, અને આગના બે આગ દિવમથી પોતાના મનની ગિથનિ અને ગઈ સાજનું બોલનું કે જે મદા મટેનને મન કમજો ગખી ધીમા ધીમા શબ્દોથી આવતું હતું એ બધું મને આ વખતે માલમી આવ્યું અને મને રાવા જેવું થઈ આવ્યું તેની માથે જે રોલુ આવ્યું તે કાઈ ઉપાયે લખી શકાયું નહિ. કાલે જો હું મરી જાઉં તો પોતાને અમલ દુખ થશે મન બગગ ઉદામ અને કુખી થશે, પોતાની કાઈ પણ સ્ત્રીજ પોને આજ મુખી અને કઈ જોઈ નથી, કઈ વખતે મું જોઈએ તે ઘાદ ગખી આજ મુખી હું તે કગતી તે દવે કાણુ કરશે? ગનોરાલ જો કઈ થાય તો ને કાણુ જાણશે? ધરમાના બધા

માનુષ્યો કામચલાળા અને કામચલા છે પણ પોતે તેમને કહે તો જ તે
 ગળેને? આવી મનસ્વી વૃત્તિથી રોજ ક્રેટલા કુખો વેઠવા પડશે
 રોજના કગતા જગા પણ કીક ન હોય તો ખાવા પીવાનું, દવાપાણી,
 માથું, અને ઝીંઝી દમાનવાનું વિગેરે માગના માગ વગર બીજાએ
 કરેલી મેઘ દિવસ ગમતી નથી ત્યારે હવે કેમ થશે? હાન પણ ચાર
 મહિનાથી તો પોતે માદાજ છે માફી આવા રખેને જો કું જાઉં
 તો ચ માફ? આટલો બધો વૈભવ અને સુખ અનુભવવાનું સાર્થક
 થશે અને ધન્ય ધન્ય કહેવાશે એ જ કું પરમેશ્વર પામે આજ મુખી
 મામતી આવી છું અને સસાગનું મુખ્ય સુખ એટલે ટીપા છોકરા,
 ત એમને બીનકુલ નથી તોપણ અમે અને જણા તેણે આપેલી
 ગિયતિમા આનંદથી ગદીએ છીએ કદી ઉદાસ થવા નથી કે નિસામા
 નાખ્યા નથી ઉતરું એ ખોટ પૂરી પાડવાની પણ તત્ત્વીજ કરી
 છે ત્યાર હવે અમારી આ ગિયતિમા કંઈ ફેરફાર ન કરતા આખરે
 પરમેશ્વર મનેજ પહેલા લાઇ જશે એવોજ વિશ્વાસ હું ગમતી આવી
 છું? કાંણુ મારામા કુલીન ધર વિના પોતાની સાથે મનુષ્ય થાય
 એનું રૂપ, ગુણ, રંગ કે વિદ્યા એ પૈકી કાંઈ પણ ન હોઇ એણે પર
 મેશ્વરની કૃપાથીજ અને આ જન્મની જોડ મળી માફ જીવતર સહજ
 થયું છે એ જ કાષ્ઠ રાખશે એવો મને પૂર્ણ ભરોસો છે, એમ કું
 વિચાર કરતા આગલે દિવસે સાગે મારી સાથે બોરતા મ્હેજ પોતે
 બોરતા કે બીજાના મનનો જરાક તો વિચાર કરવો આ વાક્ય જો
 કે ધામેથી અને સાચવીને જોવાયું હતું છતાં તેમનો કું ખી અવાજ
 અને કું ખી ચહેરાની મને માદ થઈ તે શુદ્ધ પ્રેમની અને મારા આ
 ઉધા વિચારોની સંખ્યામણી કરી ત્યારેજ મને જગા ચમત્કારિક
 લાગ્યું અને મને મારા માટે થોડો તિરસ્કાર આ-યો મારી પાછા
 પોતાના મનની યનારી સ્થિતિ મનમા આવનાજ કું વિદ્યુત થઈ,
 અને લાગ્યું કે અમારા અને પૈકી કોઈને કું ખ વેળુ પડશે એવી
 જો પરમેશ્વરની ઈચ્છા હોય તો પોતાને માટે મારેજ અમરુ પણ મારા

માટે પોતાને કશું દુઃખ ન થતું જોઈએ એ કુમારના મનમાં તે ખીનકુન સંકલન નહિ ચાલે સ્ત્રીઓનું ખરું વ્રત એટલે આપણા તરફથી આપણા પ્રિય પતિને મધ દિવસ અને ઈર્ષપણ રીતે દુઃખ ન થતું જોઈએ એજ અમારી મરણાન્ત ઈચ્છા હોતી જોઈએ અને નાની મોટી દરેક ખાતરમાં એવો પ્રયત્ન થવો જોઈએ એજ સ્ત્રીઓનું ખરું સૌભાગ્ય અને વ્રત જેને પતિના અત કરણની ખરી ઓળખાણ થઈ છે અને જે એ નિ સીમ પ્રેમની કિમત જાણે છે તેને ‘આપ મર ગયે પીછ કુળ ગઈ દુનિયા’ આવા ગ્રાચી વિચારે મ સમાધાન થાય ?’

આવી શુભચાએલી મનોચિંતિમાં ગ્રામ્યાર્ધએ ઓપરેશન કરાવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને સાગ નશીને ઓપરેશનમાંથી તેઓ સહીસનામત ઉઠ્યા ગ્રામ્યાર્ધના આ મદદનાકમાં અને ઓપરેશનમાં ન્યાયમૂર્તિનો સ્પેશ્મનો વિભગ મદદો દત્તો પણ પછી તે પાછો પ્રગટ્યો ઓપરેશનના ટેમનપર મનમાં દિ મત ધરી મૃત્યુ સાથે ઝઘડી રમાખાઈ છૂટા થાય છે ત્યાં તો તેમને ન્યાયમૂર્તિના ચમત્કૃતોની સાથે ટક્કર ઝીનવાની આવી રમાખાઈએ આ ઝઘડો સાવિત્રી માફક બુગબર ઝીંચે પણ બધું ફોગટ મથુ દિલ્લાની રંગ પડી ન્યાયમૂર્તિએ છ મહિ નાની રંગ લીવી તે છેવટનીજ હતી

અજ્ઞાતવાસ.

૧૮૭૬ની સાલે જેમ રમાબાઈના આયુષ્યને સુદીન જાનનું બનાવ્યું તેમજ ૧૯૦૧ ની સાલે પણ તેમના આયુષ્યને બહુજ સ્વપ્ન રીતિનું વળણ આપ્યું. હિંદુઓમાં જે જન્મ હોય છે. સ્ત્રીઓના જામ પણ આ જે જન્મ આવેલા છે; પણ પુરોમાં જેમ આ જન્મોને આનંદદાયક સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે તેમ સ્ત્રીઓમાં હોતું નથી. છોકરીઓનો જન્મ એજ કેવળ પ્રથમ માખાપનાં અન કરણ બાળે છે અને સામાન્યતઃ મદારાષ્ટ્રમાં તો ‘દારિકા દુદ્ય-દારિકા’ મનાય છે. વિવાદથી ખીજે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે ગ્રહિણીના સન્માનનીયપદે થતો નથી. પુરોની આદારવિદારની મરણે કમતી ખર્ચમાં પૂરી પાડવાનું એક સાધન તરીકે જન્મ લેવો પડે છે. સ્ત્રીઓની જાખનમાં આ વિપરીત સ્થિતિ આટલેથી જ બંધ થતી નથી. જે જન્મની પેઠેજ ત્રણ મૃત્યુ સ્ત્રીઓને જોગવશ પડે છે. પરમેશ્વર આપણને ક્યારે લાઇ જાય તેની વાટ મદારાષ્ટ્રમાં અનેક સ્ત્રીઓ જોતી દેાય છેજ. પરમેશ્વર તેમનું કહેવું ન સાંભળે તોપણ પુરો પોતાના તરફથી તેમનું કહેવું મૂકે પાડવામાં મદદ કરે છે. અટાળે વૈધવ્ય એ સ્ત્રીઓની--જાખનમાં સંસારની દૃષ્ટિએ મૃત્યુજ કહેવાય. મરેલાને મારવાથી શે લાભ ? એટલી પણ ભવમનસાઈ મદારાષ્ટ્રના પુરોમાં જોવામાં આવતી નથી. આકાળે વૈધવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલી પોતાનાં જોગવશ, ત્યાં કે જેને પણ ખાધાખાઈ આપી અપમાનની ખાઈમાં ધડેલી મૃત્યુ વગર પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થયું એમ તેમને લાગતું નથી.

રમાબાઈને જો કાંઈ જીના વિચાર ધરાવનાર કુળના પુત્ર
માથે પરણાવામાં આવ્યા હોત તો આ અને અનેક જન્મના અને
મૃત્યુના બધા દુઃખો તેમને આજ દેહે મળી આપે અતુલવત્તા પડ્યા
હોત. આગળીને ટેરવે ગણના જેવા સમજી કુટુંબો બાદ કરતા તો
મહાગૃહમાં સ્ત્રીઓ વિશે આવા દુઃખના વારસા રમાબાઈના નાન-
પણમાં હતો અને દલુ પણ જોવામાં આવે છે. આ બધી પત્નિ-
સ્થિતિથી સુશિક્ષિતોતુ મન વિધવાઓની પરિસ્થિતિ પર પ્રેમાયુ.
જન્મની દૃષ્ટિએ રમાબાઈ લાગ્યવતી હતા. છેકરી જન્મેલા હોવા
છતા તેઓ માખાપના લાડકવાયા હતા, તેમજ આમળ વિવાદ થયા
પછી ન્યા. ગાંડેના જેવા ઉદાર, વિચારશીલ અને પ્રેમાળ પતિનો
લાભ થવાથી તેમને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થઈ હતી. પણ આ
સ્વર્ગમાંથી આપણને ક્યારે ધક્કેલી મુકવામાં આવશે તે કાંઈ કહેવાય
નહિ. આની ધાગતી તેમના મનને બાળતી. કાગલ કે બીજી સ્ત્રીઓના
નસીબે આવી પડતુ મૃત્યુ તેમને માથે ન આવી પડે એટલી કાળજી
ગમવા પુત્રુ દલાપણ ન્યાયમૂર્તિને હતુ તોપણ અકાળે વૈધવ્ય-
મંભાગમાં આ અપમૃત્યુ-ઉલાટી આપે પ્રાણ છોડવો એ ટેટલુ કાંઈ
હોય છે, એ શું કહેવાની જરૂર છે?

દિવાળીમાં ન્યાયમૂર્તિ માથેગન ગયા. ત્યાં એકમનો વિકાસ
નેગવડ થવાથી આપરિશનમાંથી ઉઠવાને દલુ પદર દિવસ પાણુ થયા
નહોતા તોપણ રમાબાઈ એવી ગિથિતિગળ માથેગન ગયા ન્યાયમૂર્તિને
માથેગનની દલાથી એટલા પુત્રુજી માદ લાગ્યુ અને તેમણે લાદેગની
દાગ્રેમમાં જ્યાં નક્કી કર્યુ બધી તૈયારી થઈ; પણ લાદોડ જવા
નીકળવાની પ્રથમ ગતિએ એકમનો વિકાસ અમલ થયો; અને
છાતીમાં મણુદા પણ ઉપડવા લાગ્યા. તેથી લાદોડ જવાનું બધું
રાખવામાં આવ્યું. નાતીલની રજા લોનાવવામાં ગાળી મુખાઈ આવ્યા
પછી તા. ૮મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧ના દિવસે ન્યાયમૂર્તિએ ૭ મહિનાની

યતાજ ન્યાયમૂર્તિએ હાઈકોર્ટના ગોઠર અને પટાવાગાઓને હાઈ-કોર્ટમાં જવા કહ્યું; અને મુખ્યમંત્રીના અંગલો છોડી દેવાનું નહીં કહ્યું. ધર છોડી દેવાની વાટાવાટમાં ન્યાયમૂર્તિએ એકદમ અચવા બાજતની નિગરાનો ઉત્તર કર્યો. “ હ મહિના ક્યારે નીકળી જશે અને એકના આ ધર બીજાના કમળમાં ગયું એટલે આવું ધર મળવું મુશ્કેલ છે, ” એવું ગંગાધરનું કહેવું હતું ત્યારે જગા ચીડાઈને ન્યાયમૂર્તિએ કહ્યું “ માન્યમે તમને નહિ, એવું નહીં કર્યા છતાં તમે સત્તાવી મોવાના માગો છો મમલુ દોષ છતાં આ મુખ્યમંત્રી કેવી ? મમજના છતાં માગા જેવું શું કરવું ? હું કહું તે પ્રમાણે જનામાના કંવાનું છોડી ઉતરું માગા જેવું પૂછો છો તેનો શો અર્થ ? મારી પ્રકૃતિનો ખ્યાલ શું તમને આવેનો નથી ? આ ગંગા પુરી કરી હું પાછો આવીશ એમ તમને લાગે છે ખ. ? ”

જન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખ શ્રીકૃષ્ણ મહર્ષિ ગંગે એકમનુ જોર વધી પડ્યું અને વધારે વાન ટક્યું દરોજ આ વખતે ધર્મ નિભાવી લે એટલે ગંગાનો દિવસ પાર પાડ્યો, એમ માગ મનમાં આવતું ને હું પગમેશ્વરના આલાપ માનતી, તોપણ જેટલો પોતાને આ મદવાડ કહ્યું લાગતો તેટલોજ ઉતરે અને તે ભયકર લાગતો નહિ માગ મનને ધાગતી લાગતી, તોપણ પગમેશ્વર પોતાના ભક્તોને વિકટ સંકટમાં નાખી તેમથી તેમનો છૂટકારો કરે છે, એવી જે તેની સદજ લીલા આપણે વચીએ છીએ કે સામળાએ છીએ, તેમનીજ આ એક કેમ નહિ હોય ? કંગાળાના ભયકર મદવાડ માથી તેને બચાવ્યા, તો ફરી દવે શા માટે ઉપેક્ષા કરે ? એવું કદિ પણ જાનેજ નહિ, એવી મારી દદ માન્યતા દોવાને લીધે આવે ભયકર પ્રસંગ તે માગ પગ લાવશે નહિ અને આ મદવાડ મારો યશે, એવી જોગી આશા રમાળાઈને હતી પણ તા ૧૫મી ના ન્યાયમૂર્તિના એ નસથી તેમને પોતાની આશાનો મિનારો જમીનદોરન થઈ ગયો હોય તેમ લાગ્યું

તે દિવસે જન્મતા રમાખાઈના નણદે મહાજગેશ્વર જવું અને ત્યાં પૂર્ણ વિશ્રાન્તિ લેવી જોઈએ એમ ન્યાયમૂર્તિને કહ્યું. આના પ્રત્યુત્તરમા ન્યાયમૂર્તિએ કહ્યું, કે = જેમા મન આનંદ પામે છે, રમાધાન મેળવે છે, ઝીણા ઝીણા કુખો ગૂલી જવાય છે, તે કરમણકના અને દેવાએલા વાચન જેવી વસ્તુઓ વ્યર્થ છોડી દીધાથી વિશ્રાન્તિ મળજે ખરી? જેને વ્યર્થ જેમવામા વિશ્રાન્તિ અને મુખ લાગતું હોય તેમને તેમનું મુખ મુખારક હો. કાઈ પણ કામ ન થતા એકલા નકામા પડી રહી નકામું આયુષ્ય વ્યતીત કરવાનો વખત આવે તો તે આજે જ ખવામ થાય તોપણ કશી દુરકત નથી એમજ મનુષ્યને લાગેલું, એમ કહી ન્યાયમૂર્તિએ એક મોટા નિશ્વાસ નાખ્યો. ન્યાયમૂર્તિના આ બોલવાથી વિશેષ કરી, તેમના છેનડના વાક્યે રમાખાઈનું મન ઉદ્વિગ્ન કર્યું. તેઓ 'વાદગીરીઓમા વળે છે કે' "દેવજ પોતેજ જન્મતા દત્તા તેથી હું માઝ મન કમજો ગમ્પી નિર- પાયે આદ્યો વખત ત્યાં ઉભી ગદી પણ દવે ધીગજ ગૂડી, મુખ શુદ્ધિના ક્રોધ અને મોપારી પામે મહી હું એકદમ ઉપર ગઈ. ઉપર જઈ આગણાને આજે અંદરથી માકળ વાસી હું એક પક્ષગપર પડી; તે માથે મને જે જોગનો ઉભો આવ્યો તે એ કયો દેહવોક વખત બધું ન થયો વણા વખતે તે કમતી થયો પણ મન જલુજ અવગથ થયું. શું મંકટ છે અને હું શું કરું છું, એ હું કરું સમજી મહી નહિ આવે વખતે હું આ શું કરું છું એનો મને મારી જાનપર શુભો આવ્યો અને મેં મારી જાતનો તિરસ્કાર કયો નીચે મહી પણ મને એનું ન પડ્યું. એકમગ્મી શીકર લાગી. મણુ ક્ષાલ આવી આમે આમું આવના તેને કઈ વખતનું કે દેકાણાનું જાન નહોતું. આમ થાય કે તે અટકાવના મને જલુજ શ્રમ થયો. ધડીકમા આશા અને ધડીકમા નિગરા અને તેની પાછળ અભાગલિક કલ્પનાઓ પથગાઈ માઝ મન જલુ અસ્વસ્થ જાનતું. રોજ કરવાના બધા કાર્યે હું હાથે કરતી તે કેવળ દેવથી થતા. મન ક્યામાય વાગતું નહિ.

ખડુ વાન ડહ પણુ બેમાનુ નહિ જગ એક બાલુએ જઈ સુધ
 રહીશ એમને મનને જગ મીઠ લાગશે એમ ધાગતી પણુ એન પડતુ
 નહિ નીચે સ્ત્રીઓમા જઈને બેમતી તો કંઈક ભૂલ્યા જેવુ જાગતુ
 અને ઉપર ક્યાર જઈત એમ થતુ, અને તેની માથેજ એકદમ ઉડી
 વિનાનખાનામા જઈ પામે એસતી તોપણ મનની ગિથિતિમા કંઈ
 પણ પગિવન ન થતુ નહિ માથુસને પોતાના મન જેવો દુનીઆમા
 કાઢ પાા શત્રુ ખીન્ને નથી, મન જે કલ્પનાઓ કર છે તે વૈરી પણ
 કરના નથી એમ જે કહવાય છે તે મને પગે પગે ખગ થામતુ મારા
 હૃદ મનમા કંઈ ગાડીધેલી અસત્ય કલ્પનાઓ ન આવે એટલા સાર
 હું બુજ મહેનત કરતી મનમા થતુ - મા મન છાતું ગહેતુ જ
 નથી તેા મો ઉપાય જોવો ? અને શગલુ જાઉં ? કાણુ માર મદદ
 નિશ અથવા મની બની આ સકટતુ નિવારણુ કરશે ? પરમેશ્વર,
 મારી લાજ તુજ ગપ આજ મુધી છવને જોષમમા નાની મુકે
 તેના મદવાડ ગયા તે શુ ઓછા છે ? તે વખતે તુજ મારા
 જાન નાદને સાલગી દોડી આની પોતાનું વખતોવખત નક્કી કરી જેણે
 મને આ લાગ્યને ટોચે પહાચાડી તેજ તુ આજ મને તે
 ટોચપરથી નીચે પગવડે ધક્કાથી મકીશ શુ ? તુ માર દિવસ
 પણ મને ધક્કાથી મકીશ નહિ એની મને સપૂર્ણ ખાતરી છે હે
 નાગયણુ મને સમજણુ આવી ત્યારથી માગ બધા મુખતુ અને
 આનંદનુ ધામ આટતુ એજ છે તે તુ જાણે હ, તે તુજ સલામ
 આટલી મારી માગણી તુ પૂરી પાડ આથી વધારે મોડુ સુખ મે
 ખીજ કંઈમા માન્યુ નથી સસારમા મને દેખા છોકમની ખોટ પણ
 મને મોટ દિવસ જણાઈ નથી આ સદાસમા સત્તુટ ઓ તન્મય
 હું ગતગતનાશ, સગ્યાનિક, જગીરદારની સ્ત્રીઓ સનતિ મપતિથી
 અને અધિકાર વૈભવથી ગમે તેલી મોગી હાથ તોપણ તેમતુ સુખ
 મારા કંઈમા ખાસ વધારે નહિ હાથ. પોતાની બેડ મન્યાથી મને
 આજ જે આનંદ અને જે મમાધાન થાય તે જરૂર અનુપગળ છે-

પરમેશ્વર, આ બધું આપનાર ખરી રીતે જુજ છે અને તેનું રક્ષણ કરવા પણ તે જ સમર્થ છે

“આ મારે ચલુ પણ પોતાના મનમાં પણ એવુંજ કંઈ દોષ એમ મને લાગ્યા કરતું બધો વખત મનમાં સારી નગસી કરવાના એવું પુરૂ મન્ની રવાયી મારે મન ગભરાયા જેવું ચલુ હતું કદાચ નજર મળે તો આ જાણી જોઈને કાણ મો ગમેલા પોતાના મનની પણ બાધ તુટી પડશે, ખરેખર નહિજ રહ્યું તો પછી મારી તો શી વાત? એમ મને લાગતું હમરાએ જોતરી ખાધેલા પણ ઉપરથી જાણ મજબુત અને આખા દેખાતા મોત જેવી મનની ગિયતિ થયેલા અમે બન્ને જાણુ દિવસ જાગતા હતા, તોપણ દુ મૂખી તો હજી પણ આ મદવાક મદશે એની આશામાં જ ટપાક કલાક વ્યતીત કરતી, અને એટલેજ વખત મને સુખનો લાગતો પણ હિંમતી હિંમત કંઈ જુદીજ હતી, તેની કરવા મગખી પણ મને નહોતી તેથી હૈયુ બાગી નાખનારી શીકરમાં પણ જે ગિયતિને મુખ માનતી તે સુખ આગળ પૂગ ચોવીસ કરાકે પણ ટકયુ નહિ જે દેદિખમાન તેજેમય સીલાગ્ય સર્ગના પ્રકાશમાં હું મોટા વૈભવના ખગ આનંદમાં એક સમખી ૨૭ વર્ષ રહી હતી, તે અત્યય મેરા લેનાર દિવસ સૂર્યાપી પગ મને છોટીને ગયાથી અત્યત દુખરૂપી ગાઠ અધિકારમાં અથગતા કરનાનો વખત માગ પગ આવી પડ્યો.

આકરા તાપમાં બહુ વાર કરી પાછા વળ્યા અમરાજ થોડો વખત આજે અધારા આવે છે તેમજ ન્યાયમર્તિના મૃત્યુ પછી ગમાનાઈના આસુબકમાં અધકાર આવ્યો આ અધારાનો વખત આગ વર્ષ આવ્યો ન્યાયમર્તિના મૃત્યુ પછી ગમાનાઈ મુનાઈનું થા છોટી પુને શુક્રવાર પેગા પોતાના વાગામાં જાણી રહેતા તાગ્યા

“ન્યાયમર્તિએ મૃત્યુપત્ર કરી બધાની જગત પર વ્યવસ્થા કરી હતી ન્યાયમર્તિને શીપદપત અને નીનકદગર એમ બે સાવકા ભાઈઓ હતા નીનકદગર એ ન્યાયમર્તિ પેરેજ અપુત્ર હતા શીપદપતને ઉંડે

બી ફોર્ગટ નવ્ય એવી પરમેશ્વરની કૃપા નહોતી માટે તેજે રમા બાદને ૧૯૦૩ ના પ્લેગમાથી બચાવ્યા જેમ પરમેશ્વરે રમાબાદને લાથે સમાજસેવાનું કાર્ય બને તેટલા સારૂ તેમને બચાવ્યા તેમજ તેમને કાર્યને પ્રવૃત્ત કરવાની મુદ્દિ પણ ડૉક્ટર બ્રાહ્મચરિય વિગેરેના મનમા તેજેજી ઉત્પન્ન કરી ભગવાન ચિંતનમા રૂચિ ગાળ્યા પછી જેમ મસાત તરફ પાછા વળી જોવાની કૃપા ભક્તને થતી નથી તરીકે પતિભક્તિથી ગંગાધરના મનની સ્થિતિ થઈ હતી. પણ ખજી ભક્તિ એટલે ભક્તિનો વિષય બનેલાએ બતાવેલા માર્ગે જવું, એવી જાણ મિત્રા પછી ગંગાધરને થતા લાગી અને ૧૯૦૪ માં નાનાની ગંગામા થએલી પહેલી મહિના પરિવર્તન અધ્યક્ષપદ સ્વીકારવાનું કમુલ કરી અમાન વાસમાથી તે બહાર આવ્યા આ સબધી પોતાના ભાર છુટી કરવાનમા તેઓ કહે છે, “ આજે હું આરામ માં વસે આપ સમક્ષ કરી પાછી આવી છું તે પહેલાની સ્થિતિમા અને આજની સ્થિતિમા આગમન જાણીનું અતર છે, અને તેથી મારા મનની સ્થિતિ પડાર્દ, આજ આ મુમાર્ષ અને આ ઠેકાણું અને આપ મારી મ્હેનપણીઓ મને છક નવા અને જુદા હોય તેમ લાગે છે જે એક, એકાગ્ર, અને પવિત્ર સહવાસમા માગ ૨૭ વર્ષનું સાર્થક થયું તેનું પશ્ચિમ એટલે હું મારા મનની સ્થિતિને પાળતા મેમુ એમું ન થયું જોઈએ એમ ગણુ છું પરમેશ્વરે આપેલી સ્થિતિમા તેજ ચચ્છોનું ચિંતન કરી વિવેકથી દિવસો ગાળવા અને પોતાના કર્તવ્યમા દમેશ તત્પર મેનું એજ તેનું પરિણામ થયું જોઈએ પણ ઘણા દુખથી મારે કહેનું પડે છે કે મારામા એવું મામર્ય નથી તેઓ દમેશ એવુંજ કહેના કે “ મુખ્યદુખ દેહના ભોગ કે મનના વિકાર છે તેને મદત ન આપવું જોઈએ અને દેહે પોતાના કર્તવ્ય વિનંતુ દશ મેવું તેજ મનુષ્યજન્મનું સાર્થક છે, ” અને આ કહેવા પ્રમાણે દમેશ વર્તતા પ્રેક્ષી રાને ઉધ વગરની ગણ હોય કે જાતીમા તીવ વેદનાઓ થતી હોય,

કામમા મન સડોવાએલુ હોય ત્યારે તેની બીયકુવ બાણુ ચતી નહિ આપણે દેહી છીએ દેહના વિકારો આપણને થાય છે તેનુ ભાન પણુ ગ્હેતુ નહિ. એલુ પોતાને કર્તવ્યમા મગ્ન રહેવાનુ બહુજ ગમતુ હતુ અને ઉલ્લાસ કરવાનુ પણુ ગમતુ. એવા તેમના સહવાસમા આદલુ ગ્લા છતા મારામા તે સામર્થ્યનુ—તે દૈવી શુભનો થોડો પણુ ભાગ નથી, એ મારે ભારે ખેદથી કમુવ કરલુ પડ્યે નહિ તો જે મોટા કાર્ય મળે ગયા ૧૮ વર્ષ તંત, મન, ધન અર્પણુ કરી પમાડ કર્યા, તે બહુજ ગમતી વાતમા. ગાગ તરફથી પણુ થોડી મદદ કરવાની મધિ પાસ ચતા અને આપણા તરફથી આમ ત્રણ કે, ગુરુવર્ષ ભાડાગ કરને આગ્રહ કરવાનો શ્રમ શા સાર થાત ? ગમે તેમ હોય, હ આજે આપના સમક્ષ ઉભી છુ અને આજે આપે અને જે અધ્યક્ષપદ આપ્યુ છે તે હુ કદ બણેલી મણેલી સ્ત્રી છુ માટે આપ્યુ છે એમ નથી આપણામા જેમ પગમેશ્વરના ચગ્ગો ધરેલી ફૂલની માળા તેની નિર્માલ્ય ગિયતિમા આપણને તેના માટે એક વતતનો આદગ હોય છે, અને તે કગમાએવી માળામા આપણે જે ભાન હોય છે તેવાજ ભાનથી આજે આપે અને જે માન આપ્યુ છે તે માટે અને અત્યત આદગ થાય છે, અને તે માટે હુ આપની આભારી છુ

ગમાનાઇએ પોતાને નિર્માલ્યની ઉપમા આપી પણુ આ નિર્માલ્ય કદ જેલુ તેલુ ન હતુ પણુ કગમાએવી બહુવમાળા જેલુ આ નિર્માલ્ય હતુ તેમા ગમાનાઇએ કતા પ્રમાણે ન્યાયમૂર્તિના અદરામથી નિર્માણુ થતો નયો આદગવાવ જ હતો પોતાના ગુણુ પણુ હતા, જેથી વૈભવંતીથી નિપજુની શોભા પોતાય કે તેમ ગમાનાઇના આગળ પગના ચગ્ગિથી ‘આધન’ ના ચગ્ગિને પગ વનારે ગોભાવમાન બનાવ્યુ છે.

તત્વોપગ્રંથ ચવી જોઈએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. દિ.દુ. ધર્મમાના આ મનાનન તત્વો ધાર્મિક જ્ઞાનતોમા પણ ન્યા નાનડેને માન્ય દતા આ વિવેચન ધ્યાનમા વર્ષ ૧૯૦૪ ની આવમાના આપણા આચાર્યવિચારોમા મુધાગણા થવી જોઈએ, એમ કરેનાગ તોમમા પણ ત્રા. પત્ર લિપત્ર થવા પામ્યા નતા, એમ દેખાઈ આવે છે. મુધાગક, મનાનન ધર્મવાદી અને ગાંધીય એમ આપણી મગવડ માટે આ તથા પક્ષના નામ આપવામા પણ દગડન નથી મુધાગકેનુ અગ્રેષ્ઠ આચાર્યવિચારોમા વધારે જોડ હતુ તેમને ધરની ગુણોમા

પ્રાર્થના મમાજમા અગ્રેષ્ઠ નમ્રુતિમાનુ જોમદાગપણ જોઈતું હતુ જુના વિચારોને મજબુત પકડી ગાળી કાઢીને અનુસરી આચાર્યમા દેશક થાય તે નવીકરવા, એમ ગાંધીય પક્ષનુ દહેનુ હતુ મનાનન ધર્મવાદીઓને જુના આચાર્યવિચારોને ચોની ગદ્દાની બદલ વાગતી હતી, પણ તે માથેજ વખતને અનુસરી આચાર્યમા દેશ કરવાની આપણે ધોતેજ તજવીજ કરવી જોઈએ એવો તેમનો મન હતો. મુધાગણા આપોઆપ ધમે એમ કહે ચાનમે નહિ આચાર્ય બદનાયા વિના ગહેજો નહિ તો તેમને ઇષ્ટ વનણુ લમાગવાની ખમગ દારી લેવી જોઈએ એમ સનાનન ધર્મવાદીઓનુ કહેવુ હતુ અને આ દષ્ટિએ દિ.દુ.જ્ઞાનમા થવા પામેની આચાર્ય ક્રાન્તિને અને વિચાર ક્રાન્તિને ચોમ વનણુ આપવા મન ૧૮૮૦મા ન્યા ગનડેએ આમાકક પગિવદની યથાપના કરી

સન ૧૮૮૭ મા ન્યા ગનડેએ મમાજની આચાર્ય ક્રાન્તિને અને વિચાર ક્રાન્તિને ઈષ્ટ વનણુ આપવાનુ જે કામ હાય ધર્યુ હતુ અને જે કામ તેમણે મગણાન્ત તન, મન અને ધનનો ફાજો આપી અન્યા હંતપણે ચત્રાચુ તે કાર્ય આગમ ચવાનાની જવાબદારી ન્યાયમૂર્તિની સદધર્મઆગિની, એ રીતે આપણાપગ છે, એમ ગમાનાએ મહિના પગિવદના અધ્યક્ષ તરીકે કરેના લાપણુના આરજમાજ દધુવ કર્યું છે. તે યાદ ગાળી તેમણે મન ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૪ મુધા ખત રાખીને

કામ ઉપાડ્યું છે, તેમાં તેમનું મહર્ધર્મચાગિત્વ દેખાઈ આવે છે. આપણામાં સર્વ પ્રકારના વિચારોમાં સુસ્તી આવેલી છે ગૃહિણી, માતા, મહર્ધર્મચાગિણી આ શબ્દોથી વ્યક્ત થનારા સ્ત્રીઓના અધિકાર આપણા મનમાં પણ આવતા નથી, અને લગ્ન થએલી સ્ત્રી એટલે પગમાં નોકું એટલીજ લાવના મનમાં દંડ ચર્ચ બેસે છે એટલે એકતું નોકું ખીલના પગને મેમણુ આવતું નથી બગર તે જેમ ત્યાંજ સમગ્રમ છે એવી બગમ દૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓ તન્દ્ર નેના જેટલા મારા વિચારોના અભાન મહારાષ્ટ્રમાં નજરે પડે છે મહર્ધર્મચારિણી આ એકજ શબ્દના દ્વિધ્વજોના વિનાશની આગતની અપૂર્ણ કંપના મમાએલી છે આ શબ્દથી પતિ પત્નીની સમાનતાનો દક્ષ ગત થાય છે, મેહનુ ગમતું ન ગમતું સરખું હોતું જોઈએ આનાપર કટાક્ષ દેખાઈ આવે છે અને પતિ પાછળ તેને મહર્ધર્મથી ગેલતા ફાવે એવો તેનો ધર્મ અધિકાર હોવો જોઈએ આ અર્થ પણ આ એકજ શબ્દથી વ્યક્ત થાય છે આ તથા જામનોમાં મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓની વચના કરવામાં આવે છે આ વચના ન્યા ગનડ માથે જો રમાનાઇનો લગ્ન મનધ ન થયો હોત તો તેમને પણ બોતવની પડત ન્યા નદાવરકરે મન ૧૮૦૧ ની મામાજી પરિવહના લાલચમાં કલા પ્રમાણે ન્યા ગનડેએ હઈ મુધાગણા થતી જોઈએ તે પોતાના આચાર્યથી બનાવ્યું છે તેમણે પોતાની જવામદારી ઓગળી દંતારી અને પ્રેમાગપણથી રમાનાઇને સંદર્ધર્મચાગિણીના પદને યોગ્ય બનાયા અને તેમને આ ધર્મ પોતાની પાછળ પણ અવિનિષ્કલપણે પાળતા ફાવે એની તજવીજ કરી મુકી દેવે 'કેલોક ગુણ સોનાનો અને કેલોક ગુણ મોતીનો' આ કહેવન પ્રમાણે રમાનાઈમાં પણ ગુણ હતા તેથીજ તેઓ ખગ મહર્ધર્મચારિણી બન્યા એ કાઈ ખોટું નથી ન્યા ગનડેએ તેમને ભગજીપોત્તની કૃગિયાદ ગળી નહોતી રમાનાઇએ જો દગિ દગિ કહેતા દિવસો ગાળવાનું નક્કી કર્યું હોત તો તેમને મણ ના કદિ શકત અને જો તેમણે એમ કર્યું હોત તોમણ તેમને પ્રાપ્ત ખોટું

કલ્પે ન હોત. આ વર્નન સામાન્ય સ્ત્રીને જાગે તેવું જ થયું હોત. સામાન્ય સ્ત્રી કરતા તેમનામાં કાષ્ઠિક વધારે ગુણ હતા તેથીજ તેમણે ધર્મના ગોચર અને ત્રાસ વેઠી શિક્ષણ મેળવ્યું અને આગળ વૈધવ્ય સ્થિતિથી ન ગણરાતા સમાજ મેનાને તન, મન અને ધનથી પ્રદણ કરી

વિધવા એ પોતે મતી સ્ત્રી હતી તે જાણી વર્નનું જોઈ એ એવું રમાબાઈનું કાંઈ હું અને તેમનું પોતાનું એવું વર્નન હતું, અને ન્યા રાનડેના મહાસભા પોતે ૨૭ વર્ષ કામટ ગાળ્યા નથી એવું એમણે પોતાના ૨૦ વર્ષના આગિત્ર્યથી બધાને બતાવી આપ્યું છે. અદધર્મ આગિત્ર્યની જવામદારી અમુક એક જ પદ્ધતિથી પાળવી જોઈએ એવું કાંઈ નથી નમાજ સેવા કરતાજ સદધર્મ આગિત્ર્યની જવામદારી પાળી, નદિ તો નદિ એવો અર્થ કરવો બરાબર નથી. સીતા, દ્રીપદી, અને દમયતી એવી સુની સ્ત્રીઓ હાઈએ અગર જીવન ઈ અદત્યાબાઈ અને આસીના લક્ષ્મીબાઈ એવી આજકાલની સ્ત્રીઓ લઈએ તો આ જો પેતાના ક્ષેત્રમાં આદર્શસ્થ સદધર્મ આશિની હતા એમ દેખાઈ આવશે. ૧૪ વર્ષના વનવાસ પછી ગાંધી મળીને શુષ્કનો સસાર કરાવેલો, તેજ પ્રજાના હિત તરફ જોઈ રામ ચંદ્રે સીતાને છોડી કેવાનું નહીં કર્યા પછી રામનો હેતુ ધ્યાનમાં લઈ સીતાએ નવો વનવાસ ગાતપણે વેચો દ્રીપદીએ અને દમયતીએ પોતાના પતિ માથે આવી પડેલા વનવાસના દુઃખો આનંદથી સહન કર્યા. જીવ્યાબાઈએ પોતાના આચરણથી 'વીર માતા' એ નામ મેળવ્યું છે. અદત્યાબાઈ અને લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના વર્નનથી 'વીર પત્ની' એ નામ સાર્થક કર્યું છે. સર્વ સમાજને પોતાના આચરણ દ્વારા આપવાનો અધિકાર ગણવેલો છે અને એ દૃષ્ટિએ આદર્શ-મૂલ ચર્મિનો કદીએ એટલે આપણામાં રાજ્યશીલ સ્ત્રી પુરુષના સમગ્ર છે. ગજવનના આ માન આજકાલ મધ્યમ વર્ગના કાર્ય-દક્ષ કુટુંબને મળ્યા છે. મધ્યમ વર્ગના કાર્યદક્ષ સ્ત્રીપુરુષોના ચરિત્રો,

ને સુખદુઃખો આજ કાલ લોકોને પોતાનાજ લાગે છે, અને તેથી સામાજિક નાટકો, સામાજિક ચરિત્રો અને સામાજિક નવલકથાઓ એ તરફ લોકોની લાગણી વધારે દેખાઈ આવે છે. સામાજિક કાળમાં સમાજસેવા એજ કાર્યકર્તાનું લક્ષણ સમજાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં મહારાણીનું રાજ્ય શરૂ થયા પછી શુરિહિતોનું લક્ષ આપી સફળ સમાજસેવા અને સુધારણા એ તરફ આકર્ષાયું. આપણા સમાજમાં સામાજિક એવો (કોઈ) ભાગ નહોતો. દરેક વસ્તુ ચાર આશ્રમાનુસાર પોતાનો ધર્મ પાળવો; અને ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી લેવા એવી હિંદુ સમાજની મૂળભૂત રચના છે. પણ અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ થયું ત્યારથી આ જુની રચના અને જુની ભાષા ખદ્ધાઈ લોકોના કર્તવ્યના સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને ધાર્મિક એમ ચાર ભાગ થયા છે; અને આ દૃષ્ટિએજ અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ થયા પછીજ હિંદુસ્તાનમાંની અનેક મળવળોને વલણ મળ્યું છે. નવી જાતની આ ચારે મળવળોને વેગ આપવાનું માન ન્યા. રાનડેને જ મળ્યું છે. સંસાર સુખી કરવો હોય તો સમાજની અનિષ્ટ નીતિઓ દૂર થવી જોઈએ; રાજકીય હકકો પ્રાપ્ત થવા જોઈએ, આર્થિક ધારણાઓ ખદ્ધાવી જોઈએ અને ધાર્મિક સ્વાર્થ મળવું જોઈએ એવી નવી ધારણા ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ પ્રવર્તાવી. સંસારનો આધાર રાજસત્તા હોવાને કારણે આ રાજસત્તા સ્વાધીન થયા વિના આ ખંધી મળવળો ફળીભૂત થવાની નથી, માટે રાજસત્તા લોકોને હાથ કરવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ; એવા વિચારો કૈલાસવાસી વિણુશાસ્ત્રી ચિપણુજીકરે ‘નિમંધ માળા’ દ્વારા અરફૂટ રીતે દર્શાવ્યા, તેજ લોકમાન્યે ‘કેસરી’ દ્વારા વધારે જોસભર પ્રતિપાદીત કર્યા. સન ૧૯૦૪ના અરસામાં આ વિચારચેત્વીએ મદા-રાજમાં તો પોતાની છાપ પાટીજ હતી; જંગાળ પ્રાંતે પણ આ વિચારચેત્વીનો અંગ્રીકાર કર્યો હતો. જુના મુગ્ધિસિનોએ સામાજિક

અને ધાર્મિક બાબતોમા જેમ આગ્રહપૂર્વક મહેનત કરી તેમ હાલના નવા મુશિક્ષિતો કરના નથી, એવી ન્યા. ચંદાવડકરે પાગસી સમાજ વિંધ લખતા તકગર કરી છે. ગજસત્તા તરફ મહાગધ્ડના લોડોનું મન જોરથી ખેંચાતું હતું, તે વખતે રમાબાઈએ પોતાના કાર્યની રૂઆત કરી

આ કાર્ય કરી રીતે કરવું જોઈએ એ બાબતના પોતાના વિચારો રમાબાઈએ મહિલા પરિષદની વ્યામપીઠપગથી ભાવણ કરતા નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે “ સ્ત્રીઓએ સાર્વજનિક હિતના અને પરોપકારના કયા કામો માથે લઈ ચલાવવા અને પોતાનું આયુષ્ય વધારે ઉપયોગી કરવું, આ બાબતમા જે વ્યતો આપના આગમ મંદીની એમ મને લાગે છે, અને વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ ધ્યાનમા આવવા માટે આપણામાની જીતી કુલીન ધગ્ની સ્ત્રીઓ કયા કામો હાથ ધગતી અને આજ આપણી પરિસ્થિતિ કેવી બદલાઈ છે, આપણી મહાવિવેક શક્તિને કયા નવા ફુલો જણાવા લાગ્યા છે, એમ એઉ તરફ આપણે નજર કરવી જોઈએ. જીતી રીતનો સુખી સ્ત્રીઓનો આયુષ્યક્રમ દેવો હતો, એ વિશે આપણામાની સ્ત્રીઓને સામગીને તો ધાર્મિક માહિતી હશે અને આપણી આગળ આવી બાબતો ધણીજ આનંદી હશે. પરંતુ મને આ વખતે જે માખીનું નામ યાદ આવે છે તે સ્ત્રી એટલે કચવકર જતા ‘માઈ માહેમ’ એજ છે. આ બાઈ હાલના તે મર્યાના અધિપતિના દાદીના દાદી છે. તેઓ બહુજ મદાચારશીન અને ધાર્મિક હતા તેમનો રોજનો ક્રમ એટલે તેઓ વહેવા પરાનીએ ઉઠી પંચમગાપગ નહાવા જતા. જતી વખતે ગમે જાણી જોઈ પાલખી ચોખાલી પોતાના ગામમાના ગરીબોને ઘેર જઈ ત્યાં જે ટાઈ માદા હોય, મધ સ્ત્રી સુવાડમા હોય, તેમની પોતેજ ખમર લેતા અને પુઠપમ્થ કરતા. મેદ પાન જાનની સ્ત્રી ઝંકટમા છે એવી ખમર સામગીના જ જમના હોય તો પણ એમને એમ ઉઠી પાપખીમા જેસી તેને ઘેર જઈ તે અસ્પૃશ્ય

ગણાતી હોય તોપણ તેને અડકી તેનો છુટકારો કરી પાછા આપના નાહીને પાછા ઘેર આવી મવારે લેએની, માછી સુવાવટી ફિરેને દના દારૂ અને ચરી વિગેરેનું મોકનાવતા અને પછી પૂજામાં રેસના પૂજન થયા પછી મદિઆ, ધર્મશાળામાં પ્રવેશ પાશ્વર્ય, ગરીબ, દુનિયા, નિરાશ્રિત ઉત્તમ છે તેની તપાસ કરાવી જે માછ હોય તો તેમની ખાત્રીનાની વ્યવસ્થા કરી પછી પોતે જમવા મેમતા મપોરે પોથીપુગણે મિત્રે વાચવા અને સ્ત્રીઓને મમત્ત્વની જેવું એમ તેમનો નિત્યક્રમ હતો આવી જાનના સત્કાર્ય અને પશુપક્ષામાં આધુન્ય વ્યક્તિત્વ કરનાર સ્ત્રીઓ મધ્યાનિદ્રામાં અગર શ્રીમતોમાં જ મળી આવે છે એમ નથી મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓમાં પણ એનીજ ઉદાર વૃત્તિ હતી

‘ પણ દાન ૪૦ નર્મમાં આવી કામ પરાયણના દેખાઈ આવતી નથી મગલુ મને તે રંગે ખરી રીતે જે જ રજાલે માજલે સ્વાસી છળે જો આપુલે ’ આ વૃત્તિ બહુ જ ભાગ્યે બહુ મોટા પુરોગા દેખાઈ આવે છે તોપણ ખરી રીતે તે જી મનલા પનો ધર્મ છે ખીજનું દુખ જોઈ પોતાને દુખ ઉત્પન્ન થતું જોઈએ, મનને ચિતા થતી જોઈએ અને તેનું નિસંગલ મગા મક્તિ અનુસાર મહેલત મગી આ મામતો પુરુષ મગા સ્ત્રી વચ્ચે રહેવા દેખાઈ આવે છે તે જી મનલાની વિશેષતા છે આ જગા પણ ગાખી થવા દેવી યોગ્ય નથી આજ સુધી આપણે દિદુગ્માનની સ્ત્રીઓએ જે આધ્યાત્મિક ઉત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તે એમજ કાયમ ગાખની તેમાં જગાપણુ એમપણુ આવવા ન દેવું એ તો આપણુ જાન જ પણ પહેલાનું મોટાપણુ ગાખી અગર તે ગાખવાનું મામત્ય નાના માફ અગર આપણે જે નાના નાના કામો તાલ ધગવા જોઈએ તે મ્યાં છે તેનો જગ નિદેશ કર છુ

‘ નેમાનું એક કામ એવું જો ગાખની ચાગ પ્રોત્સાહ સ્ત્રીઓને મદિ નામાથી એક ને માગ પોતાને અનુ જ પડે તે વખતે દક્ષિણાતમાં જઈ

ત્યા માદી પડેલી છોકરીઓની અને સ્ત્રીઓની પૃથ્વરજ કરવી તેમને
 ને કાંઈ અડચણો હોય તો તેની તજવીજ કરી તે દૂર કરવી અને
 ને કાંઈ અવ્યવસ્થા હોય તો તે પોતાના સૌજન્યથી મટાડવાનો
 પ્રયત્ન કરવો એજ છે. હવે મેં ઉપર કહેવી ધાર્મિક સ્ત્રીના દાખવા
 ઉપરથી આજે જે વાત આપણે કરવી એમ કહ્યું તે કંઈ નહીં વાત
 નથી આપણા જુના ગિવાજ પ્રમાણે જ આ એક જગાં જુદા અર્થ-
 રમા ગર કરવાની છે એટલું જ માત્ર ખીજી કામ છોકરીઓની
 નિશાગની દેખરેખ રાખવી એજ. દાવમા આપણને છોકરીઓની
 નિશાગો દરેક મહેરમા અને ગામડાઓમા સ્થપાનરી એમ લાગવા માડ્યું
 કે, પણ વધારે નિશાગો ખોલવાની તો તે સાથે આપણા પગ જે
 જરામદારી આવી પડે છે તે આપણે કરી રીતે પાર પાડી ચક્રીએ
 તેનો વિચાર શું આપણે ન કરવો જોઈએ ? આપણે મદિને કે, પદર
 દિનસે આપણી છોકરીઓની નિશાગોમા જઈ ત્યાની બહુવાની અને
 બીજી વ્યવસ્થા કેવી છે, નાની છોકરીઓની મર્યાદા તગ્ન તેમજ
 રીતગિવાજને તગ્ન મહેતીજીએ તગ્નથી કેટલું ધ્યાન આપવામા આવે
 છે, તેમની પાણી પીવાની અને જવા આવવાની વિગેરે શું વ્યવસ્થા
 છે, જગા અધારી અને બિનાશવાળી નથી ને, છોકરીઓને રમવા
 વિગેરે છુટી જગ્યા મળે તેમ છે વિગેરે પોતે જઈ થોડાં લાગે તે
 વખતે સ્વચ્છતા આપની, એ કામ આપણે કરવું જોઈએ છોકરીઓ
 નાની ઉંમરે સારસે જવા લાગે છે એ ખરૂં છે પણ આપણા હાથ
 નીચે તેમની જગ્યાએ વડુઓ તો આવે જ છે. તેમની જો નિશાગે
 જવા જેવી ઉંમર હોય તો તેમને નિશાગે મોકલવી ઘટે છે. આપણે
 એકઠાગે બતાવરી ન જોઈએ આગળના અને હાવતા વખતમા
 અતઃ પડ્યું છે.

માય પચાસ વર્ષ પહેલાં શાસ્ત્રીય, વૈદિક અને મુત્તમરી વિગેરે
 ખે બાદ કરીએ એટલે બાકી ગહેવા પુરૂષ વર્મના અને સ્ત્રીઓના
 પના વિવિધમા ધણખરૂં સરખાપણું જ હતું. તેમના વિચારો અને

કંપના સમાન હતા પણ દાય એવું નથી આપણે આપણા દિશર
 જમાણ્યો ભણેલા મોટી મોટી પગલાઓ પસાર થએલા અને
 પ્રખ્યાત થએલા હોના જોઈએ એમ લાગે છે. આ પાત્રાત્મ વિદ્યારથી
 જગતપત્રના મોટા મોટા ગાંઠો તરફ, આપણા બીજા દેશોના ઇતિહાસ
 તરફ, નવા નવા ગાંઠની શોધો તરફ જોવાની તેમની પ્રવૃત્તિ આશ્ચર્યક-
 પૂર્ણ થાય છે, અને આપણી ભારી ગિયતિ મનમાં નના નવા
 વિચારો મક્કપ મનમાં ઉદ્ભવે છે. એની એ કંપનાઓ માથે અને
 વિચારો માથે જેના વિચારો મનમાં આવે છે એની પત્ની રોય એટલે
 જે મામનોનો ને વિચાર કરે તે તેને મનમાંની જેહનો આનંદ બમણો
 થયે દાખલા તરીકે આપણે કુમર પાંડે બીજો જોઈ દેકાણે ફર-
 ગ્યા દોષએ ત્યાં ઈર્ષ્યમંડળ કે આત્મચંદ્રક જેવું હોય તો ઈર્ષ્ય
 મનમાં દલા વગર આપણાથી એવાનું નથી જેને આપણે કહીએ
 તેને તે સારી રીતે મનમાં છે એમ આપણને લાગે તો આપણને
 બાળ આનંદ થાય છે પણ આપણે જુ કહીએ છીએ તે જે બીજાને
 મનમાં નથી એમ આપણને દેખાઈ આવે તો આપણે બહુજ
 નિગરા થઈએ અને એ માધાન્ય રીતે બધાનોજ અનુભવ
 છે એવા વહીવટના મહામનના માલુમને પણ આપણા વિચારો અને
 કંપના સમન્વય એમ આપણને નાગે છે અને તેનીજ સાથે આપણા
 મનપર આટલું નરુ પગિણુમ થાય છે તો પત્રી જેની સાથે આ
 મસાન્યાત્રા પાંડે પાડવાની છે, જેનાપર આપણું અને આપણી
 આગળની પીઠીનું નુખ મટેયુ છે એની સ્ત્રી આપણને અનુરૂપ હોવી
 જોઈએ, એમ આપણા દરેક ભણેલા ઝોકમંજોને લાગતું એ ન્વાલા-
 પિકન છે પણ એમ ન હોય તો તેમનું મન જેટલું ધમ્મા વાગતું
 જોઈએ એટલું નાગતું નથી તેઓ ઉદ્ભવીન ગહે છે, અને તેમને
 સ્ત્રીઓ તરફ અને પૈતાની મા તરફ જેટલો આદરલાવ દોવો જોઈએ
 તેટલો વાગતો નથી આવી દાવની ગિયતિ દેખાઈ આવે છે, આ
 પ્રકાર જગત છે અને તે દાદી નાખવો તે બહુજ અગત્યનું છે

માટે આપણામાથી દરેક સ્ત્રીઓએ આગળ પડતો ભાગ વધુ કુસદના વખતે બપોરે આ ઉણપ અચન કમતી કરવા માટે શૃદ્ધિશીલ વર્ગ તરફ દેખવા એ બહુ જ જરૂરી છે.

“ પ્રતિષ્ઠિતાનો > નિગાળો જોવા જવું અગર શૃદ્ધિશીલ તબક્કાના કમતી એનાથી પણ વધારે મહત્વના કામો અનાથ છોકરાઓ અને અનાથ સ્ત્રીઓ મળધી જે એમ રમાબાઈએ પોતાના ભાવણમાં કર્યું છે, અને આ કામો ઇંગ્લાન્ડના “સીન્ટર્સ” જે રીતે કરે છે તેવી જ રીતે કરવા એની તેમણે સૂચના કરી છે ઉપરુક્ત ભાગમાં દર્શાવ્યા મુજબ ૧૯૦૨ ની સાલમાં પુનાની આગ દરેક સ્ત્રીઓને પાતાની શૃદ્ધિશીલના કાર્યની શરૂઆત કરી હતી પણ વધારે મોટા પાયા પગના કાર્યની મનમારી મેળના પ્રતિસાદનથી શરૂઆત થઈ રમાબાઈએ પાતાના ભાવણમાં ઉચ્ચેજોવા ધોરણે કાર્ય કરવા નાદ મનમારી મેળએ મુબાઈ સેવા મદન નામની મઠમાં ૧૯૦૮ની સાલમાં ખાલી અને તેજ અધ્યક્ષશ્યાન સ્ત્રીકામનાની તેમની વિનનિ રમાબાઈએ માન્ય ગમી તે પછી પુને મુબાઈના મેવામદનની એક શાળા કદા ડની એની દયાગમ ગિરુમને સૂચના કરી આ સૂચનાનો વિચાર કરી મુબાઈના સેવામદન પ્રમાણે મેટને સુધી કામ કરતા કાળે એનો અદાળ સેવા માટે રમાબાઈએ ૧૯૦૦ મા રથપાએવી ‘ દિલ્લુ લેડીઝ મોશિયન ક્લબ’ આ કાર્ય ૭ મહિના કરી જોત એમ નક્કી કર્યું આ વાતો નક્કી કરવા બામતમાં રમાબાઈ સાથે સર્વેટ ઓફ ઇન્ડિયાના સીનીઅર મેમ્બર ગોપાલરાવ દેવધરે આગળ પડતો ભાગ લીધો તેઓ અને રમાબાઈએ મુબાઈ જઈ દયાગમ ગિરુમને રિગેન્ લોમ સાથે તેમણે મોટાવાળ કરી અને પ્રથમ દિલ્લુ લેડીઝ મોશિયન ક્લબ આ કાર્ય હાથ ધરવું એમ નક્કી થયું પ્રથમના ૭ મહિને સારી રીતે પાઠ પડ્યા પછી તો ૨ જુલાઈનાર ૧૯૦૮ ને દિવસ પુનામાં રમાબાઈને જે મેવામદનની સ્થાપના કરનારા બાની ૨૦ પછી એમાં જ દિલ્લુ લેડીઝ મોશિયન ક્લબ અલખ્યાન પામી

તા. જી શ્રી માર્ચ ૧૯૧૪ ના રોજ 'મેસાસદન' એ વિષય
પર ગામાધએ એક વ્યાખ્યાન આપ્યું આ વ્યાખ્યાનમાં ગામાધ
કહે છે, કે "આજે મારે પરમેશ્વરનો વિશેષ આલાપ માનવાનો તે
એટલા સાર કે ૧૯૦૪ માં મુળાધની મહિલા પગિયદમાં માં જે
લાયણ થયું તેમાં જે કામો અમારી હરેવ સ્ત્રીઓના દાથે ખનના
લેખએ એવી એકલી ગામા અને ઈચ્છાઓ પ્રદર્શિત કરી હતી.
તેમનો કેવળ મનોનિબંધમાં લખ ન થતા તે આજે ખરેખર મર્તરૂપે
અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે એમ કહેતા અને અત્યંત મનોપ થાય છે તે
મિનાય ગયા નવ વર્ષ દુઃખીઆન અમને જે જામતોની ઉલ્લુપ લાગે છે
તે પુરી પાડવાનો અમે આ સગથાદન પ્રયત્ન કરીએ છીએ આ
કામમાં ધણી માધવી, પ્રીદ અને અતનની લાગણીવાળી સ્ત્રીઓની
મદાપની જરૂર છે તેઓ દર નિત્યથી આ કામો આમ જ આગમ
ધવાની અગત પણ તરણ પીડીના જુઓથી મુજબ થશે એમ માનના
દરે દરકેત નથી તેમ જ આ કામમાં અમાગ લાધએ તરૂથી પણ
મારી મદદ હોવાથી અમને કરી અચ્છો આવતી નથી એટલું જ
નરિ, પણ એક વગે પોતપોતાના કામો વધારે ઉત્સાહથી અને
દગીમગી કરે છે એ એના વિશેષ મમાધાનની વાત છે વગે મનથી
કે દેમ મનથી તે ગેહ વર્ગના કામો જુદાજ હોવાના દાખના
તરીકે જુઓ, પગપુડના માથે પાનદંડા કરવો, તેમને મગનુ,
વ્યાખ્યાન આપના સાર / મગો આપના માં આપદ કરવો, વિગેરે
જે કામો મગ સ્ત્રીઓના નનમાળપણાથી તેમને દાથે મનના નથી
તે, તેમજ જે અનેક કામો ડગવામાં રજાની મદદ લેખએ તે આજ
અમને મારી રૂનિ મગે હ એ અમારૂં લાખ કહેવાય

સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ માતૃપ્રેમ મનામદનના વાપનુ મુખ્ય દેવ
શ્રી સમાજ છે આ જામતમ સ્ત્રીતના અધિકારો અને વ્યવસ્થાનો
આપણે નિચા કરીએ તે ઉત્તમ પ્રમાણુ માતૃત્વ એવું મેરા કરી
એ જ સ્ત્રીઓને મુખ્ય અધિકાર હ આ માતૃત્વની યોગ્ય ગણુ
ઉપના કરી, તેનું ઉદાત વ્યવસ્થ સ્ત્રીઓ અમામ મુકત અને પૂર્ણ

રીતે તે અનુભાર વર્તવાની પાતતા તેમનામાં નિર્મલુ કરી એ જ મેવામદનનું ઉચ્ચ ધ્યેય છે. અગર તેા સ્ત્રીના કાર્યનું મહત્ત્વ દુકમાં કહેવાનું નો તે માતૃત્વ એ એકજ સ્પષ્ટથી કહેવાય. માતૃપ્રેમ એ પરમેશ્વરે સ્ત્રીઓમા ઉત્પન્ન કરેલી એક શક્તિ છે. તે શક્તિ વધારવી કે માતૃપ્રેમ વધારવો એ સમાજ ઉન્નતિની દ્રષ્ટિએ બહુ જ મહત્ત્વનું છે.

માતૃપ્રેમની ભારના અને મેવા એ મનુષ્ય ધર્મ છે. આ બાબતમા આજે હું કાંઈ કહેવાની છું એમ માલગી ઘણાંએને આશ્ચર્ય થશે, આમા આ નવું તે શું કહેવાના છે ? એકનું માણુમ- માજ નહિ, પણ જીવ માત્રમા માતૃપ્રેમ આભાવિક જ હોય છે, એ અમારા રોજનો અનુભવ છે. આ પ્રમાણે મેવા કથાનો અધિકાર અનાદિ કાળથી આવ્યો આવે છે. અમારે ઘેર પણ અમે રોજ મેવા જ કરીએ છીએ તો પત્ની આ બાબતો ધીખવા અમારે મેવા મદનનું કામ જ શું ? એવો પ્રશ્ન સદજ ઉપસ્થિત થાય છે તેના જવાબમા એટલું જ કહેવાનું કે હા, આપનું કહેવું ખરૂં છે. તોપણ ઉપર ઉલ્લેખ કરેલી માતૃપ્રેમની ભાવનામા અને રોજની મેવામા થોડુંક વધારવાનું છે. તે એ કે માતાના કર્તવ્યની અને મેવાની કિંમત ભારે છે. તેની નિર્વેદ મેવા અનુષ્ઠાન હોય છે. ■ એટલી બધી કે ટેલેલીક વખત માતા પોતાને પૂલી જઈ અહોરાત્ર છોકરાઓની મેવા કરે છે. તેમને સાફ ધવામા જ તેણે મુખ ગ્રહેવું છે, અને તે માથે થાક પણ હનરે છે એમ આપણો રોજનો અનુભવ છે આ બધું આપણા ઘરનું જ થયું, પણ આ પ્રેમનું ક્ષેત્ર આજ આપણા એકમા પુત્ર જ એટલે સંકુચિત છે. તેના વધારો અને વ્યાપકપણું આજે છે તેના કરના દગ્ગમણ વધુ જોઈએ. કારણ કે તેના વધવાપરજ આપણી પ્રગતિ ધણીખરી અવર્જન રાખે છે. બધી જનતા કર્તવ્યના અને દ્વાધર્મના કામો આના વધવા પર જ અવરમે છે. પહેલા આપણે પોને પત્ની આપણા સગાઓ, મિત્રો, પત્ની પાટાસી, પત્ની ગામના, આતના, દેરના લોકો એવી આપણાપણાની ભારના

૫- પગએ વધરી જોઈએ, તો જ આપણી મુદ્દિ ઉદ્ધત બની આપણે
હાથે ખગા, ઉપયોગી અને યોગ્ય કામો થશે તેથી જ મેંના મદને
આવું કામ કરવા યોગ્ય એવી મેનિકાઓ તૈયાર કરવાનું ધોગણુ દાઘ
ધણુ છે અને આના પ્રકારના બહોળા માતૃપ્રેમની ભાવના વધારવી
એ જ આ મધ્યાનો મુખ્ય હેતુ છે "

એવા સદનના નિયમો એ મયાળા નીચે ગમાનાઈના દસ્તવિખિત
કાગળોમા ચોપડીના પુટાપગથી પેન્સીલે લખેલો અલેક્ષ્ય મને છે —

- ૧ મધ્યા માનનમધુઓ સાથે પ્રેમથી વર્તવું
- ૨ જે કદા કામ કરવાનું તે પગમેશ્વરને ભક્તિ ભાવથી
ભરપૂર કરી તેના ફળની અભિલાષ ન ગણવી
- ૩ જીવનની ખાતીખા આપણી ન હોઈ તે પગમેશ્વર પામેથી
મનેથી થાપણુ જ એમ મમજી તેના ઉપયોગ કરવો અને
હેતુ તે પ્રેમથી અને ભક્તિભરે પગમેશ્વરને અર્પણ કરવું.

આ મુખ્ય ત્રણ તાલો પગ મેનારાદનની ગ્યના થએલી છે

ગમાનાઈની નિષ્ઠા અને શ્રી ગોપાલગાનને સતત ઉદ્યોગ
વગેરેથી મેવામદનની વ્યાપકતા વધી. પુનાનું મેવામદન મુ પાઈની
ગાખા તરીકે ન મળતા સતત જ અને નવાવની મનુ, અને મન ૧૯૧૭
મા મેવામદને મરૂ હરેતુ કાલ ' મવામદન મામાયગી 'એ ગમાનાઈના
અધ્યયનપણા નીચે પોતાન દાઘ રીધુ ૧૯૨૧ ની માનમા ગમાનાઈએ
' ધી દન્દીઅન ઇન્ડગ્રીન્ડ ' એ મામિ ના એપ્રિનના અકમા ' મેવામદન
મામાયગીના ૧૦ વર્ના કામની કુકી મમાયોચના ' એવો અમેજી
તેજ વખ્યો છે દિદી જીઓના ઉદ્ધારથે પુના મેવામદન મામાયગી
કામ કર છે એમ એમણે આ તેજમા કહ્યું છે મેવામદનની વ્યાપકતા
દલે પુનામા જ એકની ન મળેના તેનો સાખાઓ ગાગમની, મોનાપુગ
વગેરે રેકાણે નિકળી એક દીવો ગોમ દીવાને પ્રત્યનિત કરે એ
ગીને પુનાના મેવામદનનું અનુગ્રહ મામતી, જમાખાટી, વગેરે રેકાણે
પણ થવા વાચ્યુ છે

[૧૨]

મમાજ સેવા.

મન ૧૯૦૪ થી ૧૯૨૪ આ વીમ વર્ષમાં ગામાઈની મમાજ સેવાનો પ્રીય પોતાના નિર્મળ અને સાત્વિક તેજના જો થી જાગેલો હતો. મેરા સદનની ગ્રાપના કરી ગામાઈએ અને 'ભાગ્ય મેવક મમાજ' ગ્રાપી નામના ગોખલેએ ન્યા ગનડેની સામાજિક અને ગજગીય મગજાનું ખડે આગક કર્યું છે એવા ન્યા મદાવકરે ખમ ઉદ્દગાગ કાદવા ન સામાજિક, ગજગીય ધાર્મિક અને ઔદ્યોગિક મગજાગ કરી મો ભાગ્ય ઉભતિની જગૃતિ નિર્માણ કરી. એવે હેતુ મન આગગ ગામા ન્યા ગનડેએ પોતાની ત્યાગિતા જે કામે શરૂ કર્યો તે આજે 'મેરા મદન', 'ભાગ્ય મેવક મમાજ', 'માર્ચના સમગ્ર' એરી મગ્યાઓના જે ૧૯૦૪ અને ૧૯૨૪, એ વીસ વર્ષ દરમીઆન જ થયા છે ગ્રી કવેએ વિધવા પિરાહ પ્રતિમધ નિરાશજની મગવગમા પોને આગગ પડેલો ભાગ લીધો હતો, પશુ આ પ્રતિમધ નિવાગજી કગવા કગવા વિધવાઓને સુચિશિન કગવાનું મુખ્ય કામ કરેલું એનું નક્કી કરી તેમણે ૧૯૮૬ ની સાનમા ગરે કરેના અનાથ બાનિકા આગ્રમને ભારતીય મહિલા વિદ્યાપીઠનું સ્વરૂપ આ ૨૦ વર્ષમાં પ્રાપ્ત થયું સ્ત્રીઓને સુચિશિન કરી તેમને સમાજ સેવાના કાર્યમાં નેચાડે કરી, લામના દુન્યો દૂર કરી તેમનામાં રાજગીય બાગતોતો, ધાર્મિક બાગતોમાં વિવક આ પ્રાધાન્ય મગે તેમ કરુનું, નરી પગિચિતિને અનુરૂપ આર્થિક ધોગજી બનવ એરી એટલીજ બાગનો લકએ તો એ મગધી આ ૨૦ વર્ષમાં મગગ દ્રમા હવે ટટો મદેતો નથી જે કમ ટટો છે તે ધો પુ બાગના છે આ પ્રોગજી નક્કી કગતા અગ્રેજી મગકૃતિ અને અગ્રેજી નાન્યવદીવ એ

વાદની બાબતો બને છે. અગ્રેજી સમૃદ્ધિ અને અગ્રેજી ગત્યનદી-
વટ દિદની ઉત્પત્તિને મદદરૂપ નિવડશે એવી ધારણાવાળા હોદ્દા ન્યા,
રાનકેની આગેવાની નીચે તૈયાર થએલા છે. અગ્રેજી સમૃદ્ધિ અને
અગ્રેજી ગત્ય વહિવટ ગમે તેટલો મારો હોય તોપણ ન્યાસુધી
દિદુસ્તાનનો વહિવટ અગ્રેજી નોકરોના હાથમાં છે ત્યા સુધી અગ્રેજી
સમૃદ્ધિ અને અગ્રેજી વહિવટ ઉપયોગી ન નિવડતા દ્વાનિકારકજ
નિવડશે માટે આપણે આમાજીક, રાજકીય, ધાર્મિક - ઔદ્યોગિક
અગ્રવેશ સમાવના તે અગ્રવેશ યા ગજસતા, દિદીઓના હાથમાં
સાધના ઉપયોગી થાય એની અને તે આપણી સમૃદ્ધિમાંની ઉચ્ચ
પ્રિયાગ્રેજીને અનુસરી હોય એવા મતનો વર્ગ, કેવાસનામી પ્રિયજી
શાસ્ત્રી સીપણુજીક, અને લોકમાન્ય તીલકની આગેવાની નીચે મદદ
ગણતમા તેવાનું યદ આ વીસ વર્ષ દુરમિયાન મધ્યમ વર્ગને વ્યાપ્ત
કરી બેઠો છે દરકે અગ્રવેશને ગજકીય દષ્ટિથી જોવાની વૃત્તિ મદદ
ગણતમા ઉત્પન્ન થવાથી અત્યંત રીતે નામાજીક, ધાર્મિક, દષ્ટિથી
સમાજ મેવા કુનાગને મદદગણતમા જનસમાજનો જેવો રેખ મળવો
જોઈએ તેવો મળવો નથી, અને જનસમાજ આ વાત તરફ જાણી
જોઈ વાકી નજરે લુએ છે.

પુનર્વિવાહ, નવધર્મ મન, નેમનથ પક્ષના ગજકીય મત
માથે બની શકે ત્યા સુધી સમય ન આવના હેતા પ્રેા કર્વે પોતાની
ઓ નિહાણુની અગ્રવેશ સમાવતા હોવાથી તેમની અગ્રવેશ તરફ
મદદગણતમાનો મધ્યમ વર્ગ જેટલી સખાનુજીતિથી લુએ છે જેટલી
મદદાનુજીતિથી મેવા મદનના અને પ્રાર્થના મમાજના કાયે તરફ
જેવા નથી, એનું કાન્ય માત્ર નેહિ મન્યાઓના આગમ પતો જાગ
વર્ષ દામ કુનાગ ખાણુમા ગજકીય મામતોમાં નેમનથ પક્ષના છે એજ.
આ ગજકીય મધ્યમ વર્ગે જ નજરરૂપ છે સન ૧૯૦૪ થી ને ૧૯૦૪
આ વીસ વર્ષમાં પુનામાં પ્રેા પટેલનું જીન, જાકગઓના સમિના
ગિદાણનો પ્રમ, ને નેમરયોની લાગતીય પગિદ એની ગજકીય પક્ષ-

બેદના દિપ્તિર્નિર્દુષ્ટી તથા મદતની બાબતો બની. આ પ્રસંગે સ્વાભા-
વિક રીતેજ રમાબાઈએ નેમગ્ય પદા તરફથી કામ કર્યું. તેથી તેમના
મેવાસદનના માત્ર આ ગિરજાના કાર્ય નગ્ન વાંછી નજરે લેવાની
પ્રવૃત્તિ પુના અને મદાગાદના મધ્યમ વર્ગમાં દેખાઈ આવે છે. આ
બુદ્ધિ આરી નથી એમ રમાબાઈ એ જોતેતુથી કાર્ય આગળ્યું છે તે
પરથી કોઈને પણ જાણાઈ આવશે.

ગતિનુગતિકે રમાબાઈ નેમગ્ય પદનક દત્તા તોપણ દા એ
દા બહુનાગ નહોતા એ કહેવું જોઈએ સન ૧૯૧૭ના મુબારકના વોર
મન્દગમના નેમને નિમંત્રણ મળ્યું હતું. તે વખતે મગકાને સોડોએ મદદ
કરી એમ કહેતા, સગકારે પણ આ વખતે ચોકાની માગણીઓ પુરી
પાડવી જોઈએ એમ કહેતા પણ તેઓ કચ્છાવા નહિ. તેમજ મનિયા
વસાહતમાના દિદી વોગેની બાગતમા અન્વાય થાય છે, તે મંમથી
પુનામા મજેવી સમામા તેમજો દિદુ વોગેની માગણીઓને જોઈથી
પુરુકાર કયો હતો પરંતુ રમાબાઈનું ખરું જીવનકાર્ય આ નહોતું
ત્રીઓની ઉત્પત્તિ માટે મહેનત કરવી અને વ્યાપક સ્વરૂપની સમાજ
મેવા કરવી એ એમણે પોતાના જીવનનું કાર્ય ઠગવ્યું હતું આ જોડે
કામો તેમણે મેવામદન માગત ચલાવ્યા હતા.

મેવા મદનની વિદ્યાર્થીનીઓને રૂઝુ પગિચાંતુ શિક્ષણ
આપવાની વ્યવસ્થા વ્યવસ્થા પુનાની મેટીકચ સ્કુલમા કરવાનું નક્કી થયું,
ત્યારે ડેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓને પુરુષ વિદ્યાર્થીઓ માથે બહુવાતો
સક્રિય થવા લાગ્યો. આ જોઈ રમાબાઈ એક દિવસ મેટીકચ સ્કુલમાં
ગયા અને ત્યાંના પુરુષ વિદ્યાર્થી વર્તને તેમણે હૃદયપર્શી ઉપદેશ
કયો, તેનું કંઈ પશ્ચિમ યદ મેવામદનની વિદ્યાર્થીનીઓના
સમયનું કારણ મટી ગયું અને તેમને ધીજી આની શિક્ષણક્રમ
મહેલો થયો.

ધર્મિનાયમા જાજ તેઓ દર્દીઓની પૂછપરછ કરતાં. આ
આજતમા મેવામદનના ત્રીજ વર્ગના સીપોટમાં નીચેના અહેવાલ

મળે છે. " એક દિવસ આમાગ અધ્યક્ષ શ્રી રમાબાઈ સાહેબ રાનડે, હોસ્પીટલમા ગયા હતા. સારી ચોપડીઓ વાચની એમ તેમને લાગે છે કે ? એવો તેમણે ત્યાના કેટલાક દરદીઓને સવાલ કર્યો ત્યારે પુરોના વોર્ડમાના દરેક દર્દીએ પોતાને ચોપડી મગે તો સાડ થાય એમ તેમને કહ્યું. ત્યા એક નાનો છોકરો હતો તેણે પણ તેમની પાસે દોડી આવી તેમની પામે ગ્રંથ અને ચોપડી માગવા લાગ્યો. એક દરદી એક ખુણામા ખાટલાપર પડ્યો હતો. તે માત્ર એક શબ્દ પણ ન બોલ્યો. તમે કેમ કંઈ જોવતા નથી ? એમ વહિની સાહેબે તેની પામે જાણ પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે તે બોલ્યો, " જાણ હું મુસવમાન અને તમે હિંદુ છો માટે જો હું તમારી પામે ચોપડી માગું તોપણ તમે તે મને કેમ આશો ? " આ સ્થળમા તેઓ બોલ્યા, બાઈ, તું મુસવમાન છે અને હિંદુ છો તો પણ તેમા શું ભગડ્યું ? હિંદુ અને મુસવમાન એ બેઉ એક જ પરમેશ્વરના બાળને નહિ કે ? આ તેમના બોલથી તે દરદીના મનને જલુજ મતોલ થયો, અને તેણે પોતાને માટે પણ એક ચોપડી માગી "

ધનિપતાયમા જેમ આમાજ જતા તેમજ તેઓ વીઝીટર (Visitor) હોવાથી યગવડાની જેમા વારવાર જઈ કેદીઓની પૂછપરછ કરતા આ સંબધી તેમના પૌત્ર દેવદત્ત વિષ્ણુમે રમાબાઈની યાદગીરીઓમા નીચે પ્રમાણે લખીકત લખી છે " ધરોહ મેટ્ટમ પ્રીકનના પણ તેઓ એક મગકારે નીમેવા વીઝીટર હતા આ એક ધાર્મિક કૃત્ય તરીકે તેમણે સીકાર્યું હતું. જે વણુ આવાડીએ તેઓ ગાદીમા લા જઈ સ્ત્રી-વોર્ડની સ્ત્રી ગુનેહગારોને ઉપદેશ કરતા અને તેમના હાથે ફરી આવા ગુન્દા ન થાય, થવા બદલ તેમને પ્રશ્નાતાપ થાય અને તેમને સારો મામો સ્વીકારવા માટે ઉપદેશની વાનો કહી તેમના મોટે લા અર્જન મોટી અંશરેખાસર કરતા, અને ત્યાની સ્ત્રીઓ પણ લાકિલ્લાવથી સાલજતી. એકદ વખત ત્યા જવાને મોકું

એ શું તેને આવશ્યક નથી ? જી પોતાના પતિને દેવ માને છે તેના ગુણો જ તેની વિદ્તા, એની તેને માગે જાણ હોતી જોતી અને એના સાર તેને શિક્ષણ જરૂર મળતું જ જોઈએ છોકરાઓને અને છોકરીઓને સગપણ જ શિક્ષણ આપવું એવો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ તેમનામા ભેદભાવ ના. આજ જોઈએ ? છોકરીઓને જમાડના જેમ ભેદ ગણના નથી ને બન્નેપર સગપણ જ હેતુ મળીએ છીએ એવું હોવા છતાં શિક્ષણની બાબતમા તફાવત ના. આજ ? છોકરાઓને ભણાવવાની જેમ તમે કાગજ લો ઓ તેરી જ ગીતે છોકરીઓના શિક્ષણની પણ લેરી જ જોઈએ પુરવો જો મન પર ને તો અમારી જીઓ ખાતરીથી છોકરીઓના શિક્ષણની વિરૂદ્ધ નહિ જાય આ નિશાળ મહેજ રીતે છોકરીઓ માટે જ નિકળી છે, તેના મધ્યમાંએ ઉપચાર કરી લવો જોઈએ મધ્યમાં જો એકમતથી નિર્ણયને દેખ આપે તો માયનાગિધિનિ મેરે નહિ. આ સસ્થા આ પ્રાંતને જુરજુર થરી જોઈએ અને આ દૃષ્ટિથી મધ્યમાં આગળથી ધ્યાન આપવું જોઈએ નિશાળના સચાનકોએ આર્થિક અગત્યને ન ગણના આજ સુધી નિશાળ ચનારી એ તેમને અજિન કનીય છે, ને મધ્યમાં રીતે જોતા માની નજર પોતાની છોકરીઓના શિક્ષણ તરફ દોવી જોઈએ. અનેક બાબતમા તેમણે પોતાની જવાબદારી જાણી જોઈએ સ્ત્રીઓએ હવે દરેક બાબતમા પુરવો ઉપર અવગણી મહેલુ ચાલશે નહિ માટે તેમણે સ્ત્રીઓની એક કમિટી મધ્યમાં નિર્ણયને બની સારું તે જાનવી મદદ કરવી, અને નિર્ણયની દેખરેખ ગણવી.

સન ૧૯૧૬મા સ્ત્રીઓને મતાધિકાર મળવાની ચળવળમા રમાબાઈએ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો આ ચળવળની બાબતમા મદાસના 'Women's Association' ના એક પ્રમુખ કોર્પ્સ કના (Mrs Cousins) ખીસીમ કર્જીએ તેમની પાસે પુને આવ્યા હતા મુખ્યાર્થ કોમિટીમા બે દિવસ મતદાન પર વાઢવિવાદ થયો, અને આખરે

સ્ત્રીઓને મતદાનો અધિકાર આપવાનો ઠરાવ પાસ થયો. આ વાદ-વિવાદ વખતે તે વખતના મુંબઈ ઇલાકાના હોમ મેમ્બર નાં લોરેન્સે ઠરાવને ટેકા આપતા રમાબાઈ માટે નીચેના ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા:

“ There is no council which would not be honoured, graced or helped by the presence of such a woman as one who is known to as all,
—Mrs. Ramabai Ranade.”

તેઓ દર વરસે આળદી જતા અને સ્વયં સેવિકા સાથે લઈ જઈ સ્ત્રીઓને દેવદર્શન કરાવતા. તે માટે સ્ત્રીઓ જલ્દન કૃતચતા હાજર થતી. પંદરપુરમા સંકેચા વિધવાઓને અને રમાબાઈ પોતે એવા હોવાથી તેમને વિકોમાના ગાસારામા જઈ દર્શન લેવા દેવામા આવતું નહિ. આ અગ્રચણ કાલે નાખવાની તજવીજ કરવાનો તેમનો વિચાર હતો; પણ તેમના મરણથી તે પ્રશ્ન એમને એમ જ રહ્યો.

૧૯૧૫ ની સાલમા સામાજિક પરિપક્વતા વ્યાપ્તિ પરથી પ્રો. કવેંએ ભારતીય ‘ મહિલા વિદ્યાપીઠ ’ની યોજના આમળ માઢી અને ગયા ૯ વરસના તેમના અવિરત પરિશ્રમથી લોકોનો ને ધનિકોનો ટેકો મળતા આ સંસ્થા મહારાષ્ટ્રનું જૂવણ બની રહી છે. રમાબાઈએ સેમેટના સભાસદ તરીકે મહિલા વિદ્યાપીઠને મદદ કરી હતી.

સમાજ સેવાની અનેકવિધ ચળવળોને તેમણે સેવાસદનના પાયા પર ઉભા રહી મદદ કરી હોવાથી ‘ સેવા સદન ’ એ જ તેમની સમાજ સેવાનું ખરૂં હૃદય સ્વરૂપ છે.

[૧૨]

મરાઠી વાઙ્મયની કામગીરી

ઉત્તમ પદ્મવટ્સુ દિદુ સી રત્ન એટલે રમાબાઈ, એમ રમાબાઈનું એક વાઙ્મયના વર્ણન કરી ગણાય. મમાજ એવા ને મગી વાઙ્મયમાની કામગીરી એ એમના આધુનિક લાંકેલી દૃષ્ટિને મંત્રાપ આપે અને અગતી નાખે એટલા દેદિપ્યમાન પદ્મ છે. આ પદ્મમા જે પ્રગલ્ભ છે તે રમાબાઈના અતઃકળુમા બદ સચેની પતિ-ભક્તિનું વ્યક્ત ગણાય છે. ભક્તિ એ વસ્તુ પરમેશ્વરની માકલ્પ અવ્યય છે. પણ પરમેશ્વરનું દર્શન જેમ દરેક ભવ્ય, ઉન્નત્યગ અને સુન્દર સીજમા નજરે પડે છે તેમ તેમણે મરાઠી વાઙ્મયમા બગવેલી કામગીરીના તેમની પતિભક્તિનું ઉન્નત્યગ અને સુન્દર રૂપાઈ આપે છે.

તેમણે નાટક, નવલકથાઓ કે તત્ત્વવિવેચનના પ્રશ્નો લખી મગી ભાષાના મેના બગતી નથી. પતિનું મનન ને ચિંતન કરતા તેમના હાથે મગી ભાષાની સદેજ રીતે પણ ઉત્કૃષ્ટ મેવા થાય છે. ન્યાયમૂર્તિના મનસુ પછી એક વગમની અદર અગાતવાસમા હતા તમારે જ તેમણે ન્યાય ગનડેના ધર્મ પર વ્યાખ્યાનો છપાવી પતિભક્તિ અને મરાઠી ભાષાનું પ્રજ્ઞાવણું. આ પ્રજ્ઞા વાગતા હાવના પ્રાર્થના સમાગમની ચિંતનીય ગ. કા. ગો વૈદ્યની તેમને ધણી મદદ મળી. આનો ઉલ્લેખ અહિં કરવો ધટે છે. આ ચોપડીની લખેલી પ્રસ્તાવના પછી રમાબાઈનું અંત કરણ પતિભક્તિથી કેટલું બગાયેલું છે તેની મરાઠી વાચકોને પ્રતીતિ થઈ. આજે પણ તેમની પ્રસ્તાવના વાચતા એટલો જ આનંદ થાય છે રમાબાઈ પોતાની પ્રસ્તાવનામા કહે છે, “આ ધર્મ પર વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરવાનો હેતુ, તે પરમપૂજ્ય, અત્યંત સુદ

પગલાંઓની સેવા પ્રત્યક્ષ રીતે નહિ તોપણ આ રીતે તે બની શકે તેમ છે. ” એમ લખી આગળ કહે છે, “ મુંબઈ પ્રાર્થના મંદિરમાં ત્યારે ત્યારે ઉપાસના ચક્રાવર્તનો પ્રસંગ આવતો તે વખતે એક વાર તે પ્રેમાળ રસિક વાણીના પ્રવાહ શરૂ થાય કે હૃદય ભરાઈ આવે, અને તત્ક્ષીન બની, ઘણા પ્રાપ્તિ મુખ જૂલાઈ જાય, આશા, ને આરથનો હૃદયમાં પ્રવેશ થાય એટલું જ નહિ પણ આપણે કાંઈકાંઈ વાર સાક્ષાત્ સ્વર્ગ મુખ જ અનુભવીએ છીએ એમ લાગતું. આ પ્રકાર ઉપાસની શરૂઆતથી તે તેના અંત સુધી આણું રહેતો; એટલું જ નહિ પણ ત્યાંથી ઘેર આવ્યા પછી પણ તે પ્રેમાળ, પણ મન પર પૂર્ણ રીતે સંસ્કારો કરનાર સંપ્રદાયી જનમન ચપક્ષા ધર્મવિચાર કલાકોના કલાકો સુધી મનમાં આવના; અને આપણને આજે કંઈકે વધારે અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે; અને યોગ્યતા વધી છે એમ આનંદ થતો.

તે પ્રેમાળ, ગાન્તા અને મહીર વાણી પ્રત્યક્ષ સાબળવાતું બને કે હવે મારા લાગ્યમા નથી તોપણ મારા હૃદયમાં વસતી મૂર્તિના મુખેથી નીકળેલી પવિત્ર વાણીનો—તે પવિત્ર મગાનો—આશ્રય લઈએ તો આવા દુઃખદ પ્રસંગે પણ કંઈ મમાધાનની આશા ઉદ્ભવે અને મનને ધૈર્ય અને શાન્તિ મળવા તે જ પ્રસાદવાણી પૂરેપૂરી કારણ-ભૂત નિવડશે એમ મને પૂર્ણ ભરોમો લાગે છે. આપણને નંદાદીપ હાગાવાતું સામર્થ્ય નહિ હોય, તો જગત્ત નંદાદીપની દીવેટ સંક્રાન્તિએ તોપણ પ્રુપ્ત પ્રાપ્ત થાય છે એમ વકર્યો કહેતા આવ્યા છે. બીજાએ રાગાગેલા નંદાદીપની દિવેટ સમારવામાં આટલું પ્રુપ્ત છે, અને આ ઉપદેશરૂપી ઉજ્જવળ જ્ઞાનદીપ જે પોતે જ સગાવ્યો છે તેની દિવેટ સમારવાતું કામ મારું જ છે, એમ જાણી હું આજે ઉપસન્ન એવા ધર્મ પર વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરું છું. તે મારી પેઠે જ બીજા વાંચકોને પણ કલ્યાણદાયક નિવડે એટલું પરમેશ્વર પાસે અનન્ય લાવે મારું મારું છે.”

“ધર્મ” પર વ્યાખ્યાનોની પ્રત્યાસનામાં ગંગાધરના પતિપ્રેમની તે નમ્ર, સાદા અને ચોક્કસ ઉપમાથી મધુમાનન્દ બાપાની પ્રેમી જોડનામાં આપના તેનું સ્પષ્ટ, બન્ય અને વિશ્વગ્ર સ્વરૂપ “તમારી જીવંતી યાદગીરીઓ” એ ચોપટીએ મગની જાનમને કરી આપી આગળ આગળ જનુ એ દિલ્લુ જીનો પ્રનાર નથી માહતીની અરી નાન ડાઁ મર્તએ તેને ‘ફવાલ કામ તાજે દાર્યે થયે’ એમ કહ્યા વગર તે તે કાય જવા તૈયાર થનો નરિ તેરી જ કલક ગંગાધર ॥ ગિધિનિ દત્તી નમાજમેવા કચવા નાજ્યા તં પલ્લુ અનિરૂપ એજ એમ નરિ, પલ્લુ મવા-મદન જેવું લોખની આખના દમેગ આનનું કામ સ્વીકારના તમને ગ ગોપાગગર દેવધનને બાં આગ્રદ કચો પચો દતા ‘યાદગીરીઓ’ વખી જપારથમાં એવાજ બીનના આગ્રદની જ પડી કેનામનાસી નૌ મનુતાઈ વિશ્વર એ એમની બાં નાડના દત્તી “મમપણ તોપલુ મારા મનને સાતિ મળે અને મને સુખ થાય એની વાતોને યાદ કરી મા, મમાધાન થાય એવો તે પ્રથન કરતી આ પ્રમાણે આ નોપડીમાં આપેલી પ્રવીઁ વાતો સાક્ષી તેજે એક દિવસ મને કહ્યું કે જો, આ તુ બળે તો ઘણાંજોને તે તે વાચવા મળશે, નરિ તો અમારે માટે તો લખ ” એની ‘યાદગીરીઓ’ નખનાની પૂર્વપીઠિકા ગંગાધરએ અર્પણપત્રિયમાં આપી છે.

આ ‘યાદગીરીઓ’ આવી ગીતે પ્રનાય દિવસ વખાતી દત્તી રમાગાઈની માનેથી લાડકવાથી દિકરી સૌ મનુતાઈ ૧૯૦૭ ની સાનમાં મરણ પામ્યા તે વખતે ‘યાદગીરીઓ’ ની દસ્તાવિજિત પ્રત પુરી થમ દત્તી ત્યાજપદને આ દસ્તાવિજિત પ્રત પચો છાપરા માટે એક પ્રત તૈયાર કરવામાં આવી + આની બીજી આદતિ ‘મનોરજન’ માસિકના સચાનમે છાપી ને ‘મનોરજનના’ પ્રદમેને બેઠ તરીક આપી “યાદગીરીઓ”ના પુનર્મુદ્રણનો દક્ષ તેમણે હવે

* પહેલી આવૃત્તિ છાપવાનું કામ ૧૯૦૮ ની સાલમાં ‘આયબૂલ’ છાપખાનામાં થયું

‘મેવાગદન’ મોસાથડીને આપી દીધો છે. ‘વાઙ્મીરીઓ’નું શુભરાતી અને ગંગાળીયા પણ ભાષાતર થયું છે. આ વાઙ્મીરીઓ સંબંધી મિશિમ કઝીન નામની અંગ્રેજી ગાઈએ માગ ઉદ્યાર કાઢ્યા છે.

પહેલાની દસ્તલિખિત છાપવા માટે તૈયાર થએલી પ્રતમાથી કટલીક વાઙ્મીરીઓ ચોપડી છાપતા બાદ કરી છે. છાપવા તૈયાર કરેલી વાઙ્મીરીઓમાથી ‘માનસપૂજ’ ‘ચાતુર્માસના નિયમો’, એ એ પ્રકરણો અને ‘નાગકનો મોટો નોકર ને માહીનો અકસ્માત એ એ વાઙ્મીરીઓ કાઢી નાખી છે. ‘વાઙ્મીરીઓ’ એ ન્યાયમર્તિનીજ લખવાની એમ પહેલેથી ચોપડી છાપના ધોરણ દ્વુ માટે હિપ્ત જણાવેલી વાઙ્મીરીઓમા આખાઈનો વિશેષ સંબંધ હોવાથી તે બાદ દરવાખા આવી. તેમજ મુખ્ય દસ્તલિખિત પ્રતમાથી પણ ન્યા. ના સંબંધી સધાલરી લાગતી વાઙ્મીરીઓ છાપવાની પ્રત તૈયાર કરના બાદ દરવાખા આવી.

આ વાઙ્મીરીમા જખના ન્યાયમર્તિનું ‘આશપણુ’ નાદિમાસુ ‘ના મોટે તેમને માબગવા મળ્યું. ન્યાયમર્તિના મુ મર્તિના અખ્યામની માહિતી કીર્તિને કુટુંબ તરફથી મળી એવો વાઙ્મીરીઓની દસ્તલિખિત ટામણગા ઉદ્યેખ મળે છે. પંચદોઈ પ્રકરણ સંબંધી મ. જી. દય્યદુ. કાનિટકા એમજ કોલુ દીપણુ આખાઈના કામજોમા એવા મળે છે. ન્યાયમર્તિના ખીજા સમ સંબંધી એક મોટી, લુની થએલી દીપણુ છે. પણ તેના છેવા પાના ખાવાયા હોવાથી તે દીપણ કોણે લખી છે તે જાણવાનું નાખન નથી. ‘વાઙ્મીરીઓ’ની, મૂળ દસ્તલિખિત પ્રત એકમજનાદજ મુકમા લખવી જ.

‘વાઙ્મીરીઓ’ ૧૯૧૦ ની માસમા પ્રમિદ થઈને મરાઠી વાઙ્મયના એક અપૂર્વ એવી ચોપડીનો વડાગે થયો. અપૂર્વતા એ પ્રકારતરી છે. દિ.દુ નીએ પેજાના પતિની વાઙ્મીરીઓ પ્રમિદ કરવી એ નવાઈ પમાડનારી વાત છે. તેમજ વાઙ્મીરીઓ લખવાની રીત

અર્પુન છે તેમા અગ્રેષ્ઠ નેન ની કુલ ત્રીકાગ્રામા આરી નથી. પનિનો નામથી નિરેપ દેવો એ અગ્રેષ્ઠ નેન છે આ નેનનો અવલગ ગ્રામાઈ પણ દેની રક્ષા દોન અને તેમને કયાં દોન તોપણ માર્ગને નવાઈ વાળી ન દોન નવાઈ તો તેમને નીકારી મેનની લાગી અને આ મેનથીજ તેમની ચોપડીને અર્પુનના પ્રાપ્ત થઈ છે

‘વાગ્મીગ્રીઓ’ વખતે ગ્રામાર્ધએ મધ્યમવાના જુની મીતિના કુદુમના નેનનિગ્રાજ મ્વા રાષ છે અને એવા કુદુમની ગ્રીઓ વી ભારાતો ઉપયોગ ૨૨ તેની જાગ કરારી આપી છે વાદગીગ્રીઓની ખાસ ગુણ ધર્મયુ છે, મોજાગની માદાદથી જ “વાદગીગ્રીએ ને” એક મનડા ન્યાત્વ પ્રાપ્ત થયું છે મદાના દેની મધ્યમ વર્ગની ગ્રીઓન આન ગ્રીની પણ મમર્થક ઉપમાઓ વાદગીગ્રીઓમા દેવ વાચવા મળે છે ધર્મય વ્યાખ્યાનોની પ્રખ્યાતનામા આપેની નદાદીપની ઉપમા ‘વાગ્મીગ્રીઓ’મા તાન જામના ભાવના વાપરના પ્રેમના કદબની ઉપમા, ગતોદીના નામના વૌગીના ગમે આપેની ‘કામા ગોમની ગ્રામ્મીની ઉપમા, દેમાગાના મદવાખ ન્યાયમતિના ચહેરાનુ વર્ણન કે ના લ મ રમાયા જેવું મોદેખાતુ દત્ત આ વર્ણન અગ તો હવે ન્યાયમર્તિની યુક્તિ નવા પામે ન્યાયમતિની ને પોતાની મનોગિચિની મી મર્તિ થઈ દેની તેનું વર્ગન કરના ઉપ થી સાન દેખાતા પણ અદ થી પેના થમેન ગોમની ઉપમા એ મારી કુદુમની ગ્રીઓને સૂરે એવી છે આ મદિનાનો ઉનાગો અને એક દિવમનુ ગોમાનુ એવા સમ્પર્ક શબ્દપ્રયોગો પણ શરે વારે પ્રમગી મનને મતોરે છે

ગ્રામાર્ધની વર્ણનકૌની બહુ જ નાગી છે કાનકાના ઉડીઆ બગીચાનુ વર્ણન ઉત્તમ વલ્લનકૌરીનો નમુનો છે પીપર સુનામડ વર્ણન નીરે પ્રમાણે કર્યું છે

“અ બગીચાના સૌથી વધારે પીપર ફળના જ લીના જલો દેવા આ ફળ નીચ દોઈ એક બાજુએ નાન લેવાથી તે કલોગી

રંમની કેરી જેવા દેખાતા આડને આંખા જેવા જ પ્રશ્ન પાઠમાં દોષ તે ગોળ અને નીચું હોય છે. આ દિવસો તે આડની ટુલોની મોમમના હોવાથી બધા આડો ફળથી નમેલા હતા જમીન પર એકલા ઉભા રહીએ તો પણ ફળો હાથે તોડી શકાતા હતા આડને ફળ કરતા પાઠમાં આંખા હોય તેમ લાગતું.”

મનોરિચિતિનું ચિત્ર દોરવાની તૈયારી ઉદ્દૃષ્ટ છે. આ શૈલીના નમુના પાછલા પ્રકરણોમાં આપી ગયા છે. ‘કરમાળાનો મંદવાડ’ એ બહુ જ ચિત્તાકર્ષક ને કંઈક રમ પરિપૂર્ણ એવું ગ્રન્થ છે. “પણ ‘લક્ષ્મીન ડોણુ ધેતો’” આ નવનકથાની યમનાવરની મગ્ધુની હકી-કનનું પ્રકરણ અને ‘કરમાળાનો મંદવાડ’ એ પ્રકરણ, આ બેઉમાંથી કયું મારું એવો સવાલ થાય એવા તે બેઉ માગ છે “પણ લક્ષ્મીન ડોણુ ધેતો” આ નવનકથા મનથી ગમ્યામાંથી એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે કે “આ વાન વાચીએ તો તે આપણા નાનપણની વાત દેલોડ ફેરફાર કરી જાય છે, એમ લાગ્યા વગર ગ્રંથેતુ નથી.” આ અભિપ્રાય લખતા તેમના મન આગળ તેમની છાંદસીની વાદગીગીઓમાં નર્ણન કરેલા હૃદયગમ પ્રગળો હોવા જોઈએ એમ કહેવામાં દરકત નથી

‘વાદગીરીઓ’ પછી એાપટી કહી શકાય એવું ગમાખાદએ કંઈ લખ્યું નથી મહિલા પરિપક્વ કરેલુ ભાવણ અને ૧૯૧૪ ની માસમા સેવાસદન સભાની પૂનાના જ્ઞેન એવ મેયારીઅય હોવામા કરેલુ ભાવણ તેમણે લખેલુ હતુ. આ સમયે ભાષા પણ મગ્ધ અને પ્રામાદિક છે. તે પછી ગિરીગ કવિના ‘અમાગી કમય’ એ કાવ્યની તેમણે સારી વિમ્તન પ્રસ્તાવના લખી છે આ પ્રસ્તાવના પરથી તેમને થતી અનાથ વિધવા માટેની લગણી દેખાઈ આવે છે. તેઓ આ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે, કે “હિંદુ વિધવા એટલે ઘર સાદ કરવાનું મસોતુ” લોકોના કર્ણકંદુ હૃદયભેદી જેવા આક્ષેપો મામળતા રહેવી છંદની ધગ્માના કાગો કરતા ગાગતી જોઈએ એવી

રૂઢિ છે તેને ધર્મની બહાર જવાની, ભાર્મિકાથે પણ મોતવાની મનાઈ થએલી હોય છે તેને વના વ્યવહારમાં કોનો અધિકાર નથી (૧) તેમજ ધર્મની એકપણ ચીજ પણ તેની મતા ન હોય, એની પતિ-રિધિતિ, રૂઢિએ દેખ આપેલી અને ધર્મના નામે નકામા વધારેલા નિયમોથી ઉત્પન્ન થએલી છે તેના દરોન પણ અશુભ મનાય છે. તે મરગા હોય તો તેણે કરેલી ગ્રોર્મ પણ અતુલ મણાય છે. તેના કુલો, તેનું અકલુ પાણી - તેનું કશું પણ પરમેશ્વરને ખરે નહિ, એનું રૂઢિથી મનાય છે (પરમકૃપાળુ અને દીનવત્તમ પરમેશ્વર પામે મદભાવ નથી એ મોટા નામીઓની ધ્યાનમાં આવતું નથી) આ ઉવડના વાન્યપર જખેલી દીપમાં રમાનાઈ કરે છે ”

પદ્મપુર જેના પ્રખ્યાત દેવધાનમાં - જેમાના દેવ-શ્રી વિંકન-દીન, અનાલોનો માળાપ અને ભક્ત વત્સન એવા જર્જર્યો છે, અને તેથીજ બ્રાહ્મણ વગર ખીચત, મોતાર, નીપી, મગદા વિગેરે જતોને પણ મૂર્તિના પગપર મત્તક મકર નમસ્કાર જવાની રીત છે, ત્યાં આ દીન નર્ગને માત્ર ‘મૂર્તિ અબધમે’ એરી ગાદી કપનાથી મનાઈ કરામાં આવે છે. કેવો આ અન્યાય! ધર્મના નામે આ અન્યાયો થાય છ એનો આ એક મારો દાખલો છે ”

ગંગાધારએ ઉવડે પોતાની કેવમ ન્યા મનડેનું ગ શકે સખેના રગિતની પ્રતાપના જખરા દાય ધરી આ પ્રતાવનામાં પણ ‘ધર્મપર બ્યાખ્યાનો’ ની પ્રસ્તાવના પ્રમાણે તેમની પતિનિશા દીકટ અરૂપમાં લેના મરે છે આ પ્રતાવનામાં તેમણે ચગિત્ર સ્ત્રી રીતે જખતુ એ સંબંધી પ્રગટ કરેના વિચારો મનનીય છે તેઓ કહે છે, “ ચગિત્ર જખવાનું કામ મરેનું નથી જેનું ચગિત્ર જખવાનું તેણે પોતાની જીદગીમાં જે કામો કર્યા દર્શે ને કામોની પાછળ જે હેતુઓ દરો, તેણે જે માગ નરમાં પ્રસન્નિ અનુભવ્યા હશે, તે પ્રમરે તેનું જે રેનિલય દેખાય છે તે મધાની સપૂર્ણ માદિતી આવવી બેઠએ એરી માદિતી અરેજી દેકાણે કાલે ઉપજવનારી

ન થાય એવી ખખડાઈ અગ્નિકાંતે ગળવી પડે છે. આ ચોપડીમાં ગ. કાટકે એવી ખખડાઈ લીધી દેવાથી મનોજ્ઞનામા ક્યાપણુ બાધ આવતો જણાતો નથી. વધુ વખત ઉપવદાગપણુ કરતા, પોતાની ચોપડીમાની માહિતી વિશ્વસનીય અને આધારવાળી હોવી જોઈએ, એ મદતની બાબત અગ્નિવેળા જુની જાય છે આ વાત ગ. કાટકેએ નજર બહાર ન જવા દેવાથી તેમની આ ચોપડીમા વિશ્વસનીયતા ને ઉપવદાગપણુ એ એકે ગુણોનુ યોગ્ય પ્રમાણુમા મિશ્રણુ થયુ છે."

મેવામદન કરતા પણુ ગમાનાઈની યાદગીરીઓથી તેમનુ નામ આવુ પીટી પ્રમાણેજ આગળની પીટીઓમા પણુ મેશે એવી ઉચ્ચ પ્રકારની મગરી જાપાની મેવા ગમાનાઈએ 'યાદગીરીઓ' વખાને કરી.

[૧૩]

સ્વભાવની રચના.

" માગ કુચીન નદુ મ વિના પોતાની સાથે નમધ યરા જેવું રપ, રગ, ગુણ દે નિષા એમાનુ કરાજ ન હોત જીવ પગમેશ્વરના કૃપાપ્રસાદથીજ મને આ જન્મની જોડ મળી માઁ જીવન ધન્ય થયુ છે."... એવા ઉદગારો ગમાનાએ તેમના ઓપમેન પડેના કાટલા દતા નવાયમૂર્તિએ ઠેરઠે કરીના કરવાને માન આપતી વખતે ડોકરી કુચીન કુળની દેવી જોઈએ, એ મુખ્ય ગત કરી હતી. કુચીનપણુ એ ગમાનાઈના સ્વભાવનુ એક મુખ્ય અંગ જે સમ કરતી વખતે કૂળ, શીન ને ઉમર એવી એમ મદાગાટુ કરે કે. એમા ઉમર તરફ મદાગાટુમ પહેલેથીજ દુર્લભ ચતુ આગુ છે. હાનમા નવા મુધરેલા કાગમા ગુરિહિનોમા રપ અને મુનિહિનપણુ

નહિ આ નામળી નુ મારી જગ્યાએ પેટી મળી આ દિવસે એટલું
 માત્ર થયું - મા. માને પુત્ર માન નહીં આઈ ભાડુએ માન થયું
 નહિ પણ આ પત્રી માત્ર આ દિવસે એવાઈ ક'પના કરેના
 માત્ર ભાનની મને વાગ આવી તે આવેજ નુ દોહતી મા પામે
 "ઈ" તને માકળભાનની વાગ આવી ક' એમ જુજ હિમુકનાથી
 પુત્ર આ દિવસે મે મહિનાના દેવાથી માગ મોટા ભાઈને પુના
 ભણતા હતા ને આ વખતે ધે આવેના હતા એક દેને માગથી
 હમણા જ આવેથી હતી અને અમે નાના છોકરાઓ ત્યા હતા.
 ઉપર ત્યા પ્રમાણે મે માને પુત્રની માથે જ બધા ડોકળાઓ
 મા પામે દોહતા આનંદ માથે મને જના હોવાને ક્યો. તે ના આર
 ક્યો તેની મને ખબર ન પડી તોપણ નુ મારી જગ્યાએ જતી ગઈ.
 અહિં માગ ભાઈ અને મેનો માને પુત્રના વામ્યા - મા રાનો
 માકળ ભાન ? ને હસીને પોથી વધ નહિ તે નહાતુ કઈ ભોત છે
 તમે મનો તમારે હામે નોપણ નેમરો ન માન્યુ આ બેઈ માથે
 માનમપૂવનો પ્રકાર કુકમા હતો, અને હવે તેની પાછળ પડના
 નહિ તે મડો, તેને ચીડવશે નહિ, એમ બોલ્યા હતુ પણ એ તો
 છોકરાઓજ તેમને કાને એવી ના નાન આનના ને મી રીને જાની
 મડે ? બધાજ તાણીઓ પાડી આ છુ તે નોધવા નીકળ્યા, ને
 નુ મડી ત્યા સુધી તેમણે મને એટલી ચીડી - તોણા પોકળથી
 ત્યારજ ન્યા છેડે આ સાત માગ માપાછને કાને મળી તેને
 ચીડવશે નહિ, ખમગદાર તેમની પાછળ પડશે તો, એમ ત્યારે
 તેઓ વડના ત્યારે બધાઓએ મોઢી ચીડવાનુ ને મજકરી કરવાનુ
 બધ ન્યું પણ અનામ વરો સુધી આ અમરમત્તિને માકળભાત મને
 સતાવતા આ ચીડવાનુ નરે ચવાથી ને આ દિવસમા જ મારો
 માનમપૂવનો કમ મન થશે પણ તેનુ મનુજ અને આનંદત હજી
 સુધી મનમાથી ગઈ નથી " આ નાનપણની આનંદની ધ્રુવરનિધા
 મગ્નપર્યંત કાચમ હતી

ન્યાયમૂર્તિના મગ્ધુ પત્રી ન્યાયમૂર્તિને પોતાના દેવ મમત્ર તેમની પૂજન અર્થે, મનન, અને ચિન્ન કરનામા તેઓ વખત ગાળતા માધવ એ નામનો જપ તેમણે મગ્ધુપર્યન્ત ચલાવ્યો હતો. રમાનાઇની પતિલકિત જેને મહાત્માએ ધન્યોદ્દેશ કાના મહાત્માએ આ પ્રમગ સિંધે પોતાના 'નવલવન' નામે ગુજરાતી આસ્તાદિગ્રંથ લખે છે " રૂચ્ય એ દિંદુ ધમની શોભા છે એક વાગ જેની સાથે આપણે વિનાદથી બધાઇને જેને પતિ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા તેનો ડર્મ-ધર્મ-સંયોગથી યાગમનો વિયોગ મદન કરાનો પ્રમગ આવ્યો હૈય તોપણ તે ગત દેહનુ અમગ્ધુ એ જ આનંદ, એટલુજ નાદિ પણ તના ચિતનમા આનંદથી દિવસો ગાળવા એટલે જ અખડ પનિનત કહેવાય દિંદુમ્તાનની હનરો વિધનાઓ આ પ્રમાણે વર્તી મધાના આદરને પાન બની છે. પ્રેવાક મહિના પૂર્વે શ્રી રમાનાઈ ગનડેને મગવાની તક મને મળી તેમના શેજના મેમવા ઉપવાના દિનાનખાનામા જ મને તેમનુ દર્શન થયું. તે દિવાનખાનામા એક નય મે જોયો. તે કાચપર દંભાસનાસી ન્યાયમૂર્તિ નાનડેની તરીક મૂની હતી તેનુ રહસ્ય મે મનમા જાણ્યું પણ માત્ર ધારુ બગમ છે - તરિ તેની ખાની કરી બેના સાદ મે રમાનાઇને પઠ્યું ' આ તખ્વીગ આપે ગેયપગ શા સાદ મકી ? આ પગ તેમણે કહ્યું, " આ એમનો નય છે હમેગ આ પગ જ ગમના તેથી આ નય ખામ તેમની તરીક માટે ગખી મૂક્યો છે " આ પવિત્ર મન્દો સાબળી, આનંદમા ગરકાવ થયો અને રૂચ્યની શોભા મને વધારે અને વધારે જણાવા લાગી આની રીતના પનિનતા રમાનાઇઓ દિદમા રો રો છે ' રમાનાઈ આ તખ્વીગ આગમ મેસી લાગવન, તુકાગમના અલગ્યો અને રાનેશ્વરી વાયતા ન્યાયમૂર્તિની પૂજ્ય-તિથિઓ તેઓ પાળતા જ, પણ ન્યાયમૂર્તિ મુધનારે ગુજરી ગએવા તેથી તે દિવસ પણ તે ઉપવાય કરી ન્યાયમૂર્તિના ચિતનમા ગાળતા.

કૃષ્ણપર નિહાનાણુ માણુમ મદ્દપ્રદત્ત હોય છે એમ આખો
 મીચી કોવા દરકન નથી એવા માણુમોમા જો કંઈ દોષ હોય તો તે
 બોગપણનો હોય છે આ બોગપણ રમામાઈમા હતુ પણ ન્યાયમૂર્તિએ
 તે કાની નાખ્યુ ચાતુર્માનના નિયમે પાળના ઉત્તર પતિશક્તિથી
 તેમને એક વર્ષ ન્યાયમૂર્તિના પગતુ તીર્થ રોજ પીલુ એમ લાચુ
 અને બીજા રોજ ન્યાયમૂર્તિની એ હી ચાળીમા જમવા મેમ્તુ એમ
 નાચુ પણ આ માનનોમા ગમામાઈને મમજીત કંગારી ન્યાયમૂર્તિએ
 તેમને વિદ્યાભ્યાસનો નિયમ કરા કર્યુ, એમ ગમામાઈએ 'ચાતુર્માનના
 નિયમ એ અપ્રકાશિત પ્રશ્નજીમા લખ્યુ છે તેમનો અપ્રપર
 નિશ્ચય તો ગમાજાના મદ્દવાડતુ સ્વમ તેમણે 'યાદગીરીઓ'મા
 આપ્યુ ન જમના મદ્દવાડના હવડના દિવસોમા ન્યાયમૂર્તિએ આવી
 તેમને 'આન, તા' મામ ખનામ થયુ એમ કહે હ' એમ તેમને
 લા પાન દવ ને ગમામાઈની યાદગીરીઓમા નખ્યુ છે અને ૧૮૮૦ મા
 તેમના પિતા મણુ પામ્યા તે વખતે તેઓ ત્રિગણથી પાછા ફરતા
 હતા આવના તેમણે પિતાને માટે એક કંગર ગચાજીથી ભરી
 લાવ્યા ત્યા ને ગાતામા કુની મયો આથી પિતાને કાંઈ માત્ર નગમ્
 તો થયુ નહિ દોષને એમ મનમા આવી તેમને ધામ્તી વાગી અને
 આગળપર તેમનો ભય ખરો પડ્યો.

આ બોગપણ ડોરી દષ્ટએ તો ધર્મ-અક્રિયથી ઉપજતું પ્રમાણ
 પણ તમનામા પુરેપુરું હતું આ પ્રેમાગપણતુ વ્યક્તઅરૂપ પતિ
 પગાયજીના ડોકંગ મમજા અને અનાથોને મદદ કરવાની ઉત્કટ
 પ્રતિજ્ઞા એ રૂપે વ્યક્ત થએતુ તેમના ચરિત્રમા જોસમા આવે છે
 પતિશક્તિનુ વર્ણન થલુ થયુ છે છેકગઓપર પ્રીતિ મનથી પણ
 વર્ણન આગળ આવ્યુ જ છે, પણ છેકગઓ માટે તેઓ મદ્દસે
 ત્રાસ વેના તેના દાખના એટલે ગ નાગાયજીગવ ગનડે ઉર્ફે નાતુ
 માદો દનો ત્યારે તે જલુ ખાવા ન માને એવા માદ તેમણે પોતે
 ખાતાનુ ઊંડી દીધુ હતુ મી સખુતાઈપર પણ તેમને અત્યંત વડાલ

હતું. તેઓ સને ૧૯૦૭ માં ગુજરી ગયા પછી તેમના દીકરા દેવદત્તનું મગોપન તેમણે પેટના દીકરા કરતા પણ વધારે કર્યું. દેવદત્ત તેમને 'મા કહેતો;' અને હમેશ તેમની આસપાસ રહેતો એટલે રમાબાઈ પર તેનો ગાઢ સ્નેહ બધાયો હતો. બીજો રામરામ તેનું પણ તેમણે દિકરા માફક જ મગોપન કર્યું. આ અજન્મ રીતે તેમના બોજે પડ્યો. સને ૧૯૦૭ના અરસામા રમાબાઈ મુંબાઈ હતાં ત્યારે રામરામને સહ એની મા આફ્રિકા આવી. રામરામના પિતા આફ્રિકામાં નોકરી પર હતા. રામરામની મા બહુજ ક્ષીણ થયા હતા. તેણે ગાદીમાંથી રમાબાઈને નીચે આવવા સંદેશો મોકલ્યો. રમાબાઈ નીચે આવ્યાં. રામરામની માએ ગજરામને રમાબાઈને સ્વાધીન કર્યો અને તરતજ મરણ પામ્યાં. તેમનું છોકરા માટેનું હેન તેમણે સરકાર સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરી ચવડાની જેલના છોકરાઓને ખાવાનું વહેંચવાની પરવાનગી મેળવી એ પગથી નષ્ટ થાય છે.

જેવા પ્રેમાળ તેવાજ તેઓ નિર્ગર્વો અને અભિમાની હતા. સન ૧૯૧૭ સુધી તેઓ દત્તક દિકરા સાથે રહેતા. પછી તકરાર થવાથી તેમણે મેવાસદનની જગામા પોતાનું ઘર બાંધ્યું અને લુહા રહેવા લાગ્યા. આ કાર્ગતીની બાળતમા તેમને થયેલો ત્રાસ તેઓ કદી પણ બોલી જણાવતા નહિ. મેવાસદન સં-ધાને તેમના હાથે આવું રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. પણ મદાસવાની હોજ તેમને નહોતી. આગળ આગળ કરવું એ તેમના સ્વભાવને મનન નહિ. ૧૯૧૭ ની સાલમા છાકરી-ઓને શક્તિનું શિક્ષણ આપવા સત્તમી પૂને નીકળેલા સરઘમમાં તેઓ બહુ આમહથી ગયા અને ચાર ડગલા માલ્યા અને પાછાં ધર ગયાં.

તેમણે પોતાના સ્ત્રીધનની વ્યવસ્થા ન્યાયમર્તિના પત્નીને હાજે તેવી જ કરી. તેમને વાપરવા આપેલું લોનાવજાવાણું ઘર ને તેમના અર્થ માટે રાખેલા રૂ. ૨૦૦૦૦ તેમની પાછળ ન્યાયમર્તિએ કરેલા શ્રુત્યપત્રની રૂએ એમના દત્તક દીકરાને મળ્યા. તેમના સ્ત્રીધનના

રૂ. ૧૫૦૦૦ તેમના રૂ. ૧૦૦૦૦ નું ઘર બાંધી તે તેમણે સેવાશ્રદ્ધને આપી દીધું. ૧૦૦૦ રૂ. મજતગમને આપ્યા અને બાકીના પ્રેરણા દેવદત્તને આપ્યા છે એમ કહેવાય છે.

મારા ગુણો હોય તોપણ તેના વિકાસને અનુકૂળ વાતાવરણને અપૂર્વ શક્તિ હોવી જોઈએ. આ જોઈતી જોડ રમાબાઈને મળવાથી તેમના ચાલિશની મુગધી આગે ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ રહી છે.

[૧૪]

મરાંવે પરિકીર્તિરૂપે ઉગવે

કોઈપણ વ્યક્તિનું ચરિત્ર લખના છેલ્લું લખવાનું જોડણું લખવાય તેટલું લખવી તેના જીવનમાં અનેક પ્રમંજીતું વર્ણન કરના રહેતું એમ જ લાગે છે પણ દરેક વાતને છેવટ એ હોય જ તે પ્રમાણે જ આમ લખવાને પણ મર્યાદા તો હોય જ એ પ્રમાણે હવે રમાબાઈના છેવટના દિવસોની હકીકત લખવાનો પ્રયત્ન આવી પડ્યો છે. પણ તે કામ ગેવામદનના લેડી સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ શ્રી. જનકીનાથ ભટ્ટે ૧૯૨૪ ની ૪ થી મેને દિવસની 'સુબોધપત્રિકા'ના અંકમાં કર્યું હોવાથી માગ પડ્યો ભાર આગ્રે મયો છે. શ્રી જનકીનાથ ભટ્ટે 'સુબોધ પત્રિકા' કાગળે લખે છે, "આપનો તા. ૨૮-૪-૨૪ નો કાગળ મળ્યો. તેમના મળધે છેવટના ૧૫ દિવસમાંની યાદ કંઈ એવી વાતો આપે લખવા લખ્યું. તેમની ગેવામાં કેટલાક દિવસો ગાળવા હું જાણી જોઈ મુજાબી આજ ૧૫ થી ૨૦ દિવસથી આવેલી છું. માગ મર્યાદા તેમને મદદ સમાધાન થયું. અને અમારા આગ્રહથી તેઓએ દવાપાણી અને થોડુંક દુધ, ફળનો રસ વિગેરે નિયમિત રીતે લેવાનું તાર કર્યું પેટમાં હિંજા ન હોય તો પણ તેઓ અમારી

ધન્યજ્ઞને માન આપી ઉપર પ્રમાણે લેતા મુત્રપિંડજ અને આતરડા
ખગડ્યા હોવાથી તેમને પેટમાં ને પીઠમાં બહુ દુખતુ આ બહુ
દુખ તેઓ અતિશય શાન રીતે સહન કરતા; અને જોથી કરીને
પામેના લોકોને મનાધાન થાય એવી રીતની શ્રુતિ તેમણે છેવટ મુધી
કાયમ રાખી હતી મદવાડથી માણુમ બહુ જ ગીડીયુ અને છે, અને
તેમનો મદવાડ પણ એવો જ હતો તોપણ સાતિથી દુખ વેઠવાની
તેમણે દૃઢ કરી, એમ કહેવા હરકત નથી અમારી સરથા મોટી
હોવાને લીધે તેમને મગવા આવનાર માણુસોનો—શિક્ષક, શિક્ષિકાઓ
અને વિદ્યાર્થીનીઓના મગવા આવવાનો બહુજ ત્રાસ હતો, પણ
તે મળ્યે તેમણે કદી પણ વાધો કે ગુસ્સો દર્શાવ્યો નહોતો
ઉનદુ જે કોઈ આવે તેને પાચ મીનીટ મળી જતા હો એમ તેમણે
અમને અને ધરના માણુસોને કહેલું થતું “લોકો જાણીથી આવે
છે, તેમને મનાધ કરશો નહિ” એમ તેઓ વારંવાર અમને વહેતા,
અમે તેમને ત્રાસ ન થાય માટે કેટલાક લોકોને મનાધ કરતા પણ
તેમને તે જરાપણ ગમતું નહિ. મગવાના દિવસિતક ડૉક્ટરોએ
મદવાડ અમાધ્ય છે એમ જ ચિકિત્સા કરેલી પણ તેમની એક
ખંડેનપણીએ તેમને વૈદ્યની દવા પેસાની સલાહ આપી ને તે પ્રમાણે
તેઓ કરવા તૈયાર પણ થયા. પણ આ સારા મારા ડૉક્ટરો
છોડી હું વૈદ્યની દવા લઉં તેથી ડૉક્ટર બોલેલું મન દુઃખાશે
અને તેઓ મારી મૂર્ખતા ગણના કરશે તેથી તેમણે એવી સ્થિતિમાં
પણ ડૉક્ટરોની સલાહ લઈ વૈદ્યની દવા શરૂ કરી વૈદ્યને દવા બદ
લતા તેમણે કહ્યું કે “આ ડૉક્ટર લોકો મારી અત્યંત કાળજી
ગમનાર અને વડાવા છે, તો તમને જે રોગ મગડવાની ખાતરી
હોય, તોજ આ લોકોના મન ફુલની દ તમાગી દવા શરૂ કર’
પ્રુ આ મનનું મોટાપણ ? બીજાનું મન અને ત્યાગુધી ફુલવતું નહિ
તેમની ઇચ્છાનુમાર ડૉક્ટરોએ વૈદ્યની દવા લેતા પગવાનગી આપી
પાન છેવટે વૈદ્યની દવાએ પણ જન આપ્યો નહિ શાત ચિત્તે દેખા

મદન કન્યાની નેમની પરમાવધી દેખાઈ આવી. તે તેમણે વંદે આપેલી કકડી દ્યાઓ પાળુ આવી સ્થિતિમાં ગુપ્તગુપ્ત લીધી. પાંચ દિવસ પહેલાં તેમણે પોતાની મિત્રતાનું વીર કરી મૂક્યું. વિવ કથા બાદ માત્ર તેમની વૃત્તિ બહુ જ ઉદમ દેખાતા. તોપણ તે હંમેશા મતાડવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા હોય સુધી કોઈપણ મગા પામે તેમણે નિરાશાના ઉદ્ગારો કાઢ્યા ન હતા. મરણના આગવે દિવસે માત્ર તેમણે કોઈમાથે વાનચીન કરી નહિ. હોય સુધી વૃત્તિ બહુ જ મમાધાની લાગેલી હતી. પ્રાર્થનામમાળામાં શ્રીઓના મેળાને દિવસે બોડિંગમા ભાકેગીઓને વધ જવ એમ કહેતા તેઓ જૂથાં નહિ.

તા ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૨૪ થી 'મરાચે પરી કોતિ રૂપે ડરાચે' એવી મર્વની ઉક્તિ પ્રમાણે રમાબાઈ હવે કીર્તિ દેહે મદારાપ્ટમા સચાર કરી ગયા છે. તેમના કીર્તિ દેહને જેવું અરપ આપવું એ બાબત અનેક મહેનત કરી રહ્યાં છે. તેમના નામે સેવિકાથમ કાઢવાની 'એવાસદન મોમાવડી'ની મહેનત ચાલુ છે. તેમના નામે ગામે ગામ સ્ત્રી કેળવણીની નિશાળ સ્થાપવી એવી પણ કેટલાકોએ સૂચના કરી છે. જ્યારે દરેક શ્રી શ્રીઓને સુશિક્ષિત બનાવવાનું કામ હાથ ધરશે ત્યારે શ્રીશિક્ષણનો પ્રથમ સમાધાનકારક રીતે ઉકલશે એવા પ્રો. કર્વેએ પોતાના આત્મવૃત્તાંતમા ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે. આ કાર્ય મદારાપ્ટના હાથે થવાનું હશે તો દરેક શ્રીએ રમાબાઈ થવું એ જ ઉપાય છે અને એ જ રમાબાઈનું ખરું સમારક સર. રમાબાઈના ચરિત્રની સમાલોચના કરતા તો તે ગોરી, દીંગણી ને તેજની અગતી મૂર્તિ આંખ આગળ ઉભી ગ્હી,

‘ધન્ય ધન્ય કહે લોક, અત્રિયા કરતા ‘મખી.’

એવા સામર્થ્યના ઉદ્ગારો દરેકના મોઢે નીકળ્યા વગર રહેશે નહિ